

**HZ. İBRAHİM KISSASI BAĞLAMINDA
MOTİVASYON OLGUSU**

Sümeyye DİNDAROĞLU

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU
2022
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Sümeyye DİNDAROĞLU

HZ. İBRAHİM KISSASI BAĞLAMINDA MOTİVASYON OLGUSU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU

ERZURUM-2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Hz. İbrahim Kıssası Bağlamında Motivasyon Olgusu" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğinin bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

13.09 2022

Aslı ıslak imzalıdır

Sümeyye Dindaroğlu

***LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metodların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Esra Hacımüftüoğlu danışmanlığında, Sümeyye Dindaroğlu tarafından hazırlanan bu çalışma 13 / 09 / 2022 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Esra Hacımüftüoğlu

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ali Yılmaz

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Topyay

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı ıslak imzalıdır

OF27_V4_03.11.2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1
III. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN METOD	2
IV. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	3
A. Motivasyon Tanımı	3
1. Temel Psikolojik Yaklaşımlarda Motivasyon	5
a. Psikanalitik Yaklaşım	5
b. Davranışçı Yaklaşım.....	6
c. Hümanistik Yaklaşım.....	7
d. Bilişsel Yaklaşım	7
2. Motivasyon Teorileri	8
a. Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi	8
b. McGreogor X ve Y Teorisi	9
c. Alderfer E.R.G Teorisi.....	10
d. Mc Clelland Başarı İhtiyacı Teorisi.....	10
3. Bazı Müslüman Alimlerin Motivasyon ile Alakalı Görüşleri	10
a. Hâris el-Muhâsibî.....	11
b. Fârâbî	12
c. Gazzâlî	14
A. Motivasyonun Önemi ve Din	15

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'DE TEMEL MOTİVASYON KAYNAKLARI

1.1. İMAN.....	27
1.2. İRADE	32
1.3. AHİRET İNANCI	38

1.4. İNSANIN HALİFE OLUŞU.....	46
1.5. BİLGİ VE AKIL	52

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. İBRAHİM KISSASI BAĞLAMINDA MOTİVASYON OLGUSU

2.1. HZ. İBRAHİM'İN HAYATI.....	55
2.2. HZ. İBRAHİM'İN NİTELİKLERİ.....	59
2.2.1. Hz. İbrahim'e "Rüşd" Verilmesi	59
2.2.2. Hz. İbrahim'e Melekutun Gösterilmesi.....	60
2.2.3. Hz. İbrahim'in Güçlü ve Basiretli Oluşu	62
2.2.4. Hz. İbrahim'in İmam-Önder Oluşu	63
2.2.5. Hz. İbrahim'in Teslimiyet Sahibi Oluşu	65
2.2.6. Hz. İbrahim'in Hanif Oluşu	67
2.2.7. Hz. İbrahim'in İçli-Yumuşak Huylu Olması.....	68
2.2.8. Hz. İbrahim'in Dost Oluşu	69
2.3. KUR'AN-I KERİM'DE HZ İBRAHİM İLE İLGİLİ KISSALARDA	
MOTİVASYON KAYNAKLARI.....	70
2.2.1. Hz. İbrahim'in Babası ve Kavmi ile Olan Diyalogları.....	71
2.2.2. Hz. İbrahim'in Oğlunu Kurban Etmesi	90
2.2.3. Ölülerin Diriltilmesi Olayı	103
SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA	112
ÖZGEÇMİŞ.....	120

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HZ. İBRAHİM KISSASI BAĞLAMINDA MOTİVASYON OLGUSU

Sümeyye DİNDAROĞLU

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU

2022, 120 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU

Doç. Dr. Ali YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf TOPYAY

Bu çalışma, insanoğlunun kendi hayat mücadelesinde sıklıkla karşılaştığı yaşama sevincinin kalmaması, yaşamın amacından uzaklaşma ve eyleme geçememe gibi sorunların çözümü için bir çıkış yolu olarak gösterilen motivasyon kaynaklarının Kur'an-ı Kerim ve özellikle Hz. İbrahim örneğinde ele alınmasını amaçlamaktadır. İnsan psikolojisi ve davranışları üzerinde oldukça önemli olan motivasyon kaynaklarının Kur'an-ı Kerim'deki izlerini sürerken bu konuda çocukluğundan yaşlılığına kadar hayatının çeşitli evreleri anlatılan Hz. İbrahim'e dair kıssalar çalışmamız için yol gösterici olacaktır. Çalışmanın yöntemi nitel araştırma üzerine kuruludur ve tasviri anlatım yöntemi benimsenmiştir. Kaynak kullanımı açısından ise Kur'an-ı Kerim temel kaynak olarak kullanılmakla birlikte giriş bölümündeki kavramsallaştırma için interdisipliner bir yaklaşımla psikoloji biliminin kaynaklarına yer verilirken birinci ve ikinci bölüm için temel tefsir kaynakları referans alınmıştır.

Çalışmanın planına gelince giriş ve iki bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde motivasyon kavramına genel bir bakış, motivasyonun tanımı, batılı ilim adamlarının ve İslam alimlerinin bu konuyla ilgili görüşleri belirtilmekte, motivasyonun önemi ve dinin motivasyonla olan ilişkisine değinilmektedir. Birinci bölüm Kur'an-ı Kerim'den hareketle kişilerin fiillerini seçmede, devam ettirmede ve bu fiillerde kararlılık göstermedeki temel motivasyon kaynaklarının neler olduğunu incelemektedir. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de motivasyon kavramı doğrudan geçmediği halde çeşitli ayetlerde insanın istek ve ihtiyaçlarına değinildiği, Kur'an'ın insanı doğru davranışlara yönlendirmek üzere iman, irade, ahiret inancı gibi faktörleri motivasyon kaynağı olarak kullandığı görülmüştür. İkinci bölümde ise Hz. İbrahim'in hayatı ve kişiliği hakkında bilgi verilerek sosyal, duygusal ve iman-irade-akıl boyutuyla Hz. İbrahim örneğinin motivasyon ile ilgisi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Motivasyon, Motivasyon Kaynakları, Kur'an-ı Kerim, Davranış, Hz. İbrahim

ABSTRACT**MASTER THESIS****THE MOTIVATION FACT IN THE CONTEXT OF PROPHET ABRAHAM'S STORY****Sümeyye DİNDAROĞLU****Advisor: Assoc. Prof. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU****2022, 120 pages****Jury: Assoc. Prof. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU****Assoc. Prof. Dr. Ali YILMAZ****Assit. Prof. Dr. Yusuf TOPYAY**

This study aims to deal with the sources of motivation which are shown as a way out for the solution of problems such as losing joy of life, alienation from the purpose of life and inability to take action which human beings often encounter in their own struggle, through the Qur'an and specifically the example of Prophet Abraham. While chasing the traces of motivational sources up which are very important on human psychology and behavior, the stories about Prophet Abraham which is told about various stages of his life from childhood to old age will guide our study. The method of the study is based on qualitative research and the descriptive narrative method has been adopted. In terms of source use, the Quran is used as the main source, and the sources of psychology are included with an interdisciplinary approach for the conceptualization in the introduction, while the main exegetical sources are taken as reference for the first and second chapters.

As for the plan of the study, an overview of the concept of motivation, the definition of motivation, the views of western and Islamic scholars on the motivation, the importance of motivation and the relationship between religion and motivation are mentioned in the introduction. After introduction, the study consists of two chapters. The first chapter examines the main motivational sources of people in choosing and continuing their actions and showing determination in these actions, based on the Qur'an. In this context, although the concept of motivation is not directly mentioned in the Qur'an, it has been seen that the wishes and needs of people are mentioned in various verses. Moreover, Qur'an uses some elements such as faith, will, and belief in the hereafter as a source of motivation to lead people to the right behaviors. In the second part, information about the life and personality of Prophet Abraham was given and the relationship of the example of Prophet Abraham with motivation was examined in terms of social, emotional and faith-will-reason dimensions.

Keywords: Motivation, Motivational Sources, Quran, Behavior, Prophet Ibrahim.

KISALTMALAR DİZİNİ

a.s	: Aleyhiselam
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.E.U	: Dokuz Eylül Üniversitesi
Der.	: Derleyen
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
İA.	: İslam Ansiklopedisi
mad.	: Maddesi
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
t.y.	: Tarih yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ter.	: Tercüme Eden
Thk.	: Tahkik
Vb.	: Ve Benzeri
Vd.	: Ve devamı
Vs.	: Vesaire

ÖNSÖZ

İnsan karmaşık yapıda bir varlıktır. İnsanın maddi, manevi, ruhsal, sosyal, ekonomik her açıdan farklı yönelimleri vardır. Her birey kendine özgü olmakla beraber bireylerin ortak noktaları da vardır. Bunlardan biri de insanların hayatlarını devam ettirmeleri, anlamlı, değerli bir hayat sürmelerini sağlayacak bir motivasyona ihtiyacı olduğu gerçeğidir.

Doğal olarak her insanın arzuları, istekleri, ihtiyaçları vardır. Fakat günümüzde insanı motive eden unsurları sıralarken genellikle Müslümanların değer ve yaşam tarzlarına uymayacak şekillerde salt dünyalık bir görüşle motivasyonun açıklandığını görmekteyiz. Oysa Kur'an-ı Kerim'i hayat kitabı olarak gören bir Müslümanın hedeflerini belirlemede, bu hedefler uğruna çalışmasında, ihtiyaçlarını karşılarken ne gibi hususlara dikkat etmesi gerektiğiyle alakalı Kur'an'a danışmadan bir yol belirlemesi mümkün değildir.

Motivasyon kavramından kastedilen insanın içgüdüleri veya sadece ihtiyaçları değildir. Burada motivasyon; insanı bir davranış ortaya koymaya iten duygu, hedef, amaç ve değerler bütünü olarak ele alınmaktadır. Motivasyon konusunda pek çok araştırma yapıp farklı teoriler ortaya konulmuştur. Bu teoriler genellikle batı kaynaklı, insanı merkeze oturtan bir bakış açısıyla açıklanmıştır. Bu çalışmada ise İslamî ve Kur'anî olan motivasyon nasıl olmalıdır sorusuna odaklanılmıştır. İslamî bakış açısı insanı Allah'ın kulu ve halifesi olarak ele alır. İnsan hem bu dünyada hem de ahirette hayatında başarılı ve mutlu olabilmesi için Allah'ın kulu olduğunu unutmadan onun emirlerini yerine getirmeli, yasaklarından da sakınmalıdır.

Bu çalışmanın giriş bölümünde interdisipliner bir yaklaşımla psikoloji alanından faydalanılarak motivasyonun tanımı, türleri ve önemi açıklanmıştır. Ardından birinci bölümde, İslamî kaynaklardan faydalanılarak motivasyon ile ilgili genel bir perspektif sunulmuştur. Kur'an-ı Kerim'de temel motivasyon kaynakları başlığı altında ise belli başlı motivasyon konuları hakkındaki ayet-i kerimeler incelenerek bu konudaki müfessirlerin görüşlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise Hz. İbrahim'in hayatı ile alakalı genel bilgiler verilmiş, onun ahlaki nitelikleri Kur'an-ı Kerim esas alınarak anlatılmıştır. Daha sonra Kur'an-ı Kerim'deki Hz. İbrahim kıssalarından motivasyon ile alakalı olanları motivasyon kapsamında değerlendirilmiştir.

Bu çalışma tezi bitirebilme konusunda ümitsizliğe düşmüşken danışmanım olarak atanan Esra Hacımüftüoğlu hocamın destekleri, yönlendirmeleri, ilmi destekleri olmasa ortaya çıkamazdı. Tezi okuyarak eksiklerimi fark etmemi sağlayan tez jürilerine sağladıkları katkı sebebiyle teşekkür ediyorum. Tez hazırlama sürecinde desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen anneme ve babama, her daim arkamda olan ablalarım Rümeysa ve Zehra Betül'e tezime sundukları katkı ve fikirleri için şükranlarımı sunuyorum. Bu tez ile akademik alana bir katkı sağlandıysa tevfik Allah'tandır, tez içerisinde yer alan eksik ve kusurlar ise bize aittir.

Erzurum – 2022

Sümeyye DİNDAROĞLU

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Çalışmanın konusu Hz. İbrahim kıssası bağlamında insanı hayata motive eden ve insan davranışlarının itici güçleri olan motivasyon kaynaklarıdır. Batı kaynaklı olan motivasyon kavramının batıda uyandırdığı etkiler ve teoriler, motivasyonun tanımı ile birlikte ele alınmaktadır. İslam dininde ise motivasyon kavramı Kur'an-ı Kerim'de doğrudan geçmemekle beraber Kur'an-ı Kerim'in muhatabı olan insanın özellikleri, psikolojisi ve davranışları ile ilgili ayetlerden hareketle insanı hayata bağlayan ve hayatına anlam katan motivasyon kaynakları; iman, irade, ahiret inancı, insanın halife oluşu, bilgi ve akıl gibi önemli başlıklar şeklinde kategorize edilmiştir. Büyük imtihanlarla karşı karşıya kalan ve duyguları ön planda olan Hz. İbrahim'in hayatı, nitelikleri ve kıssaları Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetler ve çeşitli tefsirlerdeki açıklamalarla ele alınarak örnek bir Müslüman motivasyonunun nasıl olması gerektiği araştırmanın konusu olarak değerlendirilmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

İnsan psikolojisi karmaşık bir yapıya sahiptir. Dünyanın her yerinde insanlar zor durumlarla, çeşitli imtihanlarla karşılaşmaktadır. Bu durumlarla karşı karşıya kalan insanların maddi ve manevi anlamda güçlü kalabilmeleri, hayata devam edebilmeleri için bir motivasyona ihtiyaç vardır. Bu motivasyonu, insana yaşama anlamını ve sevincini sağlayan din en güzel şekilde karşılamaktadır. İnsanların hayat içerisindeki davranışlarını yönlendiren, belirleyen ve istikrar sağlayan itici güçlerin, motivasyon kaynaklarının olması, insanın anlam dünyasında bulduğu hayat sevincini eyleme dökebilmesini, hem kendi hem çevresi hem de Allah ile olan ilişkisini sağlam temeller üzerine bina edebilmesini sağlar.

Çalışmanın amacı; Müslümanların kendilerine ideal bir insan olan Hz. İbrahim'i örnek alarak insanın davranışlarının amacını, hedefini belirlemesini sağlayan motivasyon unsurlarını tespit etmektir. Ayrıca insanın motivasyon kaynaklarını duygu, ihtiyaç ve haz bağlamında değerlendirmekten çok daha geniş ve bütüncül şekilde ele alan Kur'an'ın bakış açısını genel çerçevesiyle sunmak araştırmanın amaçları arasındadır.

Hız. İbrahim ile ilgili kelam, dinler tarihi, tefsir alanında araştırmalar yapılmıştır. şaban Kuzgun tarafından yazılan “İşlam Kaynaklarına Göre Hız. İbrahim ve Haniflik”, İbrahim Canan’ın “Hız. İbrahim’den Mesajlar”, M. Salih n’n yüksek lisans çalışması olan “Kur’an’da Hız. Nuh ve Hız. İbrahim Kıssaları”, Ramazan Gürel’in doktora tezi olan “Din Eğitimi Açısından Kur’an’da Hız. İbrahim” gibi çeşitli yüksek lisans ve doktora tezleri yazılmıştır. Ancak bu alışma Hız. İbrahim’in sosyal, psikolojik ve tevhidi yönünün motivasyon bağlamında değerlendirilmesi açısından önem arzetmektedir. Araştırmanın daha sonra yapılacak olan Kur’an ve psikoloji bilimini birleştiren çalışmalara katkı sağlayacağı beklenmektedir.

III. ARAşTIRMADA TAKİP EDİLEN METOD

Bu araştırma interdisipliner bir çalışmadır. Psikoloji bilimi içerisinde değerlendirilen motivasyon kavramı konusunda literatür taraması yapılmış, motivasyonun zaman içerisinde nasıl değerlendirildiği çeşitli teorilerle örneklendirilmiştir. Kur’an’da insan, insan psikolojisi ve davranışları ile alakalı ayetler incelenerek temel motivasyon kaynakları sayılabilecek başlıklar belirlenmiştir. Hız. İbrahim’in hayatı hakkında hem ayetler hem de tarih kitaplarından faydalanılmıştır. Kur’an-ı Kerim’de geçen Hız. İbrahim ile alakalı kıssalardan motivasyon kaynakları ile ilgili olabilecek kısımlar saptanarak konu sınırlandırılmıştır.

Çalışmanın kaynağını Kur’an-ı Kerim, modern tefsir kitapları, hadis, psikoloji, din psikolojisi kitapları ve konuyla alakalı daha önce yapılmış çalışmalar oluşturmaktadır. Çalışmada bulunan ayet mealleri, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayımlanan mealden alınmıştır.

Araştırmada anlaşılır, akıcı ve sade bir dil kullanılmaya dikkat edilmiştir. Gereksiz bilgi ve tekrardan sakınılmaya çalışılmış fakat farklı konuların ele alınıldığı ayetler konu bütünlüğü içerisinde gerektikçe tekrar kullanılmıştır.

IV. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Motivasyon Tanımı

Motivasyon kelimesi modern psikolojide sıkça kullanılan bir kavramdır. Ancak motivasyonun insan hayatında kapladığı yer düşünüldüğünde her insan için bir işe başlama, o işi sürdürme ve nihayete erdirme ve Müslüman için işini ihlasla en iyi şekilde yapabilmesi açısından bu kavramın göz ardı edilemeyecek derecede hayati bir anlama sahip olduğu açıktır. Bu anlamda motivasyon kavramı, “Bir Müslümanın motivasyonu ne olmalı?”, “Kur’an-ı Kerim, davranışlarımıza karar verirken ne gibi bir saike ihtiyacımız olduğunu söylüyor?” sorularına ilk önce motivasyonun ne olduğu ve niçin önemli olduğunu açıklayarak cevap vermek çok daha kolay olacaktır. Bu nedenle bu bölümde motivasyon ve motivasyon teorilerinden bahsedilecektir.

Motivasyon ile ilgili farklı terimler kullanılmıştır. Bu terimlerin en eskisi içgüdüdür (instinct). Bunun dışında da; motivler (motives), gereksinimler (needs), dürtüler (drives), teşvik edici şeyler (incentives) gibi terimler de kullanılarak motivasyonla ilgili kavramlar sıralanmıştır.¹ Motivasyon kavramı İngilizce ve Fransızca “motive” sözcüğünden türetilmiştir.² Dilimizde isteklendirme, güdüleme, ihtiyaç, dürtü gibi kelimelerle ifade edilmeye çalışılsa da bu ifadeler motivasyonun tüm yönlerini ihtiva etmemektedir. Motivasyon; davranışlarımızı, psikolojimizi ve süreci içine alan kapsamlı bir kavramdır. Kişinin bir davranışı yapmaya karar verme sebebi ve bu davranış için gösterdiği çaba, devamlılık gibi tüm süreci vurgulayan çeşitli motivasyon tanımları yapılmıştır.³

Motivasyon belirli bir zamanda, belirli bir şekilde davranılmasına sebep olan çeşitli psikolojik ve fizyolojik faktörleri tanımlar.⁴ Motivasyonu; davranışları bir amaca yönelten, ihtiyaç ve arzuların davranışlar üzerinde etkisi olduğunu söyleyen psikolojik bir süreç şeklinde açıklayanlar da olmuştur.⁵ Woolfok motivasyonu, insanların hususi

¹ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (9. Baskı), İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1998, 90; Emel Rıza al-Makhzoumi, “İlgi Çekme Motivasyonu”, *D.E.U İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, 1994, 375-392

² Feyzullah Eroğlu, *Davranış Bilimleri*, Beta Yayınları, İstanbul 2006, 347; Mehmet Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, (5. Baskı), Pınar Yayınları, İstanbul 2005, 613-1156.

³ Yılmaz Özakpınar, *Psikolojinin Temel Mefhumları*, İstanbul Üniversitesi Tercübî Psikoloji Enstitüsü, Baha Matbaası, İstanbul 1970, 36.

⁴ Plotnik Rod, *Psikolojiye Giriş*, Kaknüs Yayınları, (Ter.: Tamer Geniş), İstanbul 2009, 329.

⁵ Nuri Bilgin, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü Kavramlar-Yaklaşımlar*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2003, 248; Kemal Sayar ve Mehmet Dinç, *Psikolojiye Giriş*, (2. Baskı), Dem Yayınları, İstanbul 2009, 75.

hedeflere ulaşmayı gaye edinmiş hareketlerine nasıl ve niçin başladıkları, bu hareketlerin yoğunluk dereceleri, son olarak da amaçlarına ulaşmak için ortaya koydukları gayretlerde ne derecede kararlı ve ısrarcı oldukları ile ilgili sürecin bütününe içine alan bir kavram olarak ifade etmiştir.⁶

Bir diğer motivasyon açıklamasına göre motivasyon istek veya hedeflere ulaşmak için faaliyete, eyleme geçmeyi sağlar. Bu eylem bilinçli veya bilinçsiz olabilir. Güdülenme ile insan davranışı sabit bir durumdan hareketli bir duruma geçer. Güdülenmenin şiddetine göre bir gayret ve enerji ortaya çıkar ve böylece insan hedefe ulaşana kadar o davranışı sürdürür.⁷

İnsan davranışlarını, kararlarını etkileyen motive eden unsurlardan biri de özerklik duygusudur. Bu konuyla alakalı olarak araştırmalar yapan Ryan ve Deci ilk temel psikolojik gereksinimlerden biri olan özerkliğin, bireyin eylemlerini kendinin kontrol ettiğinin ve kendi adına karar verebildiğinin göstergesi olduğunu söyler. Temel olarak bir birey, davranışlarını istekle başlatıp sürdürüyor ve bu davranış içindeki değerleri benimsiyorsa o kişi özerk olarak nitelenebilir. Özerklik “bireyin kendi hedeflerini belirlemesi, bu hedeflerine ulaşabilmek için önceliklerini belirleyerek motive olması ve sorumluluk üstlenmesi” şeklinde tanımlanmaktadır.⁸

Bu motivasyon tanımlamalarından anlaşıldığı üzere motivasyon kavramının ortak noktaları; motivasyonun davranışı etkilemesi ve kişiyi bir amaç uğruna harekete geçirmesidir. Hemen hemen bütün psikologlar motivasyonun insan davranışlarını başlatma, devam ettirme veya sona erdirme noktasında esas teşkil ettiği hususunda hemfikirdirler.⁹

Motivasyonun sınıflandırılmasında farklı sıralamalar yapılsa da genel olarak fizyolojik motivasyonlar ve kazanılan motivasyonlar şeklinde bir ayırıma gidilebilir.

Fizyolojik motivasyonlara kişinin hayatına devam etmesini sağlayacak yeme, içme, uyuma, cinsellik, solunum gibi temel ihtiyaçları dahil edilebilir. Kazanılan motivasyonlar ise kişinin hayatın içinden zamanla öğrendiği sosyal motivasyonlar olarak belirlenebilir.

⁶ Anita Woolfolk Hoy, *Eğitim Psikolojisi*, Kaknüs Yayınları, (Ter.: Duygu Özen), İstanbul 2015, 399.

⁷ Hayati Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, (6. Baskı), Emin Yayınları, Bursa 2018, 68.

⁸ Richard M., Ryan., and Edward L., Deci, “Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being”, *American Psychologist*, January 2000, 68-78.

⁹ Hökelekli, 68.

Sosyal motivasyonlar içerisinde de anlama, bağlanma, itibar görme, saygınlık kazanma, iktidar, özgürlük, mal sahibi olma, benliğe saygı gibi ihtiyaçlar sayılabilir.¹⁰

1. Temel Psikolojik Yaklaşımlarda Motivasyon

Temel psikolojik yaklaşımlarda davranışın nasıl meydana geldiği, insanın temel motivasyonları ve dinin bu konudaki rolü ile alakalı görüşler yer almaktadır. Bu başlık altında yer alan psikanalitik, davranışçı, hümanistik, bilişsel yaklaşımların konu ile alakalı değerlendirmeleri motivasyonu anlamak adına önem arz etmektedir.

a. Psikanalitik Yaklaşım

Bu yaklaşım Sigmund Freud'un (ö.1939) görüşleriyle kurulmuş ve öne çıkmıştır. Genellikle bilinçaltı ve bilinç dışının etkisiyle insan kişiliğini açıklamaya çalışmaktadır. Davranışların yaşanılan deneyimler ve içgüdüler dolayısıyla meydana geldiğini savunur. Freud insanın doğuştan getirdiği iki temel unsur olduğunu belirtir. Bunlardan biri cinsellik, diğeri ise saldırganlıktır. İnsanın yaptığı tüm davranışlar bu iki unsurdan kaynaklanmaktadır. Ve bu iki unsur aynı zamanda insanın toplum ile olan ilişkisini de belirlemektedir. Toplumun istekleri ve bakış açısı bu iki davranışı hoş görmez ve bu unsurların bilinçaltına itilmesine sebep olur. Bilinçaltında olan bu baskılanmış duygular ve istekler kendini farklı şekillerde ortaya çıkarır.¹¹

Psikanalitik yaklaşımın dine bakışı şu şekildedir; kişinin dini davranışlarının ortaya çıkış sebebi baskı ve toplumsal kurallar ile insanın korkularıdır. Tanrıyı, kişinin çocukluğundaki baba figüründen hareketle, bir yanılsama sonucu kendisinin ürettiğini savunur. Mitolojik hikayelerin de bu yanılsamaya destek vererek din ve tanrı tasavvurunu oluşturduğunu söyler. Dolayısıyla yapılan her davranış da bu yanılsamanın bir sonucudur.¹²

Freud insan şahsiyetini üç kavram üzerinden açıklar: İd, ego ve superego. Bu üç kavram birbiriyle sürekli etkileşim halindedir. İd insanın içgüdüsel ihtiyaçlarını

¹⁰ Hökelekli, 71-80; al-Makhzoumi, *İlgi Çekme Motivasyonu*, 375-392.

¹¹ Sigmund Freud, *Beş Konferans ve Psikanalize Toplu Bir Bakış 1938*, Cem Yayınevi, Tercüme: Kamurân Şipal, İstanbul 1998, 79,111; Serpil Aytaç, Salih Dursun, Yıldız Bozdoğan Selver, *Psikolojiye Giriş*, Dora Yayınları, Bursa 2018, 12.

¹² Ümit Horozcu, *Din Psikolojisi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017, 76-79.

gidermesine vesile olan ilkel arzu ve isteklerdir. İdin temel amacı haz duygusunu yaşamaktır. Herhangi bir değer, kural, ahlak anlayışına sahip değildir. Ve bu konuda ego ve süperegö ile çatışır. Ego, idin toplum tarafından veya farklı değerler tarafından hoş karşılanmayacak isteklerini bilinçaltına bastırır. Süperegö toplumsal kısıtlamaların temsilcisi ve mükemmel, ideal olana ulaşmayı sağlayan kısımdır. Ego, id ve süperegö arasında bir denge sağlamaya çalışır. İdin sınırsız ve mantıksız isteklerini kontrol altında tutmaya, aynı zamanda da süperegönün toplumun istekleri sonucu oluşan değer yargılarının ortaya çıkardığı yasaklar ve baskılarından kaynaklanan suçluluk duygusundan kurtarmaya çalışır.¹³

Freud, insanın temel motivasyonunu seks veya cinsellik olarak kabul etmektedir.¹⁴ Toplum veya değer yargılarını bu motivasyonu baskılamaya çalışan, istek ve arzuların bilinçaltına atılmasına sebep olan bir unsur olarak görmektedir.

b. Davranışçı Yaklaşım

Davranışçı yaklaşım Pavlov'un (ö. 1936) deneyleri ve Watson'un (ö. 1958) öncülüğünde oluşmuştur. Pavlov ve Watson insan davranışlarını ve dolayısıyla motivasyonunu, hayvanlar üzerinde yaptıkları deneylerle açıklamaya çalışmışlardır. Onlara göre insan davranışlarında, belirli uyarıcılara karşı verilen tepkiler bulunmaktadır ve bunlar herkes için geçerlidir.¹⁵ Bu tepkilerin verilmesinde pekiştiricilerin önemli bir rolünün olduğunu vurgularlar. Motivasyonda dışsal etkenlerden bahsederken bir taraftan da bunun insanı belirli davranışlara ödülle veya cezayla yönlendirilebileceğini belirtirler.

Davranışçı yaklaşımın dine bakış açısı konusunda yapılan tüm davranışların sonradan öğrenilen şartlı tepkiler olduğunu savundukları ifade edilebilir. Buna bağlı olarak da dini davranışların toplumun baskıları nedeniyle bireyde sonradan ortaya çıktığını öne sürmüşlerdir.¹⁶

¹³ Aytaç vd., 12.

¹⁴ Feriha Balkış Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2017, 72.

¹⁵ Aytaç vd., 14.

¹⁶ Horozcu, 133-139.

c. Hümanistik Yaklaşım

Bu yaklaşım insanı bütüncül olarak değerlendirmektedir. İnsanın diğer varlıklardan amaç, hedef, değer, arzu, kendini ispat gibi yönlerle farklılık gösterdiğini savunmaktadır.¹⁷ Hümanistik yaklaşım temsilcileri¹⁸ insan davranışlarına kaynaklık eden en temel saikin kendini gerçekleştirme güdüsü olduğunu iddia ederler. İrade, sorumluluk gibi kavramlarla, davranışçıların, her insanın aynı koşullarda aynı davranışı göstereceği düşüncesine karşı çıkmaktadırlar.¹⁹

İnsanın hem dışsal hem içsel faktörlerden kaynaklı davranışlar sergilediğini ve bu anlamda motivasyonlarının farklılaşabileceğini söylerler. İnsan davranışlarını da üç unsurla izah ederler. Bunlar; davranışların bir sebebi vardır, davranışlar güdülüdür ve hedefe yöneliktir.²⁰

Hümanizmin din anlayışı “insan her şeyin ölçüsüdür”²¹ şiarınca insan üzerine kuruludur. Kişisel dini tecrübelerin dinin temelini oluşturduğunu, önemli olan itaat değil kendini gerçekleştirme olduğunu savunur.²²

d. Bilişsel Yaklaşım

Bilişsel yaklaşım davranışçı yaklaşıma tepki olarak doğmuştur. Özellikle davranışçıların savunduğu şartlı uyaranlara, şartlı tepkiler verilir anlayışı reddedilir. Davranış dışsal değil de içsel kaynaklardan beslenir. İnsan düşünür, karar verir ve harekete geçer. Bu süreçte de insan aktif, meraklı ve bilgi arayan konumundadır. Bilişselci teorisyenler içsel güdülenmeyi esas almaktadır. Uyarıcı dışsal olsa bile kişi davranışta bulunurken bunu içsel bir süzgeçten geçirip daha sonra fiile dökmektedir.²³

Bilişsel yaklaşıma göre insan zihni dış ortamlardan etkilenmediği sürece ortak bir biyolojik yapıya sahiptir. Bu nedenle insanların zihni aynı sezgisel kavrayışa sahiptir ve

¹⁷ Aytaç vd., 18.

¹⁸ Bkz. Abraham Maslow; Carl Rogers

¹⁹ Horozcu 144-147.

²⁰ Aytaç vd., 18.

²¹ Hakan Gündoğdu, Hümanizm Bir Din Midir? *Dinler Tarihi Araştırmaları 2*, Sempozyum 20-21 Kasım 1998, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Konya 2000, 99-125; Johnson, Robert. L., *Humanism and Beyond*, United Church Press, Philadelphia 1973, 22.

²² David M. Wulff, *Hümanistk İncanın Umudu Erich Fromm*, (Çev.: M. Doğan Karacoşkun), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(4), 244-246.

²³ Sayar ve Dinç, *Psikolojiye Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2018, 16

sorunları çözen alt birimlerden oluşmaktadır. Bu alt birimler insanın dış dünya ile ilgili algılarını şekillendirerek dışarıdan gelen bilgileri gelişigüzel değil, işleyerek alır. İnsan zihninin bu yapısı din ve eylem de olmak üzere her şeyi sınırlandırır. Bu nedenle din ve davranışlarımız zihnimizin şekillendirdiği haliyle ortaya çıkar.²⁴

Bu yaklaşımın dine bakışı özetle şu şekildedir, insanların zihinleri yaşadıkları dini tecrübe ve bilgiler ile bir takım şemalar belirler ve bu zihin yapısı insanların algı, değer ve tepkilerine yansır.²⁵

2. Motivasyon Teorileri

Motivasyon teorilerinde psikologlar davranışı meydana getiren çeşitli nedenler ve bu nedenlerin kapsamı, motivasyonu nasıl tanımladığı, ne şekillerde meydana geldiği gibi konularda açıklamalar yapmaya çalışmışlardır. Kişiyi davranışa iten, motivasyon kuvvetini arttıran saikler, içsel sebepler gibi konularda çeşitli sınıflandırmalar yapılmış, veya daha önce yapılan davranışı devam ettirmeyi, tekrar yapmayı sağlayacak dış etken ve motivasyonlar belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada motivasyon teorilerinden insanın zihin ve his dünyasını anlamaya çalışan Maslow (ö.1970), McGregor (ö.1964), Alderfer (ö. 2015), Mc Clelland'ın (ö. 1998) teorileri ele alınacaktır.

a. Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi

Moslow motivasyon konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Maslow motivasyon değil ihtiyaç (need) kelimesini kullanmıştır. Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Teorisi'ne göre; insanların ihtiyaçları katmanlar halindedir ve bu ihtiyaçlardan birini tamamlamadan diğerine geçmek ve tamamlamak çok zordur. Piramit şeklinde olan bu ihtiyaçlar şu şekilde sıralanmıştır; en altta fizyolojik ihtiyaçlar vardır ki bunlar yeme, içme, nefes alma gibi ihtiyaçları kapsar. 2. katmanda güvenlik ihtiyacı gelir, 3. olarak aidiyet ve sevgi

²⁴ Barret, J. L., "Is the Spell Really Broken? Bio-Psychological Explanations of Religion and Theistic Belief", *Theology and Science*, 2007, 1, 57-72; Tuncay Aksöz, "İnancın Oluşumuna Dair Bilişsel Bir Yaklaşım", *International Journal of Social Science*, Spring 2015, 475- 490.

²⁵ McIntosh Daniel N., Religion- as- Shema, with Implicationsfor the Relation between Religion and Coping, *The İnternational Journal fort he Psychology of Religion*, 1995, 1-6; Adem Şahin, "Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım; McIntosh'un 'Bilişsel Bir Şema Olarak Din' Teorisi Örneği", *Selçuk Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 Bahar 2007, 35-50

ihtiyacı karşılanmalı, piramidin 4. sırasında saygı, 5. sırada ise kendini gerçekleştirme, kendini ispat ihtiyacı vardır; bilme, öğrenme, üretme, estetik bu son katmanda yer alır.²⁶

b. McGreogor X ve Y Teorisi

McGregor teorisinde uygun koşullar sağlandığı takdirde insanın enerjisi, emeği verimi ve motivasyonunun artırılabilirliğini savunur. Özellikle yönetim, işletme ve ekonomide kullanılabilecek X ve Y olarak adlandırdığı iki teoriyi açıklamaktadır. Bu teorileri kullanarak kişinin motivasyonunun ve veriminin etkileneceğini ifade eder. X teorisi olarak adlandırdığı teorinin geleneksel yöntemler olduğunu belirterek bu teoride insanı yönlendirecek, istenilen davranışı yapmasını sağlayacak şekilde ikna etmek, ödüllendirmek, cezalandırmak ve kontrol etmek gerektiğini savunmaktadır. X teorisinin ortaya çıkış sebebi olarak insanın doğası gereği tembel, hırslı olmayan, az çalışan, sorumluluktan kaçan, yönetilmeyi seçen, değişime dirençli, örgütsel ihtiyaçlara kayıtsız ben merkezli bir yapıda olmasının etkili olduğunu ifade eder.²⁷ Buradaki X insan tabiatındaki menfi davranışları temsil eder. İnsanlardaki görev ve sorumluluktan kaçınmanın, önlemler alınarak cezalarla korkutularak davranışı sergilemek istememenin önüne geçilmeye çalışıldığını belirtir.²⁸

Y teorisi X teorisinden farklı olarak insanın doğası gereği pasif veya tembel olmadığı, insanın gelişme potansiyelinin, sorumluluk, hedefe yönelmenin insanda mevcut olduğunu savunur. İnsanın çalışma yöntem ve çabalarını doğru amaca yönlendirerek, fırsatlar ve rehberlik sağlayarak, engelleri kaldırarak motivasyonunu ve verimini arttırabileceği ifade edilir. Hedefe ulaşmada, davranış sergilemede kontrol yoluyla insanı motive etme yerine amaçlarla motive etme esas alınır.²⁹ Y teorisi büyük ölçüde insanın kendi kendini kontrol etmesine ve içsel bir motivasyon sağlamasına dayanır. Y teorisi insanın müspet davranışlarını temsil eder. İnsanlar eğer hedefi, gayeyi düzgün belirlerse

²⁶ al-Makhzoumi, "Motivasyon ve İslam", *D.E.U İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, İzmir 1995, 261-280; Abraham H. Maslow, "Motivation and Personality", Pearson Education, Editor: Robert D. Frager, James Fadiman, ABD 1970, 35-59; Aytaç vd., 194-198.

²⁷ Douglas McGregor, *The Human Side of Enterprise Annotated Edition*, McGraw-Hill Education, New York 2006, 83

²⁸ Aytaç vd., 203.

²⁹ McGregor, 99.

o zaman işi yapmayı isterler, onlara zor gelmez. Teşvik ve motive edici ödüllerle desteklenebilir.³⁰

c. Alderfer E.R.G Teorisi

Alderfer E.R.G teorisi, Maslow'un teorisini geliştirmesi açısından önemlidir. İhtiyaçtan hareketle oluşturulan bu teoride ihtiyaçlar olarak 3 kategori belirlenmiştir. Var olmak, ilişki-bağlılık ve gelişme ihtiyacı. Var olma ihtiyacı daha çok fiziksel ihtiyaçlardır; yeme, içme, barınma, güvenlik gibi. İlişki, bağlılık ise duygusal ihtiyaçlar olan sevgi, saygı gibi ihtiyaçların karşılığıdır. Gelişme ihtiyacı ise kişinin artık üretmeye geçme, kabiliyetlerini artırma gibi ihtiyaçlarının olduğu kategoridir.

Alderfer E.R.G. teorisi, Maslow'dan farklı olarak bu ihtiyaç kategorilerinin hepsinin aynı anda ortaya çıkabileceğini savunur ve bunların tatmini de kişiden kişiye değişebilir.³¹

d. Mc Clelland Başarı İhtiyacı Teorisi

Mc Clelland başarı ihtiyacı teorisinde diğer teorilerden farklı olarak fizyolojik ihtiyaçlardan değil de daha başarı odaklı ihtiyaçlar dikkate alınmıştır. Buna göre başarı, aidiyet ve güç ihtiyacı insanı davranışa motive eder denilmektedir.³² Ayrıca bu kuramı savunanlar insanı motive eden şeylerin öğrenilebileceğini, bu öğrenilenler ile de kişinin neye ihtiyacı varsa ona göre davranacağını belirtirler.³³

3. Bazı Müslüman Alimlerin Motivasyon ile Alakalı Görüşleri

Motivasyon kavramı son dönemlerde ortaya çıkan ve batı kaynaklı bir kelimedir. Bu nedenle ilk dönem Müslüman alimler tarafından bu kavram kullanılmamıştır. Fakat motivasyon ile yakından alakalı olan insan davranışları ve bu davranışlara iten saikleri, insanın fizyolojik ve ruhi ihtiyaçlarını konu edinen, araştıran alimler vardır. Bu alimlerden ahlak, felsefe, tasavvuf alanında öne çıkmış üç alimle yetinilecektir.

³⁰ Aytaç vd., 203.

³¹ Aytaç vd., 204, Sayar ve Dinç, 79-80.

³² Sayar ve Dinç, 79-80.

³³ Aytaç vd., 208.

a. Hâris el-Muhâsibî

Haris el-Muhâsibî (ö.857) din psikolojisinin kurucularından sayılabilir. Kavramlarını oluştururken ve açıklarken kendi öz kaynaklarımızdan yani Kur'an ve sünnetten yola çıkmıştır. Muhâsibî Batıdan etkilenmeden, kendi literatürünü oluşturmasıyla önem arzeder.³⁴ Muhâsibî ayrıca davranış bilimleri hakkında eser veren, Kur'an ilimleri ile ilgilenen, kendi psikolojisini inceleyip açıklamalar yapan ve anlam arayışını ele alan döneminin önemli alimlerindendir.³⁵

Muhâsibî, insanı bütüncül olarak ele alır. İnsanın iyiye ve kötüye meyilli bir yapıyla yaratıldığını, ikisini karşılaştırarak insanın kendini tedavi etmekten sorumlu olduğunu, bunun da ancak deneyerek, tecrübeyle mümkün olduğunu vurgular.³⁶ Haris el-Muhâsibî tecrübeyle büyük önem verir. Kişinin imtihanlarla, denenerek nasıl bir yapıya sahip olduğunun anlaşılabilirliğini savunur. İç gözlem metoduyla insan davranışlarını anlamaya çalışır.³⁷

Muhâsibî, insanın motivasyonuna katkı sağlayan etkenlerden biri olarak ölüm düşüncesinin öneminden bahseder. Muhâsibî'ye göre ölüm düşüncesinin varlığı, insanın yapmadığından ötürü pişman olacağı şeyleri yapma motivasyonu sağlar. Ayrıca Allah'ın huzuruna Onun hoşnut olmayacağı fillerle çıkma korkusu insanı tevbe etmeye ve güzel filler işlemeye motive eder. Muhâsibî, ölümün ne zaman geleceğinin belirsiz olmasının da insanın dünya hayatına fazla meyletmesini engelleyip, her an, her yerde ölüm gelebilir düşüncesiyle çalışmasını sağlayacağını belirtir.³⁸ Ölüm korkusunun insana motivasyon sağlamaması, insanın kalbine tesir etmemesi veya kısa bir süre sonra etkisinin kaybolması ve konusunda ise kalbin yalnızca ölümü ve her an gelebileceğini düşünmesi gerektiğini belirtir. Eğer kalp birçok şeyle beraber ölümü düşünüyorsa tesirinin olmayacağını vurgular. Buna delil olarak ise Hz. Musa'nın annesinin durumunun anlatıldığı "*Mûsâ'nın anasının kalbi bomboş kaldı...*"³⁹ ayetini gösterir.⁴⁰

³⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara 2018, 29-31.

³⁵ Muhammed Kızılgeçit, *Hâris El Muhâsibî'de Dini Davranış Teorisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2006, 20.

³⁶ Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi-İnsan, Psikoloji, Bilgi, Ahlak Görüşü*, Pars Matbaacılık, Ankara 1976, 32-34

³⁷ Hökelekli, 29.

³⁸ Hâris el-Muhâsibî, *er-Ri'aye Kalp Hayatı*, ter. Abdulhakim Yüce, Işık Yayınları, İstanbul 2005, 139.

³⁹ Kasas 28/10.

⁴⁰ el-Muhâsibî, 153.

Haris el-Muhâsibî insanın kalp, akıl ve nefisten oluştuğunu belirtir. Kalbin insanın psikolojik ruhi merkezi olduğunu ifade eder. Ona göre duygular, iradeler buradan neşet etmiştir. Dünya ve gayb alemleri ile iletişimi sağlayacak olanın da kalp olduğunu savunur ve insanın davranışlarının ortaya çıkışını bu etkileşimle anlamlandırır. Kalp, bazen akıl, nefis ve şeytandan gelen isteklerle hareket eder. Akıl, nefis ve şeytanın uyarıcı olduğu durumlarda arzulanan davranış kalp bir süzgeçten geçirir ve bu süzgeçten geçebilenler eyleme dönüşür. Muhâsibî aklı açıklarken; tüm insanlarda var olan anlama için “fehm” ve bu anladıklarını pratiğe dökme daha derin bir anlayış anlamında “basiret” kavramlarını kullanır.⁴¹

Muhâsibî son olarak nefis kavramı için ise şehavet dediğimiz insanların arzularını ifade eden “heva” kavramını kullanır. Tüm insanlarda var olan bu hevaları yok saymak mümkün değildir. Bu hevalara teslim olup her istediğini gerçekleştirmek olumsuz davranışların sergilenmesine sebep olur. Ama kalp burada devreye girer ve bu hevaların uygun bir zeminde giderilmesini temin eder. Muhâsibî’ye göre insanın havf ve reca arasında olması da mümin kişiye dini bir şuur ve sorumluluk yükleyerek davranışlarını belirlemesinde etkileyici rol üstlenir.⁴²

b. Fârâbî

Fârâbî (ö.950), insanın hareketine sebep olan bazı çeşitli güçlerden ve bunların etki alanlarından bahseder. İnsanın ortaya çıkması ile insanda meydana gelen ilk güç beslenme gücüdür der. Daha sonra sırasıyla sıcaklığı, soğukluğu algılamamızı sağlayan dokunma, tat, koku, ses, görme güçleri meydana çıkmıştır. Ve her biri kendisi ile alakalı olan durumları ayırt etmeyi sağlamaktadır. Duyularla birlikte insan hissettiği şeye yönelerek istemesini sağlayan arzu gücü ortaya çıkar. Daha sonra bu duyuların algıladıkları şey bulunmasa bile o şeyi hayal etmeyi sağlayan güç ve bu gücün ortaya çıkardığı arzu oluşur. Daha sonra da insanda iyi ile kötüyü temyizi sağlayan akıl ortaya çıkar. Beslenme gücü, duyum gücü ve hayal gücünün yönetilmesinin kalpte olduğunu, aklın ise tüm bunlara yöneticilik yaptığını belirtir.⁴³ Nefsi yöneten güçleri es-Siyasetü’l Medeniyye eserinde de belirten Fârâbî şu şekilde sıralamış ve bu güçlerin hangi işlerde

⁴¹ Hökelekli, 29-31. Aydın, 43-45.

⁴² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 29-31; Aydın, 35-38-40, 43-105, 130-138, 148-157.

⁴³ Fârâbî, *El-Medînetü ’l-fâzıla*, (Çev.: Nafiz Danışman), MEB Yayınları, Ankara 2001 54-57.

faal olduğunu belirtmiştir. Düşünebilen canlının nefsi; düşünme, arzu etme, hayal ve duyum güçlerinden oluşur. Bu güçlerden el-kuvvetü'n-natika, düşünme gücü demektir. İnsan bu güçle öğrenir, üretir, sanatsal faaliyette bulunur ve bu düşünme gücü insanın ahlaki davranışlarına kaynaklık eder. Fârâbî, düşünme gücünü nazari ve ameli olarak ikiye ayırır. Ameli düşünme; zanaat ve pratik düşünme şeklindedir ve bu güçle insan isteyerek yapacağı şeyleri bilir, sanat ve meslek edinir. Pratik düşünmeyle yapılması veya yapılmaması gereken şeyler üzerinde insanın düşünmesini sağlar. Nazari güç ise insana herhangi birini bilemeyeceği şeyin bilgisini verir. İkinci güç el-kuvvetü'n-nüzuiyye; isteme, şehvet, arzu gücüdür. İnsan bir şeyi bu güç sayesinde ister veya istemez. Bu güç duygulara kaynaklık eder ve sevgi, özlem, tikslenme, arkadaşlık gibi duygular bu güçten hasıl olur. Üçüncü güç el-kuvvetü'l muhayyile yani hayal gücüdür. Bu güç dokunma, koklama, görme gibi duyumlardan sonra duyulur nesnelerin görüntülerini korumayı, doğru veya hatalı olduğuna bakmaksızın onları birleştirmeyi veya ayırmayı sağlar. Hayal gücü, iyi ve kötü dışında, eylemlerden ve ahlaki davranışlardan yararlı ve zararlı zevk ve acı verenleri algılar. Son olarak el-kuvvetü'l-hasase vardır. Bu güç ise beş duyu organımızla algılamamızı, haz ve acı veren şeyleri ayırmamızı sağlar. Fakat hayal gücünden farklı olarak yararlı ile zararlıyı, doğru ile yanlış birbirinden ayırt etmeyi sağlayamaz.⁴⁴ Fârâbî bu güçleri açıkladıktan sonra bu güçlerin hepsinin kaynağının arzu etmeye yani el-kuvvetü'n-nüzuiyye'ye bağlı olduğunu ifade eder. Ona göre diğer güçler arzu etme gücünü esas alır ve onun yönlendirmesi ile faaliyete geçer.⁴⁵

Fârâbî'nin yaptığı bu güç tasniflerinin modern dönem motivasyon teorileri ve kaynakları ile yakından ilgili olduğu görülmektedir. Fârâbî'nin beslenme gücü ve sonrasında gelen duyum gücü gibi sınıflandırmaları insandaki fizyolojik motivasyonları ele alan motivasyon teorileri ile paralellik arz etmektedir. Ayrıca arzu ve isteğin motivasyondaki önemi gibi, insan nefsinin güçleri içerisinde baskın olarak arzuyu dile getiren Fârâbî'nin görüşü dikkat çekmektedir.

⁴⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, (Çev.: Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, 4-7.

⁴⁵ Hökelekli, 31-32; Fârâbî, *El-Medînetü'l-fâzıla*, 54-57.

c. Gazzâlî

Gazzâlî (ö.1111) din psikolojisi alanında önemli olan ve insanın duygu, düşünce ve idrakinin temeli kabul edilen nefis, ruh, akıl, kalp kavramlarını ele almış ve açıklamıştır. Nefis, ruh, kalp ve aklın ortak kullanım alanları ve manaları olduğunu belirtmektedir. Her birinin iki anlamı olduğunu, anlamlardan birinin maddi diğerinin manevi alanı temsil ettiğini ve bu anlamların birbiri ile ilişkili olduğunu söyler.⁴⁶

Kalp, ruh, nefis ve aklın her biri insanı ve davranışlarını kaynaklık eden hususları anlama konusunda önem arzeder. Gazzâlî bu kavramları şu şekilde açıklamıştır; Kalbin ilk manası; göğüste bulunan, et parçası yani bildiğimiz organ anlamında kullanılmıştır. Fakat bu bedensel kalbin insandaki hayvani ruhun kaynağı olduğunu belirtir. İkinci manada kalp ise insanın ruhani, manevi anlamdaki kalbidir ve bu kalbin insanın hakikati olduğunu, idrak etmenin kalp ile mümkün olduğunu dolayısıyla ilahi vahye muhatap alınıp sorumluluk, ödül ve ceza verilmesinin bu cevher sayesinde mümkün olduğunu ifade eder. Gazzâlî'ye göre ruhun bilgisi Allah Teâlâ'nın katındadır ve insanın onu tam olarak anlaması mümkün değildir. Nefis ise insandaki öfke ve şehvet gücünün olduğu kaynaktır ve nefsin terbiye edilmesi gerekmektedir. Nefsin ikinci anlamı ise latif ve manevi olan, insanın hakikati, kendisi ve zatıdır. Nefsi de kademelere ayırır ve eğer Allah'ın emirlerine uyarak, kötü arzularından kurtulup huzura ererse bu mutmain nefis, eğer tam olarak huzura ermese bile kötü arzu ve isteklere karşı durmaya çalışıyorsa bu nefsi levvane, ve son olarak ise nefis kötü isteklere uyuyor ve kötü arzulara itiraz etmiyorsa nefsi emmare ismini alacağını belirtir. Gazzâlî'nin akıl ile alakalı açıklamaları da kalp ile aklın yakinen ilişkisi olduğunu göstermektedir. Aklın kinaye yoluyla bazen insanın göğsünde bulunan kalbin kastedildiğini söyler. Kalp, aklın bulunduğu yer ve yaptığı fiillerde ilk hareket noktasıdır.⁴⁷

Gazzâlî, nefsi insan vücudunun hakanı durumunda olduğunu söyler. İdrak etme, duyguları anlama, karar verme, emretme hepsinin nefsin eylemleri olduğunu söyler. Vücudun maddi manevi tüm organlarının onun emirlerine uyması gerektiğini bildirir.

⁴⁶ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Ter: Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul 1318, III, 10-39; Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları Ravdatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn*, çev. Dilaver Selvi, Semerkand Yay., İstanbul 2018, 83; Gazzâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, Meâricü'l-Kuds, (Çev.: Serkan Özburun, İnsan Yay., İstanbul 2010, 15;

⁴⁷ Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları Ravdatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn*, 83; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, III, 10-39; Aydın, 37.

Nefsin bu dünyaya gönderiliş amacının da Allah Teâlâya itaat etmek olduğunu, bununla birlikte bu itaati ve ibadeti hakkıyla gerçekleştirebilmek için vücudu da koruma görevi olduğunu ifade eder. Vücudu koruyabilmesi için ise şehvet ve gazap duygularının verildiğini belirtir. Gazzâlî'ye göre şehvet, vücudun ihtiyacı olanı alması, gazap ise nefsin kendisini koruması nedeniyle insana verilmiştir.⁴⁸

Gazzâlî, insanın dört temel güdüsünün insanı oluşturduğunu ve davranışlarını belirlediğini savunur. Bunlar: Rabbaniyet: Yani benlik güdüsüdür. Bu güdü üstünlük, başarı, sevilme, liderlik gibi arzuların çıkış noktasıdır. Hayvaniyet, Behimiyet: Fizyolojik dürtülerdir. Yeme, içme, cinsellik, barınma buradan kaynaklanır. Sebuhiyyet: Saldırganlık dürtüsü demektir. İnsanda meydana gelen öfke, kavga, sövme gibi güdülerin kaynağıdır. Şeytaniyyet: Adından da anlaşılacağı gibi kötülük yapma güdüsüdür. İnsan hayvanlardan ayrı olarak iyi ve kötüyü bilebilir ancak kötüyü iyi gibi de gösterebilir. Gazzâlî; kalbi, insanın şuur alanı olarak görür ve bu alanın iki etkenle aktif olduğunu söyler. Birincisi duyu organlarının algıladığı şeyler, diğeri ise şehvetler, arzular gibi insanın mizacında olan dürtülerdir. İnsanın duyularıyla algıladıkları ve ruhunda oluşan şehvet, duyguları kalpte iz bırakır.⁴⁹

Gazzâlî aynı zamanda güdülerini, dini güdüler ve heva güdülerini şeklinde ikiye ayırır. Dini güdüler insanı iyiye ve doğruya iletir. Havf ve reca, sevgi, şükür, tevekkül burada etkilidir. Heva güdülerini ise dünyevi istek ve arzularla sınırlıdır. Heva güdülerinde anlık tatminler vardır ve onun için kutsal bir amaç değil, haz önemlidir.⁵⁰

A. Motivasyonun Önemi ve Din

Etimolojik olarak “din” kavramının Arapça “d-y-n” kökünden olduğu belirtilmiş ve din kelimesinin “boyun eğmek ve itaat etmek” çerçevesinde kullanıldığı ifade edilmiştir.⁵¹ İsfâhânî din için “taat ve karşılık (ceza)” ifadelerini kullanmıştır.⁵² Din

⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, III, 39; Hacer Tunç Özkan, *Gazzali'nin Nefs Anlayışı ve Din Psikolojisine Katkısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 85.

⁴⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 39-42; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, III, 10-39.

⁵⁰ Gazzâlî, IV, 64-72.

⁵¹ İbn Fâris b. Zekeriyâ Ebü'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, Daru'l Fikr, t.y., II, 319

⁵² el-İsfahânî Ebü'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. El- Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fi Garibul Kur'an*, Da'rul Marife, thk.: Muhammed Seyyid Keylani, Beyrut 1998, 175.

kelimesi Kur'an-ı Kerim'de "adet, durum ceza, mükafat, itaat, hesap, İslam"⁵³ gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁵⁴

İslam alimleri din tanımını yaparken Kur'an-ı Kerim'i ve İslam'ı referans almışlardır ve "hak dini" tarif etmeye çalışmışlardır. Bu tariflerdeki ortak noktalardan hareketle din; akıl ve irade sahiplerini dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıracak, doğru olana yöneltecek ilahi yol, kanundur denilebilir.⁵⁵ Bu tanımlardan dinin kaynağının ilahi olması gerektiğini, dinde bir bilgi ve tercihin olduğunu ve iyi olanı gerçekleştirmek için dinin bir eylem alanı olduğunu anlaşılabılır.⁵⁶

Din kelimesinin "boyun eğme ve itaat" veya "taat ve ceza (karşılık)" gibi anlamlardan hareketle din, insan ve Allah arasındaki ilişki olarak değerlendirilebilir. Din anlamında kullanılan جزاء kelimesi "bir şeye iyi veya kötü karşılığını vermek"⁵⁷ anlamındadır. Dinin bu anlamından hareketle bir tarafta eylemde bulunan biri, diğer tarafta bu eylemi değerlendiren, yargılayanın olması gerekmektedir. Böylece ceza kavramına dolayısıyla din kavramına hüküm, kada, hesap gibi anlamlar dahil edilebilir.⁵⁸ Dinin içerisinde bulunan bu anlam genişliğini ifade ettikten sonra denilebilir ki insanın davranışlarını değerlendirenin olması, davranışın bir karşılığının olması, hedefsiz ve ödüksüz bırakılmaması, kendinden daha üstün olana karşı bir sorumluluğunun olması insanı davranışı en iyi şekilde yerine getirmeye iter ve insana motivasyon sağlar.

Din "kutsalla ilişkili anlam arayışı" olarak ifade edilebilir. Bu din açıklaması kişileri değerli, anlamlı bulduklarını araştırmaya, bir hedefe yönelmeye ittiğini gösterir. Anlam arayışı durağan değil canlı bir yapıdır. Araştırmayı, fark etmeyi, korumayı, ihtiyaç duyulduğunda ise değerli olanı yeniden inşa etmeyi kapsar.⁵⁹

⁵³ Bakara: 2/256; Âl-i İmrân: 3/19,83,85; Nisâ: 4/125, 146; Tevbe: 9/29.

⁵⁴ Günay Tümer, "Din", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 312-320; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, (ö. 1311) *Lisânü'l-Arab*, Daru's Saade Yayınları, Beyrut 1998, XIII, 169.

⁵⁵ el-Cürcânî Ali İbn Muhammed es-Seyyid, *et-Ta'rifât*, Daru'l Fazilet, (thk.: Muhammed Sıddık Minşavi), Kahire t.y., 92.

⁵⁶ Günay, Tümer, "Din", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 312-320.

⁵⁷ İsfahânî, 93.

⁵⁸ Çalışkan İsmail, *Kur'an'ı- Kerim'de Din Kavramı*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 1998, 42.

⁵⁹ Kenneth, I. Pargament, "Acı ve Tatlı; Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme", (Ter.: Ali U. Mehmedoğlu), *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 2005, 282.

Aslında inanç gibi bir insanî niteliği göz ardı etmek pek akıllıca gözüküyor. Bu ruhsal unsur bizim önemli bir parçamızdır ve bütün kişiliği kapsayıcı bir özelliğe sahiptir. Dinsel kişiliğin gelişimi için de önemli bir motivasyondur.⁶⁰

Dinin psikolojik ve bireysel olduğu kadar toplumsal ve kültürel bir yönü de vardır. İslam ortaya çıktığı dönemde ve daha sonraki İslam'ı benimseyen toplumlarda hayatın içine nüfuz etmiş ve yeni bir kültürün, yaşayış tarzının başlangıcını sağlamıştır. İslam'ın getirdiği bu yenilik, maddi olmaktan çok manevi alanla alakalıdır. Bu değişikliğin sadece İslam dini için değil ortaya çıkan tüm dinler için söz konusu olduğu söylenebilir.⁶¹

Bu açıklamalardan hareketle dinin hem bireyi hem toplumu etkilediği ifade edilebilir. Aynı şekilde birey de hem toplumdan hem dinden etkilenir. İnsan doğuştan getirdiği bazı özelliklerle beraber bu etkileşimlerden ortaya çıkan bir şahsiyet oluşturur. Şahsiyette hem fitrattan getirdiğimiz kalıtsal yapı; istekler, ihtiyaçlar, güdüler yani motivasyonel faktörler vardır hem de insanı sürekli etkileyen kültür, çevre, ekonomi v.b etkenler vardır. Bunun için psikologlarca şahsiyet bireyin davranışlarının tümü olarak kabul edilir.⁶²

Toplum sosyal, ekonomik, kültürel değişimlerden etkilenir. Bir sabitesi olmayan değişimler insanları belirsizliğe sürüklemektedir. Sosyal psikoloji araştırmacıları belirsizliklerin, kararsızlıkların, bilgi eksikliğinin olduğu veya bazen kişinin kendisinin bile ne yapmak istediğini bilmediği durumlarda insanın başkalarının davranışlarını, düşünce tarzlarını referans olarak alma eğiliminde olduğunu, başkalarının yaptığı şeylere uymayı tercih ettiğini veya başka insanların kendisinden istediklerini yerine getirdiğini belirtmektedirler.⁶³ Toplumla olan ilişki eğer doğru değer ve amaçlar üzerine belirlenmediğinde (anamlı bir eylemde bulunma motivasyonu veya dini motivasyon) insanın motivasyonu topluma ayak uydurma, sorumluluktan kaçma gibi temel saiklerle motive olup davranış sergileyebilir. Bu durum içsel, dini bir motivasyondan ziyade

⁶⁰ Hökelekli, Ankara 1993, 187; Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum ve Davranışlar*, İFAV Yayınları, İstanbul 1996, 27.

⁶¹ Neda Armaner, "Şahsiyet Terbiyesinde Dini Kültürün Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 147.

⁶² Armaner, 143.

⁶³ Victor E. Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, Phoenix Yayınları, Ankara 2020, 105; Robert B., Cialdini, and Noah J. Goldstein, "Social Influence: Compliance and Conformity", *Annu. Rev. Psychol.*, 2004, 55/591–621.

insanın hayatın akışına kendini kaptırarak toplumun baskı ve isteklerinin bir motivasyon kaynağına dönüştüğünü göstermektedir.

Doğal olarak her insanın biyolojik ihtiyaçları, başarıma arzusu v.b. bazı istekleri vardır. İnsan kendini tanıyıp, kendi gereksinimlerini, arzularını, yönelimlerini, değer verdiği şeyleri, inancını iyi bir şekilde bilirse ne gibi davranışlar sergileyebileceği hususunda da bilinç düzeyi açık olur, ayrıca kendi davranışlarını yönlendirebilir, farklı durumlara göre tutumlarını belirleyebilir, çevresini seçebilir ve kendine, mizacına, değerlerine uygun bir hayat yaşayarak başarılı ve mutlu bir hayat sürebilir.⁶⁴

Kişi kendi benliğinin, değerlerinin, hayatında anlamlı olan şeylerin farkında olmazsa, başkalarının yönlendirmelerinin, fikirlerinin etkisinde kararlar alıp, davranışlar sergileyebilir. İnsanlar bilinçli veya bilinçsiz olarak motive edildikleri davranışları sergilemeyi seçmişlerdir

21. Yüzyılda insanların çoğu artık ihtiyaçlarını karşılama konusunda bir sıkıntı çekmemekte, fakat neyi niçin yaptıklarını bilmeden, bir belirsizlik içinde kıvrınmaktadırlar. Birçok kişi niçin yaşadığını, hayatta yapmak istediği şeylerin ne olduğunu, hedeflerini, bunları gerçekleştirirken nasıl bir yol izlemeleri gerektiğini, bir zorlukla karşılaştıklarında nasıl başa çıkmaları gerektiğini, hangi kurallara, değerlere dikkat etmeleri gerektiğini bilememektedirler.

Bu varoluşsal boşluğu tedavi edebilecek, çözümler üretebilecek, bizlere hedefler sunan, bu hedeflere ulaşırken nerede, nasıl davranmamız gerektiğini bildiren, bizleri harekete geçiren, devamlılık sağlayan, itekleyici güç olarak din karşımıza çıkar. Din tüm varoluşu ele alıp açıklayan, verdiği yanıtlarla anlamlandıran bir sistemdir. Bu varoluşsal sorulara verdiği cevapların yanında zihinsel, ruhsal, toplumsal sağlığı temin edebilecek, koruyacak mükemmel bir kapsama sahiptir.⁶⁵ Din inanan kişiye hedefini, amacını, bu amaç için nasıl bir yol izlemesi gerektiğini, olumsuzluklar karşısında nasıl bir tutum sergilemesi gerektiğini ve bu söylenen davranışların sonunda ise dünya ve ahiret mutluluğunun olacağını belirtmektedir.⁶⁶

⁶⁴ Süleyman Karacelil, “Din Eğitiminde Motivasyonun Önemi”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(4), 2013, 183.

⁶⁵ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma*, İnsan Yayınları, İstanbul 2018, 15.

⁶⁶ Yûnus: 12/65.

Modern dönemde şehirleşme, artan iş yükü gibi sebeplerle motivasyonun önemi daha çok ortaya çıkmıştır. Özelden genele doğru bakılırsa aile hayatında, şirket yönetiminde ve hatta devlet yönetiminde bile motivasyon kullanılmış, insanları istenilen davranışları sergilemesine itecek motivler geliştirilmeye başlanmıştır. Motivasyon hedefe yönelik tüm çabaları içine alan bir süreç olarak değerlendirilmiştir ve insanın hedeflerine ulaşmada en yüksek ve etkili bir şekilde performans göstermesini sağlamaktadır.

Motivasyon konusunda pek çok araştırma yapılmış ve farklı teoriler ortaya konulmuştur. Fakat bu teoriler genellikle batı kaynaklı, insanı merkeze alan bir bakış açısıyla açıklanmıştır. Fakat bu çalışmada İslamî ve Kur'anî olan motivasyon nasıl olmalıdır sorusu üzerinde durmaya çalışıyoruz. İslamî bakış açısı insanı Allah'ın kulu, halifesi olarak ele alır.⁶⁷ İnsanın hem bu dünyada hem de ahiret hayatında başarılı ve mutlu olabilmesi için Allah'ın kulu olduğunu unutmadan onun emirlerini yerine getirmesi ve yasaklarından sakınması gerekir.⁶⁸

⁶⁷ Bakara: 2/30.

⁶⁸ Yûnus: 12/65.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'DE TEMEL MOTİVASYON KAYNAKLARI

Batı kaynaklı olan motivasyon kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de tam bir kelime karşılığı yoktur. Kur'an-ı Kerim'de doğrudan motivasyon ile ilgili kelimeler geçmemekle beraber anlam olarak Müslümanların davranışlarına yön verebilecek temel etkenlerden çokça bahsedilmektedir. Fakat motivasyonun tanımından da anlaşılabileceği gibi eylemlerin niçin yapıldığının, bir fiilde bulunurken hedefin, amacın, niyetin, duyguların ne olması gerektiği ile alakalı bilgilere rastlanmaktadır.

Motivasyon olgusunun dört temel kavramı vardır. Bunlar; ihtiyaçlar, değerler, amaç ve niyetler, son olarak da duygulardır. İhtiyaçlar, organizmanın sahip olması gereken fizyolojik ve psikolojik gereklilikleri ifade eder. Değerler; bireyin içinde yaşadığı toplumun da etkisi ile birlikte, bireyin kendisi için yararlı gördüğü ve bunların devamlılığını sürdürmeye gayret ettiği mefhumlardır. Amaçlar veya niyetler, davranışın kaynağını, meydana geliş nedenini ifade eder. Duygular da davranış üzerinde önemli etkilere sahip hislerdir ve bütünüyle davranış sürecinde etkili olurlar.⁶⁹ İslam insanın ihtiyaçları, değerleri, amacı, niyet ve duygularıyla alakalı konulardan bahsetmiş Müslüman bireyin hem motivasyonunu nasıl sağlaması gerektiğini hem de davranışlarını gerçekleştirirken ahlak, edep v.s., gibi insan olmanın temellerini asla unutmamasını öğütleyerek Müslüman şahsiyetin davranışına yön vermiştir.

İslam'daki motivasyon insan-Allah, insan-insan ve insan-çevre ilişkisinden ortaya çıkar. Bu çalışma Müslüman bireyin Allah inancı, ahiret inancı, ceza-ödül, adalet, kul hakkı v.s. inançlarının davranışlarını nasıl etkilediğini, hayatına nasıl bir anlam ve motivasyon kattığını göstermektedir.

Motivasyon çalışmalarında biyolojik veya fizyolojik ihtiyaçların insan davranışlarını nasıl belirlediğiyle alakalı açıklamalar yapılmıştır.⁷⁰ İnsanın hayatını sürdürebilmesi ve neslini devam ettirebilmesi için ihtiyaçlarını karşılaması gerekir. Fizyolojik temele dayanan bu güdülere “birincil güdüler” veya “evrensel güdüler” denilir

⁶⁹ Alim, Kaya, *Eğitim Psikolojisi*, (4. Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2010, 474.

⁷⁰ Maslow, 35-36.

ve bu güdülerle alakalı çeşitli kuramlar geliştirilmiştir.⁷¹ Fizyolojik ihtiyaçlardan kasıt; açlık, susuzluk, teneffüs, boşaltım, uyuma gibi ihtiyaçlardır. Bu ihtiyaçları gidermek için belirli bir eylem ortaya konulmasına güdü veya motiv denilir.

İslam bu ihtiyaçları yok saymamıştır aksine Kur'an'da fizyolojik ihtiyaçları teyit eden ayetlerle karşılaşılmaktadır.⁷² “... kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve onları korkudan emin kılan bu evin (Kabe'nin) Rabbine kulluk etsin.”⁷³ Bu ayet-i kerimede görüldüğü üzere Kur'an fizyolojik ihtiyaçlardan bahsederken aynı zamanda Allah'ın yaratılış kanunlarına tabii olunduğunun fark edilerek, her şeyin yaratıcının elinde olduğu bilinciyle davranışlara yön verilmesini, fizyolojik ihtiyaçların esiri olunmamasını ister. Bir diğer ayet-i kerimede “... kim şiddetli açlık durumunda zorda kalır, günaha meyletmeksizin (haram etlerden) yerse şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”⁷⁴ biyolojik olan bu ihtiyaçları giderirken bile insanlık onuruna zarar verecek, Allah'ın emirlerine karşı gelecek bir tutum ve davranış sergilenmemesi için uyarılarda bulunulur.⁷⁵

Yine Bakara 155. ayette “Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele.”⁷⁶ buyrulurak dünya hayatının bir imtihan olduğu, sabrın karşılığının olacağı ifade edilerek insanları istenilen davranışı yapmaya karşı motive eder.

“O, geceyi size bir örtü, uykuyu istirahat zamanı, ve gündüzü de hareket ve çalışma vakti yapandır.”⁷⁷ “...uykunuzu bir dinlenme sebebi kıldık.”⁷⁸ ayetleriyle uyku ihtiyacımıza; “Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık.”⁷⁹ “Allah, size kendi cinsinizden eşler var etti. Eşlerinizden de oğullar ve torunlar verdi ve sizi temiz şeylerden rızıklandırdı...”⁸⁰ ayetlerini de cinsellik ihtiyacına örnek olarak gösterebiliriz. “Allah

⁷¹ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 71; Maslow, 36.

⁷² al-Mahzoumi, *Motivasyon ve İslam*, 264.

⁷³ Kureyş: 106/3-4.

⁷⁴ Mâide: 5/3.

⁷⁵ Toshihiko Izutsu, (ö.1993) *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Pınar Yayınları, (Ter. Selahattin Ayaz), İstanbul 1991, 39.

⁷⁶ Bakara: 2/155.

⁷⁷ Furkan: 25/47.

⁷⁸ Nebe: 78/9.

⁷⁹ Hucurât: 49/13.

⁸⁰ Nahl: 16/72.

katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır... İman edenler ancak, Allah'a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenlerdir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir."⁸¹ buyurularak Allah-insan ilişkisine vurgu yapılmıştır. "Allah, sizi analarınızın karnından, siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi... Allah, size evlerinizi huzur ve dinlenme yeri yaptı. Hayvanların derilerinden gerek göç gününüzde, gerek ikamet gününüzde kolayca taşıyacağınız evler; onların yünlerinden, yapağlarından ve kıllarından bir süreye kadar yararlanacağınız ev eşyası ve geçimlikler meydana getirdi. Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaptı ve dağlarda da sizin için barınaklar var etti. Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar verdi. Böylece Allah, Müslüman olasınız diye üzerinizde olan nimetini tamamlıyor."⁸² buyurularak insan-çevre ilişkilerindeki doğru davranışlara karşı bir yönlendirme, ödül, teşvik ve motivasyon söz konusudur.

İnsan davranışlarını motive eden etkenlerden biri de duygulardır. Bazen sevmek, sevilmek, değer vermek, güvenmek gibi duygularla hareket ederek davranış sergilenebilir. Kur'an'daki hiçbir ana kavramın Allah düşüncesinden bağımsız var olamayacağı düşünüldüğünde⁸³ Allah'tan gelecek herhangi bir haksızlığın, adaletsizliğin⁸⁴ veya zulmün olmayacağına dair duyulan mutlak güven,⁸⁵ Allah'ın kulunu sevmesi ve kulun da onu sevip güvenmesi; kulu yani insanı Allah'ın sevgisini, takdirini, ödülünü kazanmak için bir çaba göstermeye itecektir.

Sevgi duygusu, yaşamayı değerli kılan ve insanı tüm olumlu davranışlarında harekete geçiren bir hayat enerjisidir. Sevgiyi sadece maddi olarak veya bu dünya ile sınırlı tutmak yetersiz olacaktır. Sevginin insanüstü bir boyutu da vardır ve inanç ile ayrılmaz bir bütünlüğe sahiptir. Sevgi bir sorumluluk getirir.⁸⁶ Allah'a olan sevgi onun isteklerini yerine getirmeyi sağlar. İnsanın Allah sevgisi; merhamet, affedicilik, cömertlik gibi Allah'ta olan vasıfları kendisine de nispet etmesine zemin hazırlayacak, bu konuda kendini geliştirmede sebat etmesini içten gelen bir motivasyonla sağlayacaktır. Örneğin

⁸¹ Hucurât: 49/13, 15.

⁸² Nahl: 16/ 78-81.

⁸³ İzutsu, 40.

⁸⁴ Nisâ: 4/40.

⁸⁵ Kaf: 28/29.

⁸⁶ Bahadır, 105-112.

her ne kadar Allah Teâlâ'ya bir fiilin icbar edilmesi mümkün değilse de Onun kendini bize tanıttığı şekliyle her zaman bağışlamaya ve merhametli davranmaya hazır olduğu düşüncesi, insanın da başkalarının hatalarını mazur görmesi ve onları affetmek için çaba harcaması gerektiğine dair bir işarettir. *“İçinizden varlık ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere (kendi mallarından bir şey) vermeyeceklerine yemin etmesinler. Onlar affetsinler, vazgeçip iyi muamelede bulunsunlar. Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edendir.”*⁸⁷ ayeti bu noktada oldukça güzel bir öğüt olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁸ Allah'la olan bu duygusal bağ ve duyguları şahsiyetinde oturtan kişi, Allah'ın kullarına karşı da güven, sevgi duyacak, merhamet gösterecek ve toplumsal olarak Allah'ın istediği bir yaşayış tarzını ifa etmeye başlayacaktır.

Toplumsal olarak bu sevginin yansımaları bir başka açıdan ortaya çıkacaktır. Kur'an-ı Kerimde merhamet, hoşgörü, iyilik, kardeşlik gibi kavramlara yer verilip toplum hayatında olumlu davranışlar teşvik edilmiştir. ⁸⁹ *“Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı sarılın; parçalanıp bölünmeyin. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşman idiniz de O kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz”*⁹⁰ İnsanın toplumsal birlikteliğinin önemine vurgu yapılmış ve Müslümanlar arasında toplumsal barışın Allah'ın istediği toplumu oluşturacağı belirtilmiştir. *“Müminler ancak kardeşirler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin, Allah'a karşı gelmekten sakının ki rahmetine mazhar olasınız.”*⁹¹ Allah'ı seven kulları birbirlerini de sevecek, Allah'ın isteği üzerine toplumdaki anlaşmazlıkları gidermeye çalışacaklardır. Allah sevgisinin toplumsal açıdan insan davranışlarına etkisini izah edilmiştir.

İnsan davranışlarını belirleme sürecinde etkili olan kavramlardan biri de “değerler”dir. Değerler; arzu edilen, kişilerin hayatlarına rehberlik eden, önem kademeleri farklı durum ötesi hedefler olarak tanımlanmaktadır.⁹² Değerlerin dayandığı

⁸⁷ Nur: 24/22.

⁸⁸ İzutsu, 111.

⁸⁹ Tevbe: 9/71; Hûd: 11/112; Nur: 24/22; Nisâ: 4/58.

⁹⁰ Âl-i İmrân: 3/103.

⁹¹ Hucurât: 49/10.

⁹² Yurdagül Konuk Mehmedoğlu, “Değerler Eğitimi ve Çocuk; (Değerler Eğitimi ve Görsel Yayınlarında Ahlaki-Manevi Değerler)”, *Türkiye 3. Dini yayınlar Müzakeresi Tebliğler-Müzakereler*, TDV Yayınları, Ankara 2007, 115.

önemli kaynaklardan biri toplumdur. Bir diğer kaynak olan din ise toplumu da etkileyebilecek daha üst bir kaynaktır.⁹³

Kur'an-ı Kerim'de insan- toplum ilişkisinin, bu ilişki sonucunda oluşan değerlerin kararlara ve davranışlara etki ettiğine dair ayetlerin var olduğu görülür. *“Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiğinde ‘Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!’ derler. Peki ama, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı?”*⁹⁴ ayetinden de anlaşılacağı üzere putperest toplumun yaptıkları davranışı savunabilecekleri, sebep olarak gösterebilecekleri tek nokta “çünkü biz bunu atamızdan gördük” şeklinde olmuştur.⁹⁵ Bu da onların kararlarının ve davranışlarının, ısrarlarının toplumdan etkilendiğinin bir göstergesidir.

Mekke müşriklerinin Peygamber (s.a.v.) ve getirdiği dine bu kadar net bir şekilde karşı çıkmalarının sebepleri arasında yine kendileri için değerli olan makam, mevki, itibar, servet gibi değerlerini terk etmek istememeleri gelmektedir. Oysa Kur'an bu değerlerin Allah katında bir değerinin olmadığını vurgulamaktadır.⁹⁶

Kur'an yine müşriklerden bahsederken *“Hayır! Onlar sadece, ‘Şüphesiz biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk, elbette biz onların izlerinden gitmekteyiz’ dediler. İşte böyle, biz senden önce hiçbir memlekette bir uyarıcı göndermedik ki, oranın şımarık zenginleri, ‘Şüphe yok ki biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk. Biz de elbette onların izinden gitmekteyiz’ demiş olmasınlar. (Gönderilen uyarıcı,) ‘Ben size, babalarınızı üzerinde bulduğunuz dinden daha doğrusunu getirmiş olsam da mı?’ dedi. Onlar, ‘Biz kesinlikle sizinle gönderilen şeyi inkâr ediyoruz’ dediler”*⁹⁷ bu ayetler inanmayanların davranışlarını yönlendiren ve taklit etmelerine sebep olan şeylerin; dünyadaki lezzetlerden yararlanma istekleri, ayrıca inançları ile alakalı delil getirme ve tefekkür etmenin zorluklarına katlanma konusundaki tembellik ve inatları olduğunu belirtmiştir. Râzî (ö.1210), ayette geçen “mutrefun” kelimesini nimet ve refahın kendilerini şımarttığı kimseler olarak tanımlamıştır. Bunlar ancak şehevi, eğlendirici şeyleri severler ve hakkı

⁹³ Sezen Yumni, *Sosyoloji Açısından Din; Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2013; Mehmedoğlu, 116.

⁹⁴ Bakara: 2/170.

⁹⁵ İzutsu:72.

⁹⁶ Bakara: 2/212; Âl-i İmrân: 3/14; Nisâ: 4/77; Yunus: 10/7,24; Ra'd: 13/26; Nahl: 16/107; Kehf:18/28.

⁹⁷ Zuhurf: 43/22-24.

talep etme yolundaki sıkıntılara katlanmaktan hoşlanmazlar.⁹⁸ Böylece Kur'an-ı Kerim toplumsal değerleri körü körüne taklit etmenin sebeplerini (dünya sevgileri, mal, statü) ve bu davranışlara iten saikleri (inatları, akıllarını kullanmamaları) açıklamıştır.

Müşriklerin bu davranışlarına, değerlerine, dünya sevgilerine karşılık, İslamın getirmiş olduğu emir ve yasaklar ile birlikte davranışlarda, değerlerde ve hatta toplumda bir değişim mevcuttur. Değerlerin ve toplumun Müslüman davranışlarındaki etkisini görmek açısından Tevbe suresinde geçen “*Mü'min erkekler, mümin kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar. Namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler. Allah ve Resûlüne itaat ederler...*”⁹⁹ ayeti Müslüman bir toplumun İslamî değerleri, bireyde ve toplumda yaşatmaya gayret ettiklerinin göstergesidir. Müslümanlar birbirleriyle yardımlaşmak, birbirlerine destek çıkmak ve birbirlerine merhamet duyguları içerisinde muamelede bulunmak gibi hususlarda birbirlerinin velileri ve dostlarıdır. Hz. Muhammed (s.a.v.) müminlerin birbirleri ile ilişkisini “*Müminler birbirlerini kollamada, birbirlerini sevmeye ve birbirlerine merhametli olmada tek bir vücut gibidirler. Vücudun organlarından biri hasta olduğunda diğer organlar da uykusuzlukta ve acıda ona ortak olurlar*”¹⁰⁰ hadisiyle belirtir. Böylesine birbirine bağlı, iyilik için yarışan, kötülüklerle karşılaşıldığında birbirlerini uyaran bir topluluk içerisinde bulunmak, insana aidiyet, güvenmek ve sevmek, sevilme gibi en temel duygularını karşılamasını sağlar.

İslam'da Müslüman davranışlarının en temel motivasyonu ve diğer motivlerin de kaynağı olarak sayılabilecek kavram ise “iman”dır. İman kavramı diğer sosyal bilimlerde kullanılan insan davranışlarına yön vermedeki esaslardan biri kabul edilen “amaç” veya “gaye” kavramlarının İslam'daki karşılığı olarak değerlendirilebilir.

İslam'da insanın temel amacı, gayesi olarak Allah rızasını kazanmak sayılmaktadır. Allah rızasını kazanmanın Müslümanların motivasyonuna ve davranışlarına etkisi bakımından aşağıdaki ayetler örnek olarak gösterilebilir: “*Onlar ki Rablerinin rızasına ermek için sabreden...*”¹⁰¹ ayetinin içeriği de hem ibadetleri yapma konusunda sabır hem

⁹⁸ er-Râzî Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Gayb Tefsir-i Kebir*, Daru'l Fikr, Beyrut 1981, XXVII, 204.

⁹⁹ Tevbe: 9/71.

¹⁰⁰ Buhari, El-Edep, bab 27; Müslim, El-Birr, bab18, Hadis no: 1928; et-Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, (thk. Asım Faris el-Haristani-Doktor Beşşar Avad M'aruf), Müessesetü'l-Risale, Beyrut 1994, IV, 135.

¹⁰¹ Ra'd: 13/22.

başa gelen hastalık, keder gibi durumlara sabır hem de şehvi şeyleri terk etmeye karşı sabır göstermek olarak sayılabilir.¹⁰² Bu sabrın ve onunla ilgili davranışların sebebi de Allah rızasını kazanmaktır. Günah ve isyanlardan temizlenmek, Allah’a yaklaşma hususunda ondan gelecek mükafatı kazanma ve onun methini hak etmede müessir olan bir fiildir.¹⁰³

Allah ile insan irtibatını, yakınlığını ve Allah rızasını gözetmenin önemini vurgulayan ayetlerden biri Bakara 186. ayettir. *“Kullarım, beni senden sorarlarsa (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınam. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.”*¹⁰⁴ Ayet-i kerime te’kit ve teşvik olarak Allah’u Teâlâ’nın kendilerinin hâllerini bildiğini, sözlerini işittiğini, dualarını kabul ettiğini ve onları amellerine göre cezalandıracağını bildirmektedir. Bu bildiri Allah’ın rızasını kazanmak için kendilerine çok yakın olan Allah’ın kişinin her davranışından haberdar olduğunu, buna göre davranılması gerektiğini, dua ederek Allah ile olan irtibatın kuvvetlendirilebileceğinin bir göstergesidir.

Allah rızasını kazanmak ve infak davranışını şahsiyetle bütünleştirmek ile alakalı olarak *“Allah rızasını kazanmak arzusuyla ve kalben mütmain olarak mallarını Allah yollunda harcayanların durumu, yüksekçe bir yerdeki güzel bir bahçenin durumu gibidir ki, bol yağmur alınca iki kat ürün verir. Bol yağmur almasa bile ona çiseleme yeter. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”*¹⁰⁵ ayeti örnek olarak verilebilir. Râzî, akli ilimlerde fiillerin tekrarlanmasının o fiilin kişide bir meleke haline gelmesini sağladığını söyler. Bundan hareketle eğer kişi Allah rızası için tekrar tekrar infak da bulunursa hem infak vasfını kazanmış olur hem de yaptığı her davranışta öncelik olarak Allah’ın rızasını arama eğiliminde olur.¹⁰⁶

Kur’an-ı Kerim’in tamamı inanan bir kişi için motivasyon kaynağıdır. Her bir ayetin muhatabındaki yansıması çeşitli açılardan insanı motive eder. Bu bazen müjdeleyici ayetlerle olumlu yönden olurken bazen de korku ögesiyle motivasyon sağlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kur’an-ı Kerim’de çok çeşitli motivasyon

¹⁰² Er-Râzî, XIX, 43.

¹⁰³ Er-Râzî, XVI, 201; Tevbe: 9/108-110.

¹⁰⁴ Bakara: 2/186.

¹⁰⁵ Bakara: 2/265.

¹⁰⁶ Er-Râzî, VII, 60.

unsurları bulunur. Kur'an-ı Kerim Müslümanların hayatlarında önem arz eden, eylemlerini anlamlı kılan iman, ödül-ceza, sorumluluk, akıl gibi hususların önemini vurgulamaktadır. Bu hususlar aynı zamanda Müslümanların motivasyon kaynaklarıdır. Ancak bunları kategorize etmek gerekirse Kur'an-ı Kerim'in tamamı göz önünde bulundurulduğunda iman, irade, ahiret inancı, insanın halife oluşu, bilgi ve akıl ana başlıkları altında incelmek uygun olacaktır.

1.1. İMAN

İslam ve Kur'an'la alakalı her konunun yolu muhakkak iman kavramından geçer. Hayatın tüm alanları imana göre anlam ve önem kazanır ve iman, Müslüman davranışlarındaki motivasyonun en temel noktasıdır. Bu sebeple öncelikle imanın tanımını yapmak ve inananların davranışlarına etkisini açıklamak yerinde olacaktır.

İman kelimesinin kökü olan اَمَن sözcüğü 'nefsin itminana kavuşması ve korkunun ortadan kalkması'¹⁰⁷ gelecekte kötü bir durumun vuku bulmasından emin olma, korkunun yok olması, nefsin itminan bulması anlamındadır.¹⁰⁸ İman genel anlamda "güven duygusu içerisinde tasdik etmek inanmak" demektir.¹⁰⁹ İman kelimesi Kur'an-ı Kerim'de; peygamberi tasdik ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) getirdiği şeriatın adı,¹¹⁰ kalp ile inanma, dil ile ikrar ve organlarla amelin hepsinin birlikte nefsin onaylayıp hakka boyun eğmesi anlamında,¹¹¹ inanılacak hususların her birine ayrı ayrı inanma ve namaz¹¹² anlamında kullanılmıştır.¹¹³

Hiz. Muhammed (s.a.v) ve Cebrail (a.s.) arasında geçen diyalogun aktarılmasıyla imanın ne olduğu ile alakalı bilgi sahibi olunmaktadır. *"İman; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe inanmandır. Kadere yani hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmandır."*¹¹⁴

¹⁰⁷ el-İsfahânî, 25.

¹⁰⁸ Zebidî, Muhammed Murtazâ, *Tâcû'l-Arûs*, Tabatül Kuveyt, thk; Ali Hilali, Kuveyt 1987, XXXIV, 184; Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî, *Kitâbü'l Ayn*, Daru'l Kitabu'l İlmiyye, thk.: Doktor Abdulhamid Hendavi, Beyrut 2002.

¹⁰⁹ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 212-214; Zebidî, XXIV, 184-189.

¹¹⁰ Yûsuf: 12/106; Mâide: 5/69.

¹¹¹ Hadid: 57/19.

¹¹² Bakara: 2/143.

¹¹³ İsfahânî, 25; Zebidî, XXIV, 187.

¹¹⁴ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cû'fî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Darul İbn Kesir, Beyrut 2002, İman, 37; Müslim, Ebû'l Hüseyin Müslim b. El-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-*

İman, inanan kişinin duygu, düşünce ve hareketlerinin motivasyon kaynağı ve temel saiki olabilir. İman, Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisine bakıldığında en altta bulunan yeme içme gibi fizyolojik ihtiyaçların bile belirli bir disiplinde ve davranış kalıbı içerisinde yapılmasını sağlar. Örneğin açlık, susuzluk dürtüsü veya korkusu insanı davranışa iter. Fakat bu saiklerin insanı yanlış davranışlara yönlendirip motive etmemesi konusunda Kur'an-ı Kerim "*Yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da, sizi de biz rızıklandırırız. Onları öldürmek gerçekten büyük bir günahdır.*"¹¹⁵ buyurarak rızık, yeme- içme gibi ihtiyaçların insanda mevcut ve doğal olduğunu belirtmektedir. Fakat bu ihtiyaçlara iman ile belirli bir disiplin sağlanmakta ve sınırlar koyulmaktadır. İnsanın ihtiyaçlarından biri de cinsellik ihtiyacıdır. Kur'an-ı Kerim'de bu ihtiyaç ile ilgili olarak "*Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.*"¹¹⁶ buyurmuş ve bu ihtiyacın insanda mevcut olduğu, eşlerin huzur ve mutluluk sebebi olduğu vurgulanmıştır. Fakat bu ihtiyaç belirtilirken insanın huzurlu ve mutlu olmasını sağlayan eşlerin Allah'ın birer ayeti olduğu vurgulanarak insanın bu gerçeği unutmaması istenmiştir. Allah'ın eşleri birbiri için yarattığı bilgisine sahip olan birisi imanının bir yansıması olarak yaratanın yüceliğini aklında bulundurur ve O'nun istediği ve emrettiği şekilde ihtiyacını gidermeye çalışır. Bu örneklerden anlaşılabileceği üzere iman hayatın en temel fonksiyonlarına bile müdahale eder, onları düzenler, değiştirir ve iyileştirir diyebiliriz.

Öznel bir deneyim olan iman, insanın mantık, bilgi, his, içgörü ve şüphe (sorgulama), ayrıştırma ve birleştirme gibi farklı safhalardan geçtikten sonra en sonunda tasdiğe ve dolayısıyla kemal noktasına ulaşması halidir. Bu safhaların her biri tek tek değil ama birer basamak halinde bir arada bulunduğu imanın oluşmasına köprü olabilir.¹¹⁷

Sahih, Darul Hadara, Riyad 2015, İman 1, 5; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, II, 215-218; Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebidi, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, I- XII,(Ter. Ahmed Naim), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1979, I, 57-58.

¹¹⁵ İsrâ: 17/31.

¹¹⁶ Rûm: 30/21.

¹¹⁷ Abdurrahman Kurt, "Bireyselden Toplumsala Geçişte Din", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:1, 2009, 37-59.

İnsan hayatın kendisi için ne anlama geldiğini bilemediğinde amaçsız ve değersiz olmanın verdiği hastalıklara gark olur. İman etmekle kişi kendi varlığının, hayatın, dünyada çekilen sıkıntıların ve ölümün ne anlama geldiğini, insanın evrendeki yeri gibi temel sorulara cevaplar bulur. Bu cevaplar insanın kendi varlığına değer ve kutsallık atfetmesini, ve iman, teslimiyet, ibadet gibi dinî tutumlarıyla kendisinin de bu kutsala ait ve değerli olduğu hissini yaşamasını sağlar.¹¹⁸

İman tüm İslamî erdemlerin çıktığı kaynaktır; bir diğer ifadeyle hayattaki erdemlerin ve hikmetlerin hepsini oluşturan imandır. Hatta iman, mümin kişinin davranışlarına sebep olacak tüm diğer motivasyonların kaynağı olarak da değerlendirilebilir. İslam dininde Allah’a ve ondan gelen vahiylerle karşı içten bir inanışa dayalı olmayan hiçbir kaynak düşünülemez.¹¹⁹

İman eden kişide olumlu ve olumsuz bazı duygular oluşmaktadır. Bu da onun davranışlarına etki etmektedir. Lügat anlamından yola çıkarak, imanın kapsamında olan güven, emniyette olma duyguları ve bunun zıddı olan korku duygusu insanı belirli davranışları yapmaya veya yapmamaya iter.

İman her şeyden önce Allah’a güven duygusu ve O’na duyulan bağlılıktır. İnsan bu inançla, zor ve güç anlarda ihtiyaç duyduğu güven duygusunu içinde hisseder. İman etme hem bu dünyada hem de öteki dünyada mutlu olabileceğine dair insana güven verir. Geleceğe güven ve ahirete iman insanın hedefleri, amaçları doğrultusunda iyi işlere olan motivasyonunu arttırır. Allah’tan sakınan kişi ancak ondan yardım diler, ona güvenir, ona dayanır. Mü’min için gerçek dayanılıp güvenilecek olan makam ve mevki ancak yüce Allah’tır .

الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

“Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine, ‘İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun’ dediklerinde, bu söz onların imanını arttırdı ve ‘Allah bize yeter, o ne güzel vekildir!’ dediler”¹²⁰ ayetinde müşriklerin, inananları korku ile yönlendirmeye çalışmaları anlatılmaktadır ‘الْخَشْيَ’ korku, büyük bir saygı, hürmetle karışık korku¹²¹

¹¹⁸ Ali Köse, “İman”, DİA, İstanbul 2000, XXII, 214-216.

¹¹⁹ İzutsu, 245.

¹²⁰ Âl-i İmrân: 3/173.

¹²¹ İsfahânî, 149; Halîl b. Ahmed, Kitâbü’l- Ayn, Dar’ul Kutubu’l İlmiyye, thk.: Abdulhamid Hindavi, Beyrut 2003, I, 311.

anlamındadır. Müşrikler Müslümanları yollarından çevirmek, onları etkilemek, motivasyonlarını düşürmek amacıyla psikolojik bir savaş yöntemiyle Müslümanları korkutmayı amaçlamışlardır. Fakat Müslümanların Allah'a olan güveni onları doğru buldukları davranışlardan alıkoymamıştır. Müslümanlar, *حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ* diyerek işlerini düzenlemede, takdir etmede Allah'a dayanmış, güvenmişlerdir. Allah'ı inkar edenlerin söylediklerine itibar etmemişler, zayıflamamışlar ve hatta gayretlerini arttırmışlardır. Allah'a güvenip dayandıkları için dinlerine yardımcı olma kararımlıklarını, cesaretlerini, hazırlıklarını, fazlalaştırmışlardır.¹²²

Müslümanların tüm faaliyet ve eylemleri birincil ve en önemli güç olan imanlarının tecellisidir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de;

“De ki: ‘Şüphesiz benim namazım da, diğer ibadetlerim de, yaşamam da, ölümüm de âlemlerin Rabbi Allah içindir.’”¹²³ ayeti “Allah’ın sana verdiği (servet ve zenginlik gibi) şeylerde ahiret yurdunu ara. (Onları insanların yararına harcayarak ahirette seni mutlu kılacak mükâfatı elde etmeğe çalış). Dünyadan da nasibini unutma. (Bu imkânlardan ölçülü bir şekilde kendin de yararlan.) Allah’ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah, bozguncuları sevmez.”¹²⁴ ve “Onlar, Allah’a ve ahiret gününe inanırlar. İyiliği emrederler. Kötülükten men ederler, hayır işlerinde birbirleriyle yarışır. İşte onlar salihlerdendir.”¹²⁵ ayetleri Müslümanların hem bu dünyada hem de öteki dünyada imanlarının bir yansıması olarak davranışta bulunduğu ve yaptıkları her iyi işin de ibadet olarak sayıldığı ifade edilebilir.¹²⁶ İman eden kişinin yaptığı her türlü davranışın Allah için olduğunu bilmesi, kişiye bir gaye ve görev vermektedir. En sevdiği, değer verdiği, güvendiği, dayandığı, inandığı varlığın takdirini ve sevgisini kazanma isteği Müslümana içten gelen çok güçlü bir motivasyon sağlamaktadır.

Müslümanları iyi davranışlara yönelten inanç ve niyet en önemli iki faktördür. İman eden bir kişinin yaptığı her işte oldukça özverili davranması hem bu dünyada hem ahirette

¹²² el-Kurtubî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi‘ li-ahkâmi'l-Kur‘ân*, Müessesetü'l-Risale, (thk.: Abdullah b. Abdul Muhsin Turki), Beyrut 2006, V, 423.

¹²³ En‘âm: 6/162.

¹²⁴ Kasas: 28/77.

¹²⁵ Âl-i İmrân: 2/114.

¹²⁶ El-Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu'l-Meân'î*, thk.: Müessesetü'l-Risale, Beyrut 2010, IV, 400, VIII, 531-532; İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Daru't- Tunus, Tunus 1984, IV, 59, VIII, 200.

yaptıklarından sorumlu olacağına olan inancı doğru davranışı yapmasını sağlar. Doğru davranışa ulaşmada da seçenekler içerisinde doğru olanı haram veya helal olarak Allah'ın belirlediklerini dikkate alarak, aklını, bilgisini kullanarak, ilimde derinleşerek ilim ve hikmet ile seçmeye çalışır.

İman başlığı altında değerlendirilecek olan “takva” kavramı da Müslüman motivasyonunda oldukça önemlidir. Zira takvalı olmak imanın gereklerindedir. Kur'an-ı Kerim'de çeşitli ayetlerde takva ile davranmaya değinilmiştir.¹²⁷ “...Allah'a karşı gelmekten sakının. Mü'minler yalnız Allah'a tevekkül etsinler.”¹²⁸ “...Eğer mü'minler iseniz Allah'a karşı gelmekten sakının.”¹²⁹ ayetleri iman ve takva arasındaki derin bağı göstermektedir.

Takva “Allah'a itaat etme ve azabından kaçınmadır. Azabından kaçınmak ise cezayı gerektiren fiillerden uzak durmak, kendini korumak ile mümkündür.”¹³⁰ Takva Allah'tan korkmak demektir.¹³¹ Fakat bu korku saygı ve sevgiyi içerisinde barındıran bir şekildedir.¹³²

“O hâlde, gücünüz yettiği kadar Allah'a karşı gelmekten sakının. Dinleyin, itaat edin ve kendi iyiliğiniz için harcayın. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”¹³³ ayeti şiarınca davranan biri için takva Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirmekle mümkün olur. Bu da bir insanı mükemmele ulaşmaya yönlendiren, kendini kontrol etmeye, aynı zamanda gelişmeye sevk eden büyük bir motivasyon sağlar. Takva sahibi kişi sorumluluk sahibi olur ve ahlaki açıdan da güçlü bir birey haline gelir.¹³⁴

Sözlükte “dayanmak, güvenmek, itimat etmek anlamlarına gelen tevekkül, terim olarak “bir taraftan meşru hedefe ulaşabilmek için tüm çabayı gösterirken diğer taraftan da Allah'a dayanıp güvenmek ve işin sonunu O'na bırakmak”¹³⁵ demektir. Kur'an-ı

¹²⁷ Bakara: 2/196-197,2 03, 223, 231, 233, 278, 282; Âl-i İmrân: 3/50-51, 102, 123-125,200; Mâide: 5/2, 4, 7-8, 11, 35, 57, 88; En'âm: 6/72, 155.

¹²⁸ Mâide: 5/11.

¹²⁹ Mâide: 5/57.

¹³⁰ İbn Manzûr, XV, 402; el-Cürçânî, 58.

¹³¹ Zebidî, XXVII, 248.

¹³² Süleyman Uludağ, “Takva”, *DİA*, İstanbul 2010, XXIX, 484-486.

¹³³ Teğâbun: 64/16.

¹³⁴ Omar Khalid Bhatti Uzma Aslam Arif Hassan Mohamed Sulaiman, "Employee Motivation an Islamic Perspective", *Humanomics*, 32(1), 2016.

¹³⁵ İsfahânî, 531.

Kerim’de tevekkül ile ilgili ayetlerde Allah’a sığınmak, O’na güvenip dayanmak, bağlanmak gerektiği, bunun İslam akidesinin bir gereği ve Allah’a samimi iman ve teslimiyetin bir sonucu olduğu vurgulanmaktadır.¹³⁶ Tevekkül uyuşukluk ve mazeretin bir hali değil, bütün güçlüklerle rağmen insanın başarmasına yardım edeceğine inanılan Allah’a samimi güven ve bu güvenin verdiği tükenmez ümidin iman halini alışıdır.¹³⁷

İman’ın bir sonucu olarak tevekkül kavramı da kişinin davranışlarına yön vermesini sağlayan motivasyonlardan biridir. “...Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et, (O’na dayanıp güven). Şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever.”¹³⁸

“Mü’minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O’nun âyetleri kedilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını arttırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler”¹³⁹ ayetinde iman edenlerin Allah’tan korkması ile kastedilen, bir kimse haksızlık yapmaya meylettğinde yani dürtüleri kendisini haksızlığa ittiğinde daha yüce ve ulvi olan duygusu yani Allah’tan korkma hali onun bu haksızlığı yapmasını engeller ve kişi fiilinden vazgeçer.¹⁴⁰ Bu durum göstermektedir ki iman eden kişinin kalbindeki huşu onun davranışlarını belirlemede temel nokta olmaktadır. Çünkü gerçek inanış, insanları hayırlı işler işlemeye teşvik eden en güçlü saik görevini görmektedir. Allah’a iman ile ilgili olarak ortaya çıkan nedamet, huşu, şükran, itaat duyguları insanın davranışlarında, amellerinde vücut bulmak zorundadır.¹⁴¹

1.2. İRADE

İradenin anlamına bakıldığında aslında motivasyon ile yakinen ilişkisi olduğunu görmek mümkündür. İrade kelimesinin, bir şeyi isterken gayret ve çaba gösterme anlamındaki رَادَّ- يَرُدُّ kökünden gelir.¹⁴² İsfahânî, iradeyi “şehvetten, arzudan, ihtiyaçtan,

¹³⁶ Âl-i İmrân: 3/121-122, 159-160; Nisâ: 4/81; Mâide:5/11, 23; A’râf: 7/88-89; Tevbe: 9/51, 129; Yûnus: 10/71, 84-85; Hûd: 11/53-56, 87-88, 123; Yûsuf: 12/67; R’ad: 13/30; İbrâhim: 14/10-12, Nahl:16/41-42; Furkân: 25/58; Şu’arâ: 26/217-220; Neml: 27/78-79; Ankebût: 29/58-59; Ahzâb: 33/2-3, 48; Zümer: 39/38; Şûrâ: 42/10, 36; Mücâdele: 58/9-10; Mümtehine: 60/4; Teğabun: 64/13; Talâk: 65/2-3.

¹³⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri I-V*, haz. Prof. Dr. Hayreddin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, DİB Yayınları, Ankara 2006, I, 700-705; bkz.: Âl-i İmrân: 3/122; Mâide: 5/11; Tevbe: 9/51; Yûnus: 10/84.

¹³⁸ Âl-i İmrân: 3/159.

¹³⁹ Enfâl: 8/2.

¹⁴⁰ Kurtubî, VII, 584.

¹⁴¹ İzutsu, 246.

¹⁴² Zebidî, VIII, 121; Halîl b. Ahmed, II, 161; İsfahânî, 207.

emelden, umuttan veya beklentiden mürekkep bir kuvve olarak tanımlayarak nefsin bir şeye arzu duyup, o şey hakkında işin başında veya sonunda yapılmalı veya yapılmamalı şeklinde hüküm vermesi” olarak ifade eder. İradenin fiile yönelme, arzu, ihtiyaç ve ümitten müteşekkil olduğunu, ayrıca tıpkı motivasyonun bir fiilin başlangıcında, ortasında veya sonunda ortaya çıkması gibi iradenin de fiilin süreçleri içerisinde yer aldığını ifade eder.¹⁴³

İrade aslında duygu ve arzuların esiri olma hali değil de bilinçli bir tercih etme, yönelme söz konusudur. İrade, kalbin kendi arzusuyla ruhun gıdasını istemesidir. Denilmiştir ki irade; nefsin isteklerinden vazgeçmek, Allah’ın emirlerine uymak ve razı olmaktır. İrade hakikat davetçilerine icabeti gerektiren kalpteki muhabbet ateşinden bir kordur.¹⁴⁴

Kur’an’da irade kavramına bakılacak olursa hem Allah, hem de insan için kullanıldığını görmek mümkündür. Fakat bu kullanımlar arasında bariz farklar vardır. Çünkü Allah’ın iradesi sonsuz ve sınırlandırılmaz iken, insan iradesi ise Allah’ın iradesine bağlıdır, bununla birlikte, ahlaki konularda bir serbestlik verilmiştir denilebilir. Allah Teâlâ’nın iradesi ile ilgili ayetlerin önemli bir kısmında ilahi iradenin mutlak, özgür ve önüne geçilemez olduğu dolayısıyla kulun iradesini sınırladığı,¹⁴⁵ hayır veya şer olarak olup biten her şeyin Allah’ın iradesi istikametinde gerçekleştiği,¹⁴⁶ fakat O’nun iradesinin mutlaka amaçlı, anlamlı, hikmetli ve âdil olduğu, kulları için asla zulmü, kötülüğü ve meşakkati murat etmediği¹⁴⁷ bildirilmektedir.

Allah’ın sınırsız iradesinin; insanın istek, arzu ve tercihlerinin karşısında çaresiz kaldığı ile ilgili olarak; *“İnsanı önünden ve ardından takip eden melekler vardır. Allah’ın emriyle onu korurlar. Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez. Allah bir kavme kötülük diledi mi, artık o geri çevrilemez. Onlar için Allah’tan başka hiçbir yardımcı da yoktur.”*¹⁴⁸ ayetini ve *“Deki: “Eğer Allah size bir kötülük dilese, sizi Allah’tan koruyacak kimdir? Yahut size bir rahmet dilese, buna engel olacak kimdir?” Onlar kendilerine Allah’tan başka hiçbir dost ve hiçbir*

¹⁴³ İsfahânî, 207.

¹⁴⁴ el-Cürcânî, 16- 17.

¹⁴⁵ Bakara: 2/253; Ra’d: 13/11; Ahzâb: 33/17.

¹⁴⁶ En’âm: 6/125; İsrâ: 17/16; Cin: 72/10.

¹⁴⁷ Bakara: 2/26, 185; Âl-i İmrân: 3/108; Mü’min: 40/31.

¹⁴⁸ Ra’d: 13/11.

yardımcı bulamazlar.”¹⁴⁹ ayetleri örnek gösterilebilir. İnsan ne kadar plan yapıp tüm gücüyle çalışırsa çalışsın Allah’ın dilemediği bir şey gerçekleşmez.

Allah’ın hem hayır hem şerri yarattığı her ikisi için de irade gösterebileceği de yine insanlara ayetlerle hatırlatılmıştır. “Allah her kimi doğruya erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm’a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğşe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar. Allah, inanmayanlara azap ve sıkıntıyı işte böyle verir.”¹⁵⁰ ayetiyle Allah’ın mutlak iradesi bildirilmiştir. Ayet-i kerime inanmamanın ve sapkınlığın insan üzerindeki psikolojik etkisini çarpıcı ve veciz ifadelerle betimlemiştir. İnsanda kötü duygu ve istekler (kibir, faydacılık, şehvet, dünya hayatı...) yer ettikçe o insanın bunalımda olması, gökyüzüne doğru gittikçe insan tabiatının nefes almakta güçlük çekmesine benzer şekilde nefesinin kesildiğini hissetmesi gibi bu kişilerin de göğsünün daraldığı ifade edilmiştir.¹⁵¹

Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın iradesi yanında, insanın kendi yapıp ettiklerinin bir sorumluluk gerektirdiği ve bir sonucu olduğu da belirtilmiştir. Yapılan kötülüklere karşılık hak edilenin verileceği ve Allah diledikten sonra bunun önüne geçilemeyeceği belirtilmiştir.¹⁵² “Bir memleketi helâk etmek istediğimizde, onun refah içinde yaşayan şımarık elebaşlarına (itaati) emrederiz de onlar orada kötülük işlerler. Böylece o memleket hakkında hükmümüz gerçekleşir de oranın altını üstüne getiririz.”¹⁵³

Allah Teâlânın fiilleri irade ederken kullarına zulmü istemediği de açıkça bildirilmiştir. “Allah, kullarına asla zulmetmek istemez.”¹⁵⁴ Ve “İşte bunlar Allah’ın, sana hak olarak okuduğumuz âyetleridir. Allah âlemlere hiç zulüm etmek istemez.”¹⁵⁵ Allah’ın iradesi bakımından Kur’an’da bu ayetler örnek verilebilir.

İnsanın iradesi ile ilgili olarak ise ayetlerde insanın hem bu dünyanın nimetlerini hem de öteki dünyanın nimetlerini isteyebileceği buyurulmaktadır. “Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, (evet) dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz. Sonra da cehennemi ona mekân yaparız. O, buraya kınanmış ve Allah’ın rahmetinden

¹⁴⁹ Ahzâb: 33/17.

¹⁵⁰ En’âm: 6/125.

¹⁵¹ İbn Âşûr, VIII, 57; Er-Râzî, VII, 164; DİB, II, 467-468.

¹⁵² Ebû Zehre Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ, *Zehretü’t-tefâsîr*, (thk.: Ebu İbrahim Hasaneyn), Dâru'l-Fikru'l-Arabî, Kahire 1987, 2776-2770.

¹⁵³ İsrâ: 17/16.

¹⁵⁴ Mü’min: 40/31.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân 3/108

kovulmuş olarak girer. Kim de mü'min olarak âhireti ister ve ona ulaşmka için gereği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir. Rabbinin lütfundan her birine; onlara da, bunlara da veririz. Rabbinin lütfu (hiç kimseye) yasaklanmış değildir.”¹⁵⁶ İnsanların ahireti unutarak sadece dünyalık arzuların karşılanması için çabalaması Kur'an'da kınanmıştır. Aynı zamanda ahiret hayatı için çabalayanlara da bitmez bir mükafat verileceği bildirilmiştir.

Erdem, ahlak ve irade konusunda takdire şayan olan Hz. Muhammed (s.a.v.)'in eşlerinin bu dünyadaki nimetleri arzulayabilecekleri ile alakalı ayetler dünyalık istek ve arzuların her insanda bulunabileceği fakat bu isteklere karşı bir irade gösterip doğru tercihin yapılması ile ilgili olarak “*Ey Peygamber! Hanımlarına de ki: ‘Eğer dünya hayatını ve onun süsünü istiyorsanız gelin size mut’a vereyim ve sizi güzelce bırakayım. Eğer Allah’ı, Resûlünü ve ahiret yurdunu istiyorsanız, bilin ki Allah içinizden iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanlara büyük bir mükâfat hazırlamıştır.*”¹⁵⁷ ayeti örneklik teşkil etmektedir. Peygamber hanımlarının insan olmanın doğasında olan; arzu, istek, mal, rahatlık gibi istekleri de bünyelerinde barındırdıkları bildirilmekte, fakat Peygamberi (s.a.v.) ve ahiret yurdunu istiyorlarsa bir tercihte bulunup ona göre davranmaları istenmektedir. İnananların fiillerde ortaya çıkan iradesi onun Allah’ın istediğine uygun davranışları tercih etmesini, ve o davranışlara motive olmasını sağlamaktadır.

Allah Teâlâ, ihsanının ve lütfunun sınırlı olmadığını ve insanları istekleri ve talep ettikleri üzere nimetlendireceğini bildirir. “*Hiçbir kimse Allah’ın izni olmadan ölmez. Ölüm belirli bir süreye göre yazılmıştır. Kim dünya menfaatini isterse, kendisine ondan veririz. Kim de ahiret mükâfatını isterse ona da ondan veririz. Biz şükredenleri mükâfatlandıracağız.*”¹⁵⁸

Buradan hareketle batının motivasyon anlayışı ile Allah’ın kullarından istediği arzuları yönlendirme ve iradeyi kullanma davranışının birbirinden farklı olduğu söylenebilir. Örneğin batıda yapılan motivasyon araştırmalarının büyük kısmı, insanın başarıya ulaşma ve arzuları tatmin etme yönündeki ihtiyaçlarını temel alan bir motivasyondan bahsederken Kur'an'daki motivasyon anlayışı ise insanın istek ve

¹⁵⁶ İsrâ: 17/18-20.

¹⁵⁷ Ahzâb: 33/ 28,29.

¹⁵⁸ Âl-i İmrân: 3/145.

ihtiyaçlarının var olduğunu kabul etmekle birlikte temel amacın bu istekleri karşılamaktan ziyade bu istekleri Allah'ın razı olacağı tercihlerle karşılayarak bir irade göstermek şeklindedir. Bu iradenin geçici olan arzu ve isteklere hizmet etmesi değil de insanı değerli bir varlık olarak yaratan ve çeşitli yetenek ve kabiliyetlerle donatan Allah'a hizmet etmesi esas motivasyondur. İslam'da insanın davranışları yalnızca bu dünya ile sınırlı değildir aksine dünya hayatının devamı niteliğindeki ahiret hayatının esas olduğu bildirilmektedir.

Fıtratında arzular, duygular ve nefis olmakla beraber insana; akıl, bilgi ve irade gibi yetiler de bahşedilmiştir. Bu yetiler kullanıldıkları şekle göre bazen iyi bazen kötü olarak nitelenebilmektedir. İşte iyi ile kötünden birini isteme konusunda da devreye irade girmektedir. Bir nevi kontrol mekanizması olarak irade, insanı doğru bilgi ile doğru bir davranış yapmaya yöneltmektedir. İrade, insanın, nefis veya arzulara kendini kaptırmadan hak yolda istikamet üzere olmasını sağlamaktadır. Ama acaba kontrol mekanizması olan irade insanın arzularına tamamen engel olabilir mi? İnsan her zaman doğruyu seçebilir mi? Her zaman yanlışla karşı dik duruş sergileyebilir mi?

*“Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüşe, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır.”*¹⁵⁹ ayette sayılan bu isteklerin her biri aslında tüm insanlık tarihi boyunca olan insanın tabiatında olan isteklerdir.¹⁶⁰ Anlaşılabileceği üzere dünya malı, insana çekici kılınmıştır. Fakat bu çekiciliği insanın iradesi yokmuş gibi bir zorunluluk olarak görülmesi insanın iradesini büsbütün yok sayılması anlamına gelmektedir. Allah Teâlâ bu istekleri yarattığı gibi, bu isteklerin kötü olanlarından insanların uzak durmasını da murat edip bu konuda insanları uyarmıştır.

İnsanın hoş görülme-yen davranışları yapması ve irade etmesiyle alakalı olarak *“Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, (evet) dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz. Sonra da cehennemi ona mekân yaparız. O, buraya kınanmış ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olarak girer. Kim de mü'min olarak ahireti ister ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir.”*¹⁶¹ ayeti örnek gösterilebilir. Allah Teâlâ bu ayet-i kerimede dünyayı ve dünyada bulunan nimetleri

¹⁵⁹ Âl-i İmrân: 3/14.

¹⁶⁰ Âlûsî, IV, 58; İbn Âşûr, IV, 179; er-Râzî, IV, 190;

¹⁶¹ İsrâ: 17/18-19.

arzulayan herkesin arzularına ulaşamayacağını, ancak Allah'ın, bu nimetleri vermek istediği kişinin bu nimetlere ulaşabileceğini beyan etmektedir.¹⁶²

Dünya hayatını arzulayan ve bu dünyanın içerisindeki güzelliklere ulaşmak için çabalayan, kendini motive edenlerin, iradelerini bu yönde yönlendirenlerin bu dünyada karşılığını göreceğini fakat bu çabalarının sonunda elde edecekleri ödülün yalnız bu dünyada geçici olarak verileceğini ve Allah katında bir değerinin olmadığını bir başka ayette Allah şu şekilde buyurmaktadır: “*Kim yalnız dünya hayatını ve onun zinetini isterse, biz onlara yaptıklarının karşılığını orada tastamam öderiz. Orada insanlar bir eksikliğe uğratılmazlar. İşte onlar, kendileri için âhirette ateşten başka bir şey olmayan kimselerdir. (Dünyada) yaptıkları şeyler, orada boşa gitmiştir. Zaten bütün yapmakta oldukları da boş şeylerdir.*”¹⁶³ Bu ayet, kâfirler hakkındadır. Çünkü ayetteki, “*Kim dünya hayatını ve onun zinetini arzu ederse...*” ifadesinin içine, mümin, kâfir, siddik, zındık bütün insanlar girer. Herkes dünyanın leziz şeylerinden ve güzelliklerinden faydalanmak, menfaatlerinden ve arzu duyulan şeylerinden istifade etmek ister. Fakat ayetin sonu bu umumî ifadeden, hususî mananın ve kişilerin kastedildiğini gösterir. Bu kişiler de kâfirlerdir. Buna göre ayetin manası “Kim sadece dünya hayatını ve zinetini isterse arzusu sırf dünya sevgisi ve süsü püsü olur, ahiret mutluluklarını istemezse onun durumu ahirette şöyle şöyle olur” şeklindedir.¹⁶⁴ İnsanların dünyalık isteyebilecekleri, arzularının olabileceği normal karşılandığı fakat hiç ahireti istemeyenlerin Allah katında hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Bu da Allah’a inanan kulların iradelerini kullanırken Allah rızasını gözeterek bir tercih yapmaları ve bu tercihlerindeki niyetin samimi olması gerektiğine dair bir uyarıdır.

Özgürlük, anlam kazandırıcı ve geliştirici alanlarda ortaya konduğu sürece bir şey ifade eder. İnsan hür iradesiyle seçtiği tercihlerinin bağımlısı veya kölesi durumuna düşüyse onu tutsak hale getiren kişisel özgürlüğünün hiçbir değeri yoktur. Özgürlük, asıl değerine sorumlulukla beraber yaşandığı zaman ulaşır.¹⁶⁵ Allah kişiye özgürlük, irade gibi motivasyon kaynaklarını vermiş fakat bu motivlerin iyi ve doğru olan davranışlarda bir kaynak olması gerektiğini bildirmiştir.

¹⁶² İbn Kesîr, VIII, 465; et-Taberî, V, 18; Zemahşerî, III, 503.

¹⁶³ Hûd: 11/15-16.

¹⁶⁴ Âlûsî, XI, 388; Ebu Zehre, 3678; Er-Râzî, XVII, 206.

¹⁶⁵ Bahadır, 60.

Kur'an-ı Kerim irade kavramına değinirken mahlukatın sınırsız bir iradesi olmadığını *“Rabbin, dilediğini yaratır ve seçer. Onların ise seçim hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır ve yücedir...”*¹⁶⁶ ayetiyle buyurmuştur. İnsanın iradeli olarak seçtiği fiillerin bir sorumluluk getirdiği *“De ki: “Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.” Biz zalimlere öyle bir ateş hazırladık ki, onun alevden duvarları kendilerini çepeçevre kuşatmıştır.”*¹⁶⁷ ayetinde buyurulmaktadır. Buradan kişinin hem bu dünya hem de ahirette bir sorumluluğu olduğu her iradesinde ve tercihinde bunu hatırlaması gerektiği anlaşılmaktadır.

1.3. AHİRET İNANCI

Ahiret inancı, insanın umut etme, adalet, mükafat, ceza gibi ihtiyaçlarını karşılayabilecek, ona tatminkar cevaplar verebilecek, hayatını anlamlı ve yaşanabilir kılacak, davranışlarına yön verebilecek bir olgudur.

Kur'an-ı Kerim'de yüzden fazla terim ve deyim kullanılarak âhiret akîdesi işlenmekte konuyla ilgili âyetler hem Mekkî hem de Medenî sûrelerde sık sık tekrarlanmaktadır. Bu tekrarın, konunun önemini vurgulamak, sorumluluk duygusunu pekiştirmek, dünya ile âhiret arasındaki psikolojik mesafeyi kısaltarak müminin ruhunu yüceltmek ve hayatını ebedileştirmek gibi hedeflere yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Birçok sûrede kâinatın, özellikle insanın yaratılışından, evrenin idare edilişinden ve hayatın akışından bahseden âyetlerle âhiret hayatını tasvir eden âyetler yan yana yer almıştır.¹⁶⁸

İnsanın hayatını devam ettirme güdüsü, ölümle bir son bulma veya yok olma düşüncesine başkaldırmaya sebep olmaktadır. Kişi yok olma düşüncesini fitratı itibarıyla reddeder. İlk insan olan Hz. Adem ve Hz. Havva'nın ebedi olma düşüncesi ayetlerde bildirilmiştir. Bu durum Kur'an'da; *“Derken şeytan, kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verdi ve dedi ki: (Öyle ise, yasak ağacın meyvesinden yiyin ki melek olasınız yahut Cennet'te ebediyyen kalasınız.) “Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedî kalacaklardan olmayasınız,*

¹⁶⁶ Kasas: 28/68.

¹⁶⁷ Kehf: 18/29.

¹⁶⁸ Bekir Topaloğlu, “Ahiret” , *DİA*, 1988, I, 543-548; Bkz.: Mülk, İnsan, Murselat, Nebe, Naziat, Tarık, A'la sureleri.

diye yasakladı.”¹⁶⁹ geçmektedir. Yine şeytanın ebedi olma ile ilgili vesveselerinin, insan üzerindeki etkisi Hz. Adem ve Hz. Havva örneğinde bizlere ibret olarak bildirilmiştir. “*Nihayet, şeytan ona vesvese verip şöyle dedi: “Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?”*”¹⁷⁰

Ahiret, insanın sonsuzluğa açılan penceresidir. İnsanın “ölümle yok olacağı karamsarlığı”nı ortadan kaldırmaktadır. Bunun yerine ebedi bir hayat ve onun ödülleri içindeki güzellik ile insana motivasyon sağlamaktadır.¹⁷¹

Ahiret hayatının kişinin hayatında bir umut kaynağı olduğu da söylenebilir. رجاء “reca” kelimesi ummak, beklenti içinde olmak anlamlarına gelmektedir.¹⁷² Reca, mutluluk, sevinç verecek bir şeyin veya olayın meydana geleceğine dair insanda oluşan zan, beklentidir.¹⁷³ İstilah manası ise Allah’ın ihsanını, af ve bağışlanmasını ummak, ümit etmek demektir.¹⁷⁴

Her insanın geleceğe dair planları, hayalleri vardır. Ahiret hayatı da bu plan ve hayaller ve sorumluluklar ile ilgili olarak dünyanın bir devamı niteliğindedir. Ahirete olan inancı kişiyi adaletin var olduğuna, daha güzel zamanların geleceğine, iyi işlerin mükafatının olacağına dair ümitvar kılar. Dünyayı bir son olarak görmediğinde insan dünya hayatını daha değerli ve anlamlı bir şekilde yaşar. Umut hayatın dinamizmi ile ilişkilendirilebilir. Bu dinamizm, henüz olmayan bir geleceğe hazırlanmayı ifade eder. Hayatı yaşamaya ve zenginleştirmeye yarayan umut, insanı kendi dinamikliği içerisinde davranışa sürükleyen ruhsal bir enerji sağlar.¹⁷⁵ En genel anlamıyla umut, bireyin geleceğe yönelik iyimser yaklaşımını ifade eder. İnsanın, hayatının anlam kazanmasının, yaptıklarının karşılığının olacağının, adalet duygusunun temin edilmesinin en önemli motivasyon faktörlerinden biri umuttur.

Kur’an-ı Kerim’de reca kelimesi ise saygı duyma, ümit etme, korkma anlamlarında kullanılmıştır. “Size ne oluyor da Allah için bir vakar (saygınlık, büyüklük)

¹⁶⁹ A’râf: 7/20.

¹⁷⁰ Tâhâ: 20/120.

¹⁷¹ Mehmet Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 83; Hatice Taş, *Ahirete İmanın İnsan Davranışlarına Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2005, 21.

¹⁷² Halil b. Ahmed, II, 104; İsfahânî, 190; el-Cürcânî, 95.

¹⁷³ İsfahânî, 190.

¹⁷⁴ el-Cürcânî, 95.

¹⁷⁵ Bahadır, 92-93

*ummuyorsunuz?*¹⁷⁶ ayetinde “Allah’ın sevabını ummuyorsunuz?, azabından korkmuyorsunuz? Neden Allah’ın büyüklüğüne önem vermiyorsunuz?” gibi ifadelerle tercüme ve tefsir edilmiştir.¹⁷⁷

Müslümanların en büyük sevinci ve beklentisi Rabbine kavuşmak olacaktır. “Her kim Allah’a kavuşmayı umarsa, bilsin ki Allah’ın tayin ettiği o vakit elbette gelecektir. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”¹⁷⁸ ve yine aynı konuda “Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın.”¹⁷⁹ ayeti kerimelerinde Allah’a kavuşmak isteyenlerin davranışlarını ne şekilde yönlendirecekleri Müslümanlara gösterilerek bu konudaki yöntem de haber verilmiştir.

Reca kelimesi Allah’ın rahmetini umma anlamında; “İman edenler, hicret edenler, Allah yolunda cihat edenler; şüphesiz bunlar Allah’ın rahmetini umarlar. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”¹⁸⁰ denilmektedir. Müslümanların, inanmayanlardan farklı olarak Allah’ın rahmetini isteme, umma durumları vardır. “Düşman topluluğunu izlemekte gevşeklik göstermeyin. Eğer siz acı duyuyorsanız, kuşkusuz onlar da sizin acı duyduğunuz gibi acı duyuyorlar. Üstelik siz Allah’tan, onların ümit edemeyecekleri şeyleri umuyorsunuz! Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”¹⁸¹ Müslümanlar ve kafirler acı çekme açısından aynı durumda olsa bile Allah’ın vaadi, inananların yanında olması ve inanmayanların aksine büyük lütuf ve ikramlarla ödüllendirecekleri ümidi Müslümanın Allah için harekete geçmesini sağlayacak, teşvik edecektir.¹⁸²

Kur’an-ı Kerim insanı motive eden bu umut duygusunu ahiret inancıyla birleştirerek kişinin iyi davranışlarının ödüllendirileceğinin vurgusu yapar ve insanın ileriye dönük iyimser bir bakış açısı kazanmasını sağlar. Bir diğer taraftan karşılaştığı olumsuz ve haksız durumlar konusunda Allah’ın adaletine güvenmesi gerektiğini söyleyerek iyi davranışlara devam etmesini ve zorluklara katlanmasını sağlar. Kur’an, insana dünya hayatında işlemiş olduğu iyi veya kötü amellerinin karşılığını eksiksiz alacağı bir diğer hayatın varlığını ortaya koyar. Ebedi mükâfat veya ebedî cezadan oluşan

¹⁷⁶ Nuh: 71/13

¹⁷⁷ İbn Âşûr, XXIX, 199-200; DİB, V, 466; Er-Râzî, XV, 449.

¹⁷⁸ Ankebut: 29/5.

¹⁷⁹ Kehf: 18/110.

¹⁸⁰ Bakara: 2/218.

¹⁸¹ Nisâ: 4/104.

¹⁸² Ebu Zehre, 1836; DİB, II, 133; Taberî, VII, 453.

bu hayatın varlığını bilmek, hayatına bu bilgiye göre yön verme hususunda insanı motive eden önemli bir unsurdur.¹⁸³

“*Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi*”¹⁸⁴ Kur’an’ın bu tasvirinde dünya hayatı ve ahiret hayatı karşılaştırılmıştır. Taberi (ö. 310) “*Bu dünya hayatı yalnızca oyun ve oyalanmadır*” ayetini bu dünya hayatı hoşuna giden şeyleri vererek nefsi avutmaktır. Kısa zamanda nihayete erecektir. Devamlılığı ve sürekliliği yoktur demiştir.¹⁸⁵ Kurtubî (ö. 1273) ise Allah’ın zenginlere vermiş olduğu dünyalık mutlaka yok olur, zeval bulur. Bu dünyalık tıpkı hakikati olmayan ve sebatı bulunmayan oyun gibidir şeklinde açıklamıştır.¹⁸⁶ Mevdûdî (ö.1979) ise dünyayı, çocukların eğlenmek için bir süre çıkıp vakit geçirdikleri ve tekrar eve döndükleri bir oyuna benzetmektedir. Ve bu oyuna dalanların oyun sona erdiğinde bu mekanı eli boş terk edeceğini söylemektedir.¹⁸⁷ Geçip giden, değeri olmayan bir şey için kişinin olması gerektiğinden fazla çalışıp, çabalamaması, onun yokluğuna üzülmemesi aksine Allah katında değerli olanı hedef olarak belirleyip ona göre hareket etmesi vurgulanmıştır ki böylece bu düşünce insanı ahiret hayatını kazanacak davranışlara motive etmiş olmaktadır.

Kur’an’ın tasvirine göre dünya hayatı bir “oyun ve eğlence”, bir “süs ve övünüş”tür; “mal, evlât ve nüfuz yarışı”dır. Netice itibariyle o geçici bir faydalanış ve aldanış vesilesidir. Asıl hayat âhiret hayatıdır, huzur ve sükûn sadece ölümsüz âlemdedir.¹⁸⁸

Dünya hayatı ve ahiret hayatı karşılaştırması ile alakalı “*Ey kavmim! Şüphesiz bu dünya hayatı ancak (geçici) bir yararlanmadır Ahiret ise ebedî olarak kalınacak yerdir. Kim bir kötülük yaparsa, ancak o kadar ceza görür. Kadın ve erkek, kim, mü’min olarak salih bir amel işlerse, işte onlar cennete girecek ve orada hesapsız olarak rızıklandırılacaklardır.*”¹⁸⁹ ayeti örnek gösterilebilir. İnsanın fitratında ebedi olma isteğinin bulunduğu açıktır. Ahiret hayatı insanlara bunu sağlayacakken, hem de bunu insanın arzu edebileceği, isteyebileceği her şey ile birlikte sunmuşken insanın dünya

¹⁸³ Gedük, 156.

¹⁸⁴ Ankebût: 29/64.

¹⁸⁵ Taberî, VI, 87.

¹⁸⁶ Kurtubî, XVI, 387.

¹⁸⁷ Mevdûdî, *Tefhîmü'l Kur'ân*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986, VI, 271.

¹⁸⁸ Bekir Topaloğlu, “Ahiret”, *DİA*, I, 543-548

¹⁸⁹ Mü’min: 40/39-40.

hayatını ısrarla tercih etmesi akıllıca değildir. Fakat iman konusunda eksik olunca, insan, gözü önünde olanı, hemen ve hızlıca elde edebileceği şeyleri tercih eder.

Yine dünya ve ahiret hayatını karşılaştıran ayetlerden biri de “*Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir. (Nihayet hepsi yok olur gider). Tıpkı şöyle: Bir yağmur ki, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kurumaya yüz tutar da sen onu sararmış olarak görürsün. Sonra da çer çöp olur. Ahirette ise (dünyadaki amele göre ya) çetin bir azap ve(ya) Allah'ın mağfiret ve rızası vardır. Dünya hayatı, aldanış metaından başka bir şey değildir.*”¹⁹⁰ ayetidir. Bu ayet ile ilgili olarak Râzî bu ayetin asıl maksadının dünyanın halinin önemsizliğini, ahiretin durumunun saygınlığını ortaya koymak olduğunu bildirmiştir.¹⁹¹ Hem bu ayetlerde hem de Kur'an'da pek çok ayette¹⁹² insanoğluna içinde yaşadığı hayatın geçici olduğu hatırlatılmaktadır. Mevdûdî ayetin tefsirinde konuya özet olabilecek şu açıklamayı yapmıştır. Bu dünyadaki hayat ve bu hayat içindeki iniş ve çıkışlar geçicidir. Her ne kadar dünyada hoşunuza giden şeyler çok görünüyorsa da aslında onlar hakiridir, asılsızdır, aldaticıdır. İnsanoğlu akılsızlığı yüzünden aldanmaktadır çünkü bunları elde etmeyi nihai mutluluk zannetmektedir. Oysa bu dünyada ne kadar büyük lezzetler elde edilirse edilsin hepsi de sınırlı ve geçici bir hayat ile çevrelenmiştir. Bu dünyanın aksine ahiret hayatındaki faydalar, zararlar çok kapsamlı ve süresizdir.¹⁹³

Dünya ve ahiret hayatı karşılaştırmısından sonra davranışları motive eden bir diğer husus, davranışlardan ve sonuçlarından sorumlu olunacağı anlayışını barındıran “mükafat-ceza” ve bu ikisinin ahiret inancındaki mahiyetidir. Zira insanın içsel motivasyonu olduğu gibi dışsal motivasyonu da vardır. Bunlar ödül, ceza, pekiştirici veya özendirici şeyler olabilir.

Âhiret gününde kulun tâbi tutulacağı hesabın sonucu, Kur'an-ı Kerîm'de “*terâzîlerin (tartıların) ağır yahut hafif gelmesi*” şeklinde ifade edilmiştir. Nasıl olacağını Allah'tan başka kimsenin bilmediği bu terâzîde “tartılar”ı ağır gelenler kurtuluşa erecek ve mutlu bir hayat süreceklerdir. “tartılar”ı hafif gelenler ise kendilerini

¹⁹⁰ Hadid: 57/20.

¹⁹¹ Er-Râzî, XXIX, 234; Hadid: 57/20.

¹⁹² Âl-i İmrân: 3/14-15; Yûnus: 10/24-25; İbrâhim: 14/18; Kehf: 18/45-46; Nur: 14/39

¹⁹³ Mevdûdî, VI, 133; Âlûsî, IV, 58; İbn Âşûr, IV, 179.

hüsranda bulacaklardır.¹⁹⁴ Kur'an terminolojisinde kurtuluş (felâh); cennet, rızâ ve cemâli; hüsrân da cehennem, elem ve mahrumiyeti ifade eder. Rızâ, kurtuluşa erenlerin Allah'tan O'nun da kendilerinden hoşnut olmasıdır ve bütün maddî nimetlerin üstündedir.¹⁹⁵ Cemâlde Cenâb-ı Hakk'a bakmak ve O'nu görmektir.¹⁹⁶ Hüsrana uğrayanlar bu nimetlerden mahrum olacakları gibi çeşitli elem ve azaplara da maruz kalacaklardır.¹⁹⁷

Cennet "örtmek, gizlemek" anlamındaki cenn kökünden isim olup "bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe" mânasına gelir.¹⁹⁸ Âhiret hayatında müminlerin ebedî saadet yurdu olan yerin bu şekilde adlandırılmasının sebebi, genel görünümüyle dünya bahçelerine benzemesi veya eşsiz nimetlerini insan idrakinden gizlemiş olması şeklinde açıklanmıştır.¹⁹⁹

*"İçinden nehirler akan Adn cennetlerine gireceklerdir. Kendileri için orada diledikleri her şey vardır. Allah, kendine karşı gelmekten sakınanları böyle mükâfatlandırır."*²⁰⁰ Allah, takva sahiplerine dünyada ikramda bulunduğu gibi ahirette de onları mükafatlandıracaktır.²⁰¹ Mevdûdî'ye göre cennet ehli orada her istediğini ve dilediğini elde edecek ve orada onlara hiçbir üzüntü de olmayacaktır. Bu durum dünyadaki en zengin adamın bile elde edemeyeceği bir nimettir ve cennete giren herkes bu nimetten faydalanacaktır.²⁰² Bu nimetten faydalanmak isteyen kişi de davranışlarını, düşüncelerini niyetlerini bu yönde düzenlemek durumunda kalacaktır.

*"İyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de bir zillet. İşte onlar cennetliklerdir ve orada ebedî kalacaklardır."*²⁰³ ayeti de iyi davranışlar için motive etmekte, iyilik yapanları Allah'ın fazlasıyla ödüllendireceğini belirtmektedir.²⁰⁴

¹⁹⁴ A'râf: 7/8-9; Mü'minûn: 23/102-103; Kâria: 101/6-8.

¹⁹⁵ Tevbe: 9/72; Fecr: 89/27-30; Beyyine: 98/8.

¹⁹⁶ Kıyâme: 75/22-25; Mutaaffifin: 83/15.

¹⁹⁷ Zebîdî, XXXVIII, 156; Bekir Topaloğlu, "Ahiret", *DİA*, 1993, I, 543-548.

¹⁹⁸ İsfahânî, 99; Zebîdî, XXXIV, 374.

¹⁹⁹ Halîl b. Ahmed, III, 336; Zebîdî, XXXVI, 374; Süreyya Şahin, "Cennet", *DİA*, 1993, VII, 374-376

²⁰⁰ Nahl: 16/31.

²⁰¹ Taberî, IV, 516.

²⁰² Mevdûdî, II, 24.

²⁰³ Yûnus: 10/26.

²⁰⁴ Mevdûdî, II, 329.

Kur'an'da ahiret hayatını tasvir eden ayetler daha çok Rahman, Vakıa, İnsan ve Gâşiye sureleri gibi nüzul bakımında ilk, Kur'an'daki sıralama bakımından sonlarda yer alan surelerde zikredilmektedir. Kur'ân'da Cennet, bakanlara hoş görünen, içenlere zevk veren nehirler ve sular, süzme baldan ırmaklar,²⁰⁵ tatlı su pınarları²⁰⁶ sarhoş etmeyen, içenlere zevk veren ve bembeyaz bir kaynaktan çıkan içkiler,²⁰⁷ çeşitli meyveler, hurmalar, nar ağaçları,²⁰⁸ bağlar,²⁰⁹ sedir ağaçları ve salkımlı muz ağaçları,²¹⁰ ince ve kalın ipek elbiseler,²¹¹ altın süsler,²¹² güzel meskenler, hiçbir yorgunluk ve zahmet vermeyen²¹³ boş ve yalan söz işitilmeyen sonsuz nimet ve güzellikler²¹⁴ yurdu olarak bildirilmektedir.²¹⁵

Kur'an'daki cennet tasvirlerini bilen ve buna inananlar dünya hayatında çektiği sıkıntılara karşı bir teselli bulacak, bu nimetleri düşündükçe mutlu olacak ve moral seviyesi yükselecektir. Onlar Allah yolunda, din uğruna katlandıkları her sıkıntıyı, başlarına gelmiş veya gelecek olan her musibeti, kendilerine bahşedilen nimetlere yaklaştıran birer vesile olarak göreceklidir. Üzerine yüklenen sorumluluğun gereğini yerine getirmek için çaba sarf eden mü'min, ibadetleri yerine getirme konusundaki hassasiyet başta olmak üzere, Allah Teâlâ'nın çizmiş olduğu sınırlara riâyet etme çabası içinde olacaktır. Tabiidir ki bu çaba belli bir zahmete katlanmayı, sabretmeyi ve hayatından fedakârlık etmeyi de beraberinde getirir ve bütün bunları Allah Teâlâ'nın kendilerine vadetmiş olduğu cenneti ve onun nimetlerini elde etmek için yapacaklardır. Göstermiş olduğu çabanın neticesinde elde edeceği büyük nimetleri düşününce kişi hayatında doğru fiilleri daha az zorlanarak yapma konusunda motivasyon kazanır.²¹⁶

Kur'an-ı Kerim kötü işlerden, fiillerden uzaklaştırmak için ise ceza motivasyonunu kullanır. İnsanın fiilleri mutlaka ya korku veya bir arzuya bağlıdır. Korku unsuru,

²⁰⁵ Muhammed: 47/15.

²⁰⁶ İnsân: 76/18.

²⁰⁷ Saffât: 37/45-47.

²⁰⁸ Rahmân: 55/60.

²⁰⁹ Nebe': 78/32.

²¹⁰ Vâkıa: 56/28-29.

²¹¹ Kehf: 18/31; İnsan: 76/21

²¹² Kehf: 18/2; Hac: 22/23; Fâtır: 35/33.

²¹³ Hicr: 15/47-48.

²¹⁴ Nebe': 78/35.

²¹⁵ Fikret Karaman, İsmail Karagöz, İbrahim Paçacı, Mehmet Canbulat, Ahmet Gelişen, İbrahim Ural, "Cennet" Mad., *Dîni Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2005, 96.

²¹⁶ Gedük, 179.

arzu unsurundan daha önce gelir. Çünkü bir zararı savuşturmak, bir menfaati elde etmekten daha önce ve önemlidir.²¹⁷

*“Kötü işler yapmış olanlara gelince, bir kötülüğün cezası misliyledir ve onları bir zillet kaplayacaktır. Onları Allah(ın azabın)dan koruyacak hiçbir kimse de yoktur. Sanki yüzleri, karanlık geceden parçalarla örtülmüştür. İşte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”*²¹⁸ İyilere yaptıkları fiiller için fazladan olumlu karşılık, sevap veya ödül verilmesinin aksine kötülere işlediği suçun karşılığı oranında ceza verilecektir.²¹⁹

Ahirette kötü davranışların cezası ile ilgili çokça ayet geçmektedir. Adam öldürme,²²⁰ kötülük yapma,²²¹ haksız kazanç elde edip mal yeme,²²² zina etme²²³ gibi davranışları işleyenlerin cezasız kalmayacağına dair ayetler insanların dünyadaki davranışlarına dikkat etmesi gerektiğine dair bir uyarıdır.

Kur’ân-ı Kerîm’in yetmiş yedi âyetinde yer alan cehennem, herhangi bir sözlük anlamı taşımaktan çok kâfirlerin, münafıkların, zalimlerin, gerçeğe boyun eğmeyenlerin azap görecekları yer olarak tasvir edilir. Nitekim söz konusu âyetlerin birçoğunda cehennem “mesvâ, me’vâ” (mekân) kelimeleri veya “azâb-u cehennem, nâr-u cehennem” terkipleriyle kullanılmıştır. Kur’an’da, kötülerin âhiret hayatında cezalandırılacakları yeri ifade eden başka kavramlar da mevcuttur.²²⁴

İslâm literatüründe genel anlamda cehennemi, azap türlerini veya onun bölümlerinden birini ifade etmek üzere çeşitli kelimeler kullanılmıştır.²²⁵

Kur’an’ın genelinde olmakla beraber özellikle Mekkî surelerde çokça zikredilen cehennem ve bölümlerinin detaylandırılmasının amaçlarından bir tanesi inkârcıları tehdittir. Bir diğeri ise inananları uyarmak ve buraya götüren amellerden uzak durmalarını sağlamaktır²²⁶

²¹⁷ Er-Râzî, VIII, 175.

²¹⁸ Yûnus: 10/27.

²¹⁹ İbn Âşûr, XI, 99; Ebu Zehre, 3556; Mevdûdî, II, 329.

²²⁰ Nisâ: 4/93.

²²¹ Zilzâl: 99/7-8.

²²² Nisâ: 4/29-30.

²²³ Furkan: 25/68-69.

²²⁴ Bekir Topaloğlu, “Cehennem”, *DİA*, 1993, VII, 227-233.

²²⁵ Bkz. Cehennem, Cahim, Haviye, Hutame, Leza, Sair, Sakar v.b.

²²⁶ Gedük, 171.

Kur'an'daki ahiret inancı ile insan, dünyada aktif ve sorumlu bir hayat sürmeye teşvik edilmektedir. Bu aktifliği ve dinamizmi sağlamak için Kur'an, sık sık fert ve toplum için tayin edilen "saat"ın gelmesinden şüphe duyulmamasını istemektedir.²²⁷ Aynı zamanda bu "saat"ın yakınlığı ve aniden gelişi üzerinde durarak insanı her an bir bekleyiş ve çabaya sevk etmektedir.

Genel olarak insandaki özelliklerden biri de adalet duygusudur.²²⁸ Haksızlığı görüp de derinden rencide olan insan büyük bir hesap gününün gerçekleşeceğine inanmak ister. İşte ahiret inancı bunu temin ederek insanı motive etmeyi sağlar.

1.4. İNSANIN HALİFE OLUŞU

Bir insanın yaptığı davranışları anlayabilmek, yapacağı davranışları önceden kestirebilmek ve yapılması istenen davranışlara teşvik edebilmek için insanın mahiyetini kavramak, hangi saiklerle harekete geçtiğini, istek ve enerjisini nerede ve nasıl harcadığını iyi tespit etmek gerekir.

İslam bize bu konuda ayetlerle insanın misyonunu, görevlerini, yaratılış amacını çok güzel bir şekilde özetlemektedir. Daha insanın ilk yaratılış evresindeki kıssalardan hareketle insana verilen değeri ve bu değerle birlikte verilen sorumlulukları görmek mümkündür.

Kur'an-ı Kerim'de çeşitli şekillerde zikredilen ve Bakara suresinde geçtiği şekliyle Allah'ın yeryüzünde bir halife yaratacağını meleklerle haber vermesinden hareketle "halife" kavramıyla ilgili pek çok tartışma yapılmıştır. "Halifeden kasıt kimdir? Kastedilen halife kimin yerine gelmiştir? Allah'ın halife yaratmasındaki amaç nedir?" gibi sorular tefsir alimlerince tartışılmıştır. Bu tartışmanın içerisinde de Kur'an'da geçen bütün h-l-f kökünden gelen kelimeler incelenmiş ve Kur'an bütünlüğü açısından değerlendirilmiştir. Bu çalışmada ise tartışmalara girilmeyecek, halife kavramı motivasyon bağlamında incelenecektir.

²²⁷ Ahzâb: 33/63; Yûsuf: 12/107; Lokmân: 31/34; Zuhurf: 43/85.

²²⁸ Bakara: 2/282; Nisâ: 4/58, 135; M'aide:5/8, 42; En'âm: 6/115; A'râf: 7/29, 159, 181; Nahl:16/90; Sâd:38/26; Şûrâ: 42/15; Hadîd: 57/25; Mümtehine: 60/8.

H-l-f kökünden türeyen خَلِيفَةً kelimesi “arkasından gelmek, yerine geçmek” anlamlarına gelmektedir. h-l-f kökünden türetilmiştir. Ayrıca “kendinden öncekinin yerine geçip sorumluluklarını yerine getiren, devam ettiren” olarak da tanımlanmıştır.²²⁹

اٰخُلَفٰنِيْ فِيْ قَوْمِيْ وَاصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيْلَ الْمُفْسِدِيْنَ “Kavmim arasında benim yerime geç ve yapıcı ol. Sakın bozguncuların yoluna uyma.”²³⁰ ayetinde geçtiği üzere “h-l-f” fiilinin anlamı bir kimsenin birinin yerine halife olması, onun yerine geçmesi, ondan sonra gelmesidir. Aynı kökten gelen “istahlefe” fiili ise halife yapmak anlamında falanın yerine falanı getirdi anlamında kullanılmaktadır.²³¹

Kur’an-ı Kerim’de halife kelimesinin kökü olan h-l-f sülasi fiili ve türevlerinden olan bazı kelimelere örnek olarak hâlefe karşı çıkmak, sözünden caymak anlamında; ahlefe, ihtilaf etmek anlamında; ihtalefe fiili bir şeye muhalefette bulunmak anlamında ve half arka anlamında mekan zarfı olarak kullanılmıştır.²³²

Hilafet-halife kavramlarının terim anlamı için de birkaç tanım yapılabilir. Hilafet “İslam devletine ve milletine liderlik eden devlet başkanı”²³³ olarak tanımlanmıştır. Bir diğer tanımda ise halife “imam” olarak tanımlanmaktadır. Bu imamlık Peygamberimizden sonra gelip dini koruma, ikame etme konusunda ümmetin ona uyması gereken kişi olarak ifade edilir.²³⁴

Kur’an’daki nüzul sıralamasına bakıldığında insanın halife olarak yaratıldığına vurgu yapan ilk ayet Sad Suresi’nde Hz. Davut örneğiyle geçmektedir. “Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefsin arzusuna uyma, yoksa seni Allah yolundan saptırır. Allah’ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır.”²³⁵ Peygamberleri bizler için birer örnek ve yol gösterici olarak gönderen Allah Teâlâ hem devlet başkanı olarak

²²⁹ İsfâhânî, 155; İbn Faris, II, 210; İsmail Kurt, “Kur’ân’ın Bütünlüğü Bağlamında İnsanın Yeryüzündeki Halifeliliği Meselesi”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi, Turkish Journal of Religious Studies*, volume: 20, kış / winter 2020, 783-821

²³⁰ A’râf: 7/142.

²³¹ İbn Manzûr, I, 267; Kurt İsmail, 787.

²³² İbn Manzûr, I, 267; Kurt İsmail, 783-821.

²³³ Casim Avcı, "Hilâfet", *DİA*, 1998, XVII, 539-546.

²³⁴ et-Tehânevî Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî, *Keşşâfû Istulâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, (thk.: Ali Dahruc) , Mektebetü'l Lübnan, Beyrut 1996, I, 259-261.

²³⁵ Sâd:38/26.

halife olan hem de kendinden önceki peygamberlerin görevlerini devam ettirmesi bakımından halife olan Hz. Davud'u örnek olarak sunmaktadır.

Ayetlerin siyak ve sibakına bakıldığında, Allah Teâlâ Hz. Muhammed'in (s.a.v) müşriklerin alaylarına, küçük görmelerine karşı Hz Davut'u ve onun güçlü, adaletli, sabırlı duruşunun örneklik teşkil ettiği ve Hz. Davut'a verilen nimetlerden, lütuflardan bahsedilerek aynı zamanda onun halife kılınmasının da bir nimet olduğu vurgulanmaktadır.

İlk dönem alimlerinin çoğu "Allah'ın halifesi" kavramını yalnızca peygamberler için kullanılabileceğini ifade etmişlerdir.²³⁶ Diğer insanlar için bu kullanım şekli mecazen olabilir görüşünü savunanlar vardır. Ayrıca son dönem tefsirlerinde de insanın Allah'ın halifesi olabileceği görüşünü savunanlar da vardır.²³⁷

Râzî, tefsirinde Hz. Adem'in Allah'ın halifesi olduğunu, sorumlu olması nedeniyle hüküm koyabileceğini söylemektedir. Eğer Hz. Adem'in soyundan gelenlerin halife olabileceği görüşü savunulursa bunun Hz. Adem'in soyundan gelenlerin Hz. Adem'e halef olacağı için bir halifelik olarak değerlendirilebileceğini söyler.²³⁸

Muhammed Ebu Zehre (ö. 1974), insanın Allah'ın halifesi olmasının ancak Allah'a ve onun dinine çağırmakla mümkün olduğunu bunun da emr-i bi'l-maruf nehy-i 'ani'l-münker ile olabileceğini, yani toplumu ıslah ile mümkün olduğunu söyler.²³⁹

İnsanın Allah'ın halifesi olmasından kasıt, siyasi bir anlam değildir. Veya Allah'ın halifesi olan peygamberler kastedilmemektedir. Burada Allah'ın kanunlarını, kurallarını koruma, yerine getirme ve bu kuralları tebliğ etme açısından insanların sorumlu olması, yeryüzünü inşa etme görevinin olması anlamında kullanılmaktadır.

*"Yahut yeryüzünü karar kılma yeri yapan, içinde nehirler akıtan, onun için oturaklı dağlar yapan ve iki denizin arasına bir engel koyan mı? Allah ile birlikte başka bir ilah mı var!? Hayır onların çoğu bilmiyor! Yahut kendisine dua ettiği zaman zorda kalmışa cevap veren ve başa gelen kötülüğü kaldıran, sizi yeryüzünün halifeleri kılan mı? Allah ile birlikte başka ilâh mı var!? Ne kadar az düşünüyorsunuz."*²⁴⁰ Bu ayetlerdeki insanın

²³⁶ Kurt İsmail, 783-821.

²³⁷ İsmâîl Hakkı Bursevî, (ö.1725), *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2009, VIII, 21.

²³⁸ Er-Râzî, II, 181.

²³⁹ Ebû Zehre, III, 1346.

²⁴⁰ Neml: 27/ 60-61.

halife olması da insanların sırasıyla yeryüzünde karar alan, hüküm koyan, tasarruf sahibi olması anlamında kullanılmıştır. Bir kuşağın helak edilerek yerine yenisinin getirilmesi yeni gelenlerin yeryüzünde halife olması demektir.²⁴¹ İbn Âşûr (ö. 1973) ise tefsirinde halife kelimesini dünyada yaşayıp ondan istifade edilen ve öncekilere varis yapılanlar olarak tefsir etmiştir.²⁴²

*“Andolsun, sizden önceki nice nesilleri peygamberleri, kendilerine apaçık deliller getirdikleri hâlde (yalanlayıp) zulmettikleri vakit helâk ettik. Onlar zaten inanacak değillerdi. İşte biz suçlu toplumu böyle cezalandırırız. Sonra, nasıl davranacağınızı görelim diye, onların ardından yeryüzünde sizi onların yerine getirdik.”*²⁴³ Bu ayette yeni bir neslin getirilmesinin ve yeni gelenin halife olmasının imtihan sebebiyle olduğunu, davranışlarımızın yönünün nasıl olacağını göstermek ve imtihan edilmek için dünyaya geldiğimizi bildirmektedir. Yeryüzünde halifelik görevini yapabilmek için belirli şartların olması gerekmektedir. İman için Allah’ın (c.c.) kanununa ve kurallarına göre yaşamak, onun dinine davet etmek şarttır. Yoksa Allah kavimleri yok eder ve yerine daha iyisini getirir. Müşrik ve zulüm ehli olan bir kavim ise Allah’ın merhametiyle belirli bir süre dünyada hüküm sürebilir ve bu süre içerisinde de tevhide yönelmeleri istenir.

Yine aynı minvalde *“Onu yine de yalanladılar. Biz de onu ve onunla beraber gemide bulunanları kurtardık ve ötekilerin yerine geçirdik. Âyetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk. Bak, uyarılan (fakat söz anlamayan)ların sonu nasıl oldu”*²⁴⁴ ayeti de halifelik için tevhit ve iman gerektiğini göstermektedir.

Buradaki halifeliği Taberî “gemide Nuh’la beraber kurtardıklarımızı Nuh’un kavminden yalanlayanların yerine, yeryüzünde halifeler yaptık (varisler kıldık)” şeklinde açıklamıştır. Mâtürîdî “yeryüzü sakinleri, orada yaşayanlar yaptık veya yalanlayan ve helak olan bir kavmin arkasından sizi getirdik” diyerek açıklamıştır “Onları halifeler yaptık” ifadesini Kurtubî yeryüzü sakinleri ve boğulanlara bir halef yaptık olarak açıklarken birçok müfessir boğularak helak olanların yerine onları getirdik şeklinde tefsir etmiştir.²⁴⁵

²⁴¹ Kurtubî, XIII, 224.

²⁴² İbn Âşûr, XX, 15.

²⁴³ Yûnus: 10/13-14.

²⁴⁴ Yûnus: 10/ 74.

²⁴⁵ Kurt İsmail, 806.

“*Hani, Rabbin meleklerle, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti.*”²⁴⁶ bu ayetten anlaşılacağı gibi Allah insanı yaratırken yüklediği ilk sıfat halife sıfatıdır. İnsanın yönelimleri, hedefleri, fonksiyonu enerjisi nelerdir sorusuna bu ayetle cevap verilebilir. İnsan yeryüzünde Allah’ın halifesidir. “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım”. Halife kelimesi geniş anlamlar barındıran derin bir kelimedir.²⁴⁷

Buradaki halife kelimesinin Hz. Adem olduğunu ve meleklerin yerine halef kılındığını, Hz. Adem ve tüm peygamberler olduğunu, Hz. Adem ve onun zürriyetinden gelenler olduğunu²⁴⁸, Hz. Adem dünyada Allah’ın sorumlu kıldığı hüküm verebilecek kişi olarak Allah’ın halifesi olduğunu, Ademoğullarının da birbirleri ardı sıra gelip halef olduklarını²⁴⁹ söyleyen alimler vardır.

Ayetin devamında halife olmak için Hz. Adem’in bazı özellikler taşıdığı, Allah’ın O’nu meleklerde ve cinlerde olmayan kabiliyetlerle donattığını, bu nedenle halife olmaya yaraşır olduğunu gösteren ayetler vardır.²⁵⁰

“*Siz cansız (henüz yok) iken sizi diriltten (dünyaya getiren) Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda ona döndürüleceksiniz. O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir.*”²⁵¹ ayetinde halife olarak kabul edilen insanın aynı zamanda dünyanın içerisindeki her şeyin insanın kullanımına verilmesi, onun için yaratılmış olması da insana verilen değeri göstermektedir. Ancak bu değerlere layık olabilmek de insanın Allah’ın istediği şekilde yaşamasıyla, yeryüzünde olmasının sorumluluklarını yerine getirmesiyle, özellikle iman ve tevhit inancını yaşatması, tebliğ etmesi, iyiliklerle dünyayı imar ve inşa etmesiyle mümkündür.

“*Hayvanları da yarattı. Onlarda sizin için bir ısınma ve birçok faydalar vardır... O, gökten sizin için su indirendir. İçilecek su ondandır. Hayvanlarınızı otlattığınız bitkiler de onunla meydana gelir. Allah o su ile size; ekin, zeytin, hurma ağaçları, üzümler ve her*

²⁴⁶ Bakara: 2/30.

²⁴⁷ Muhammed Kutub, *Kur’an’a Göre İnsan Psikolojisi*, (Çev.: Akif Nuri), Çığır Yayınları, (2. Baskı), İstanbul Ocak 1977, 42

²⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân Ebü’l-Hasen b. Beşir el-Ezdi el-Belhî, *Muhtasar Tefsir-i Kebir*, (Ter.: Beşir Eryarsoy), İşaret Yayınları, İstanbul 2015, I, 60; ez-Zemahşerî Ebü’l Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf’an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzil ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vücûhi’t-te’vîl*, Daru’l Marife, Beyrut 2009, I, 70.

²⁴⁹ Râzî, II, 181-182.

²⁵⁰ Bakara: 2/35.

²⁵¹ Bakara: 2/28-29.

türlü meyvelerden bitirir... O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi... O taze et yemeniz ve takınacağınız süs eşyası çıkarmanız için denizi sizin hizmetinize verendir. (Bütün bunlar) O'nun lütfundan nasip aramanız ve şükretmeniz içindir. Sizi sarsmaması için yeryüzünde sağlam dağlar; yolunuzu bulmanız için de nehirler, yollar ve nice işaretler meydana getirdi. İnsanlar yıldızlarla da yollarını bulurlar. Şu hâlde yaratan, yaratamayan gibi olur mu? Artık siz düşünmez misiniz? Hâlbuki Allah'ın nimetini saymaya kalksanız onu sayamazsınız.”²⁵² ayetinde de insanın istek ve arzuları, kendisine sunulan nimetler sayılıp bunların insanlar için yaratıldığı bildirilmektedir. İnsanın bu nimetler için çalışması ve bunlara ulaşmak için motive olması da Allah'ın insana emridir. Ancak bu nimetlerin kullanımı da insanın Allah'ın yaratmasındaki maksada uygun olarak yaşamasıyla hak edilmiş olur.

“Rabbim, yeryüzünü size beşik yapan, orada size yollar açan ve size gökten yağmur yağdırandır.”²⁵³ ayeti de yine diğer ayetler gibi Allah'ın insana verdiği nimetleri anlatan, müşrik ve inanmayanları tevhide çağıran ayetlerdendir.

Müslümanların Allah'ın nimetlerine halef kılındığı ve bu halefliğin yerine getirilmesi gereken kuralları olduğunu söyleyen ayet ise bizlere bazı hatırlatmalar yapmaktadır. *“Allah'a ve Resûl'üne iman edin ve sizi üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı maldan, (Allah yolunda) harcayın.”²⁵⁴* asıl mülk sahibinin Allah olduğunu vurgulamak ve malın tasarruf hakkını da insana verdiğini belirtmek için “mustahlefin” kelimesi kullanılmıştır.

Halife olmak insana oldukça önemli bir misyon yüklemektedir, insanın değerini arttırmakta, belirli sorumluluklar yüklemektedir. Halife olabilmek için hilafetin gerekleri ile donatılmış olmak gerekmektedir. Ve halifelik görevi verenden bazı parçalar taşımaktadır. Aksi halde halife kılınan bu göreve layık olamaz. Ve insan bu göreve layık olmak için çalışma, çabalama ve belirli bir gayeye yönelik davranmaya uğraşır. Bu görevde kendi hayat amacını ve yaşama sevincini bularak büyük bir motivasyon kazanır.

Yeryüzünü iyiye yönelik imar etmek, tebdil etmek, inşa etmek halife olarak insanın görevidir. Bu dünyada Müslümanın imar misyonu; son ana kadar iyiliği emredip,

²⁵² Nahl: 16/5-18.

²⁵³ Tâhâ: 20/53.

²⁵⁴ Hadîd: 57/7.

kötülükten sakındırmak, adalet, sevgi ve merhamet temelleri üzerine bir dünya inşa etmektir. Müslümanlar bu görevi ifa ederken Allah'ın inananların yanında, destek olduğu gerçeği insanın dünya hayatını imar görevini en güzel şekilde yerine getirmesini sağlayacak davranışlara motive eder.

Halifelik görevi ile birlikte insanda bazı hasletlerin hasıl olması kaçınılmazdır. Halifelik sorumluluk yükler. Sorumluluk için ise bilgi, düşünme, aklını kullanabilme gerekmektedir. Kişi aklını kullanarak iyi ve kötüyü ayırt edebilir ve sonrasında bir tercihte bulunur. Buna irade ve ihtiyar denmektedir. İşte insan da tüm davranışlarını bunlara göre düzenlemeye çalışmalıdır. Çünkü bilgi olmadan ve bu bilgiyi işleyecek akıl olmadan insanın eylemleri de olmayacaktır.

1.5. BİLGİ VE AKIL

Bilgi ve akıl soyut kavramlar oldukları için oldukça geniş bir anlam alanına sahiptirler. Bu çalışmada bilgi olmadan eylemin mümkün olmadığı ve hem bilgi elde etmek hem de bilgiyi işlemek, süzgeçten geçirmek için gerekli olan ve hatta iman ile de oldukça yakın bir ilişki içinde olan akıl kavramı ele alınarak bu ikisi olmadan insanın motivasyon sağlayıp herhangi bir davranışa iştiaak ve şevkle başlaması ve devam ettirmesinin çok zor olduğu belirtilecektir.

İslam iman-amel bütünlüğü kapsamında inanç ve muamelatta bilgiye ayrı bir önem verilmiştir. İnsan bilgisi oranında Allah ile olan ilişkisini güçlendirecek, iyilikleri emredip, kötülüklerden de uzak duracaktır. Bilgisi oranında doğru kararlar verecek, çalışıp, çabalayıp, sebat edecektir. Bilgi insanın kendisini, çevresini ve Allah'ı bilmesi, onun üzerinde düşünüp akletmesi ile yakın seviyesine ulaşır.

Arapça bir kelime olan akıl; bağlamak, korumak, doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırmayı sağlayan idrak²⁵⁵ olarak tanımlanmıştır. Kur'an'da akıl yerine farklı kelimeler de kullanılmıştır.²⁵⁶

²⁵⁵ İsfahani, 446; el-Cürcânî, 127; İbn Manzûr, XI, 459.

²⁵⁶ Bkz. Kalp, lübb, hicr, nüha, hılm, hilet v.s; Abdulfettah, Saidi, *el-İfsah fî Fıkhi'l-Luga*, Daru'l-Fikri'l-Arabi, (2. Baskı), Kahire 1964, I, 139; Abdalbaki, Güneş, *Kur'an'da İşlevsel Akla Verilen Değer*, Ahenk yayınları, İstanbul 2003, 132-139.

İbn Manzûr (ö. 1311) akıllı insanı hem düşüncede hem de fiillerinde düzenli, sistemli, düzgün olan insan ve nefsinin istek ve arzularına karşı kötülüklerden uzak durabilen, zor durumlardan, tehlikeli işlerden kendini koruyabilen kişi olarak tanımlamıştır.²⁵⁷

Cürcânî (ö.1413) ise aklı; duyu organlarıyla elde edilen bilgileri değerlendiren, kıyaslamalar yapan, bilgileri doğru veya yanlış şeklinde kategorize eden, varlıkları amaç, imkân, ihtimal açısından inceleyen, tüm varlığa hakim olamadığı ve duyuların yanılgı olasılığından dolayı hatalar yapan, kendisine yol gösterecek daha ulvi bir kaynağa ihtiyaç duyan zihni bir yeti olarak açıklamıştır.²⁵⁸

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere akıl bilgiyi işleyen bir kuvvettir. Fakat bilgi elde ederken yanılgı ihtimali vardır ve bunun nihayetinde yanlış kararlar verilip, hatalı kategorizasyonlar yapılabilir.²⁵⁹ Bunun önüne geçmek için İslam bize Peygamberler aracılığıyla gelen vahiyle doğru bilgiyi göndermiş ve bu doğru bilgi üzerinde düşünmeyi ve tefekkür etmeyi istemiştir.²⁶⁰ İnsan davranışları içinde düşünmeden, akıl süzgecinden geçirilmeden yapılan davranışlar istendik ve hedefe yönelik olarak çalışmayı sağlayan, sonuca götüren davranışlar olmazlar. İnsan, davranışın bir aşamasında yapılan fiili niçin yaptığını, kendisine ne gibi bir fayda sağlayacağını veya yapmadığı davranışın kendi zevk ve isteklerinden ödün verdiği davranışı neden yapmadığını merak edecek ve sorgulayacaktır.

Kur'an-ı Kerim akla çok önem vermiştir çünkü bizzat Kur'an'ın anlaşılması, emirlerinin yerine getirilmesi ve bir istikamet üzere amaca ve hedefe yönelik insanca bir yaşayışta bulunabilmek ancak akıl ile mümkün olabilir. Kur'an da baskıcı bir kabul yönteminden, dogmatik bir anlayıştan öte, akli kullanarak ikna yöntemiyle insanların inancını şekillendirmek ister. Akıl ile alakalı ayetlerin tamamında aklın bir kavram olarak ele alınmak yerine faal, kullanılan, işlevsel olan yönüne vurgu yapıldığı görülmektedir. Akıl şeklinde isim olarak değil de “aklediyor” şeklinde fiil haliyle kullanılması hem aklın faal oluşuna hem de o akli kullanana delalet etmektedir.²⁶¹

²⁵⁷ İbn Manzûr, XI, 458-459.

²⁵⁸ el-Cürcânî, 127.

²⁵⁹ Güneş, 110.

²⁶⁰ Mâide: 5/100.

²⁶¹ Güneş, 38; Bakara: 2/164, En'âm: 6/151, Arâf: 7/179, Mülk: 67/10.

Kur'an'da akıl kelimesi çeşitli ayetlerde “umulur ki akledersiniz” denilerek istifham şeklinde gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de, iman-amel ilişkisine vurgu yapılan²⁶² geçmiş peygamberlerden haber verilen,²⁶³ dünya hayatının geçiciliğine, ahiret hayatının sonsuzluğuna ve bunun bilinciyle hareket etmek gerektiğine,²⁶⁴ Kur'an'ın hayat kitabı olduğuna²⁶⁵ vurgu yapılan “hiç aklınızı kullanmıyor musunuz?” şeklinde uyarıda bulunan ve aktif bir akıldan bahsedilir. Kıssalardan ibret alınması,²⁶⁶ muamelatta hukukullahı riayet edilmesi,²⁶⁷ Allah'ın kudretine dair deliller²⁶⁸ ile alakalı ayetlerde akli kullanma konusunda öğüt verilmiştir. Allah'ın mükemmel şekilde yaratışıyla alakalı da düşünen ve aklını kullanan bir kavim için ibretler olduğu yine akıl ile ilgili ayetlerde takrir şeklinde karşımıza çıkmaktadır.²⁶⁹ İmani konudaki zayıflıklarından veya inkârlarından dolayı sağır, dilsiz ve kör olarak vasıflandırılanlar için de akletmeyenler şeklinde nefy şeklinde ayetler gelmiştir.²⁷⁰

Akıl insanda bulunan istek ve arzuları kontrol etmede, onları iyiye yönlendirmede en önemli unsurdur. Ayrıca akıl yaşanan çevre, kültür, eğitim gibi etkenlerle sürekli değişmekte ve gelişmektedir. Bu da insanın sürekli yeni şeyler öğrenme, üretme, düşünme motivasyonunu güçlendirmektedir. İslam hayatı anlamlandırmada, ona yön belirlemede aklın kullanılmasını başat bir unsur olarak görür ve insan akıllı olduğu için tekliflerden sorumlu tutulur.

²⁶² Bakara: 2/44, Enbiya: 21/67, Mü'minun: 23/80.

²⁶³ Âl-i İmrân: 3/65.

²⁶⁴ En'âm: 6/32; Âr'âf: 7/169; Kasas: 28/60; Yasin: 36/68.

²⁶⁵ Enbiya: 21/10.

²⁶⁶ Bakara: 2/73.

²⁶⁷ Bakara: 2/242; En'âm: 6/151; Nur: 24/61.

²⁶⁸ Hadid: 57/17; Mü'min: 40/67

²⁶⁹ Bakara: 2/164; Ra'd: 13/4; Nahl: 16/12; Rum: 30/24,28; Casiye: 45/5.

²⁷⁰ Bakara: 2/171; Mâide: 5/58; Enfâl: 8/22; Yûnus: 10/100; Ankebût: 29/63.

İKİNCİ BÖLÜM

Kur'an-ı Kerim'de insanlara verilen öğüt ve emirlerin bir kısmı kıssalar yoluyla iletilmektedir. Kur'an-ı Kerim'in bu üslubu insanların anlama ve uygulamalarını kolaylaştırmakta, tecrübe edilerek insanlara ulaşan olayları insanların nazarına sunmakta, karşılaşılabilecekleri durumlar hakkında önceden ikaz edilerek ve kıssalardan ibretler alınması istenmektedir.²⁷¹

İnsanların örnek şahsiyetler ve somut olaylardan daha fazla etkilenmesi nedeniyle insanın hayatına ve davranışlarına yön verecek ve motivasyonunu sağlayacak durumların kıssalar üzerinden açıklanması doğru olacaktır. Bu çalışmada Kur'an-ı Kerim'deki pek çok kıssa içerisinden Hz. İbrahim'in seçilmiş olması ise Hz. İbrahim'in tüm insanlarda bulunan duygu, ihtiyaç ve dürtülere sahip olması fakat bu dürtü ve ihtiyaçları amaç değil Kur'an-ı Kerim'in istediği doğrultuda araç olarak kullanarak aklını, iradesini ve en önemlisi tevhit inancını hayatını ve davranışlarını anlamlandıran, istikamet sunan bir motivasyon kaynağına dönüştürmesi nedeniyledir.

Kur'an-ı Kerim'de geçen *"İbrahim'de ve onunla birlikte bulunanlarda sizin için güzel bir örnek vardır."*²⁷² ayeti Hz. İbrahim'in Müslümanlar için en güzel örneklerden biri olduğunun kanıtıdır. Bu çalışmanın ikinci bölümünde Hz. İbrahim'in hayatı, kişiliği, toplumu, ailesi, Allah Teâlâ ile olan ilişkisi ayetler ile anlatılarak Müslümanların hayatını ve davranışlarını etkileyen etkenler, değerler ve motivasyonlar ifade edilmeye çalışılacaktır.

HZ. İBRAHİM KISSASI BAĞLAMINDA MOTİVASYON OLGUSU

2.1. HZ. İBRAHİM'İN HAYATI

Semavi dinler olan İslam, Hristiyanlık ve Yahudilikte örnek olarak gösterilen ve önemli bir yeri olan Hz. İbrahim'in yaşadığı zaman ve coğrafya hakkında çok detaylı bilgi yoktur. Hz. İbrahim'in tüm ilahi dinler için önem arz ettiğini de Kur'an'daki ayetlerden

²⁷¹ Mustafa Kara, *Güncel Değeri Açısından Kuran Kıssaları*, Selamet Kitap, Samsun 2011, 72-88.

²⁷² Mümtehhine: 60/4.

anlamak mümkündür.²⁷³ Kur'an-ı Kerim'de en çok ismi geçen peygamberlerden biri olması da Hz. İbrahim'e (a.s.) verilen değeri göstermektedir.

Hz. İbrahim'in Hristiyan ve Yahudi olduğunu söyleyenlere karşı Kur'an'ın uyarısı olan *"Ey kitap ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz. Oysa Tevrat da İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?"*²⁷⁴ ayeti de Hz. İbrahim'in hem tevhit inancına hem de Hz. İsa ve Hz. Musa'dan önce yaşadığına işaret etmektedir.

Kur'an'da Hz. İbrahim'in soyu hakkında Hz. Nuh'un soyundan geldiği²⁷⁵ ve babasının adının Azer olduğu²⁷⁶ ile ilgili ayetlerin dışında bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla Hz. İbrahim'in soyu ile ilgili bilgiler, diğer dinlerin kaynaklarından elde edilmeye çalışılmıştır.²⁷⁷

Hz. İbrahim'in babası Tarah'ın (Azer), Nemrud'un putlarının bakıcısı, idarecisi olduğu ve Harran'da kıtlık çıkınca Kusa'ya geçtiği kaynaklarda yer alır.²⁷⁸

Hz. İbrahim'in alt soyu ile alakalı olarak ise Kur'an-ı Kerim'de bilgi mevcuttur. *"Yoksa siz Yakub'un, ölüm döşeginde iken çocuklarına, "Benden sonra kime ibadet edeceksiniz?" dediği, onların da "Senin ilâhına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhı olan tek bir ilâha ibadet edeceğiz..."*²⁷⁹ *"Deyin ki: "Biz Allah'a, bize indirilene (Kur'an'a), İbrahim, İsmail, İshak, Yakup ve Yakupoğullarına indirilene.. iman ettik"*²⁸⁰ ayetleri ve başka pek çok ayet hem Hz. İbrahim'in torunu Yakup'a hem de oğulları İsmail ve İshak'a işaret etmektedir.

Hz. İbrahim'in yaşadığı coğrafya hakkında da İslam kaynaklarında net bir bilgi yoktur. Tekvin'de ise Hz. İbrahim'in yaşadığı şehir, Keldaniler'in Ur şehri olduğu

²⁷³ Âl-i İmrân: 3/65-68.

²⁷⁴ Âl-i İmrân: 3/65.

²⁷⁵ Saffat: 37/83; Âl-i İmrân: 3/33.

²⁷⁶ En'âm: 6/74.

²⁷⁷ İbn Hişâm Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, es-Sîretü'n-nebeviye, (Ter.: Hasan Ege), Kahraman Yayınları, İstanbul 2006; Muhammed İbn İshak, Siyer, (haz.: Muhammed Hamidullah, Çev.: Sezai Özel), Akabe Yayınları, İstanbul 1988, 71-72, I, 38; Çığ, 14; Adem Yılmaz, *Kur'an'da Hz. İbrahim Kıssasında Bulunan Temel Duygular ve Bunların Yönetimi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020, 7.

²⁷⁸ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, Beytu'l Efkar Duveliyye, (thk.: Ebu Suheyb el-Kermi) Riyad (t.y.), 82; Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, TDV Yayınları, (24. Baskı), Ankara Temmuz 2017, I, 141; Er-Râzî, IX, 508.

²⁷⁹ Bakara: 2/133.

²⁸⁰ Bakara: 2/136.

söylenir.²⁸¹ Bu da yapılan araştırmalar sonucunda Suriye'nin Urfa'ya yakın bir yeri olma ihtimalini kuvvetlendirmiştir. ²⁸² İslam kaynaklarında İbrahim (a.s)'ın babası Azer'in Harranlı²⁸³ veya Irak'ın Kusa köyünden²⁸⁴ (Kufe ve Basra arasında bir yer) olduğu bilgileri mevcuttur.

Mevdûdî ise tefsirinde, Hz. İbrahim'in davetine Irak'ta başladığını daha sonra Suriye, Filistin, Mısır ve Arabistan'a gittiğini, ayrıca oğulları ve akrabalarını da çeşitli yerlere Allah'ın dinini yaymak için gönderdiği belirtilir. ²⁸⁵

Toplunun, kişinin motivasyonuna etkisi malumdur. Bu nedenle Hz. İbrahim örneğinde Müslüman motivasyonu ile alakalı olarak Hz. İbrahim'in bulunduğu sosyal ortam, çevre, ve karşılaştığı tepkiler bu tepkilere karşı takındığı tutum örneklik teşkil edecektir.

Hz. İbrahim'in yaşadığı yerin daha öncede belirtildiği gibi Ortadoğu, Mezopotamya olduğu düşünülür. Kur'an-ı Kerim'de "*Hani İbrahim, İsmail'le birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor, "Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin."* diyorlardı.

²⁸⁶ buyurularak Kabe'nin inşası ile ilgili ayetlerden de Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in şimdiki Mekke'de bulunduğu söylenebilir.

Hz. İbrahim'in bulunduğu Ur şehri bir ticaret merkezidir. Buranın halkının çoğu tüccar ve zanaatkârdı. Anadolu ve Mezopotamya'nın çeşitli yerleriyle ticaret yapmaktaydı. Dolayısıyla burada para, kazanç, dünyalık istek ve arzular da fazlaydı. Dünyevi bir bakış açıları vardı, duaları bile servet biriktirmek, daha fazla kazanmak ve daha fazla eğlenmek üzerineydi. Ur'da yapılan kazılarda 500 tanrının adı geçmekteydi. Çevredeki şehirlerin her birinin koruyucu tanrıları vardı. Nennar (Ay Tanrısı) Ur şehrinin tanrısıydı. Ayrıca güneş tanrısı olan Şemeş gibi tanrıların altında da daha küçük tanrılar vardı. Bu küçük tanrılarda genellikle gök cisimlerinden, yıldızlardan ve bazen de eşyalardan olurdu. Ve tüm bu Tanrıların, putları, simgeleri dikilip; dualar, tapınmalar bu

²⁸¹ Tekvin: 11/28:

²⁸² Ömer Faruk Harman, "İbrahim", *DİA*, 2000, XXI, 266-272.

²⁸³ Köksal, I, 141.

²⁸⁴ Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, 82.

²⁸⁵ Mevdûdî, I, 111.

²⁸⁶ Bakara:2/127.

putların önünde yapılırdı. Tanrılara hem kadınlar hem de arsalar, araziler, mallar, altınlar sunulurdu. Dolayısıyla bunlarla ilgilenecek bir grup din adamı ve görevliler vardı.²⁸⁷

Yine halkın birbirinden sürekli şikâyetçi olması ve mahkemelere gitmesi de bu bölgedeki tapınaklarda var olan bir adalet mahkemesinin varlığıyla mümkündür. Din adamları ayrıca hüküm veren konumundaydı ve verdikleri hükümler tanrının sözü gibi kabul edilmekteydi. Kraliyet ailesinin hükümdarlığı da Nennar'a yani tanrıya dayandırılıyordu, böylece kraliyet ailesi tanrının ismini kullanarak halkın üzerinde mutlak bir otorite sahibi oluyordu. Halk ayrıca Kraliyet ailesine de tapıyordu.²⁸⁸

Hız. İbrahim'in yaşadığı bu coğrafya da Sabiilik inancı vardı. Kur'an-ı Kerim'de geçen "Sabiilik" kelimesi ile alakalı farklı görüşler vardır.²⁸⁹ Ancak çalışmada Hız. İbrahim ile alakalı olan görüşler belirtilecektir. Sabiiler, genel anlamda putperest bir gruptur, ayrıca Sabiiliğin zıddı olarak da Haniflik inancı da o dönemde mevcuttur. Ayrıca bu alemin yaratıcısına da ulaşmak araçlar ile mümkündür. Hız. İbrahim de Sabiilerden yıldızlara tapan grubun arasında yaşamıştır.²⁹⁰

Kur'an-ı Kerim'de Hız. İbrahim'in babası ve din anlayışı hakkında bilgi verilmektedir. "*Hani İbrahim babası Âzer'e, "Sen putları ilâh mı ediniyorsun? Şüphesiz, ben seni de, kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum" demişti*"²⁹¹ ayeti, Hız. İbrahim'in bulunduğu toplumun, putperest bir toplum yapısına sahip olduğunun kanıtıdır. Ayrıca babası da bu toplumdaki sistemin içerisinde hatırı sayılır bir görev almaktadır.

Genel sosyal kültürel dini yapıdan anlaşılacağı üzere herkesin çıkarının olduğu, ekonomi, din, kültür temelli bir yapı oluşturulmuş. Ve şirk anlayışı bu toplumun her zerresine işlemiş durumdaydı. Hız. İbrahim'in Tevhit anlayışı ise bu sistemi kökünden bozan, halkın, kralların ve din adamlarının çıkarlarına ters düşen bir durumdu. Bu nedenle Hız. İbrahim'in getirdiği dini hemen reddetmiş ve bu uğurda münakaşalara girmişlerdir.

²⁸⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 81-82; Mevdûdî, I, 494.

²⁸⁸ Mevdûdî, I, 494; Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hız. İbrâhim ve Hanîfîlik*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, 30.

²⁸⁹ Şinasi Gündüz, "Sabiilik", *DİA*, 2008, XXV, 344.

²⁹⁰ eş-Şehristânî Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, Darul Marife, Beyrut 1993, 24-25; İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal Dinler ve Mezhepler Tarihi*, Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, (çev.: Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut), İstanbul 2017, I, 230.

²⁹¹ En'âm: 6/74.

2.2. HZ. İBRAHİM'İN NİTELİKLERİ

Hiz. İbrahim'in peygamberlik dönemi ve yaşadıkları ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayet mevcuttur. Bu başlıktaki bilgiler Kur'an-ı Kerim ayetlerinden ve tefsirlerinden oluşacaktır. Peygamberlik döneminde yaşadığı hadiselerle geçmeden önce onun kişiliği ve ahlakı ile ilgili ayetler ele alınacak ve Hiz. İbrahim detaylı analiz edilmeye çalışılacaktır. Daha sonra motivasyonla yakından ilgili olduğu düşünülen üç kıssa açıklanacaktır. Hiz. İbrahim kıssalarından ve kişiliğindeki özelliklerden hareketle temel motivasyon kaynakları tespit edilecektir.

2.2.1. Hiz. İbrahim'e "Rüşd" Verilmesi

Hiz. İbrahim'in gençlik yıllarından itibaren tevhidi bir düşüncesi olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca peygamberlik verilmeden önce de kendisinde övülmeye layık pek çok nitelik bulunmaktadır. *"Andolsun, daha önce de İbrahim'e doğruyu yanlıştan ayırma yeteneğini (rüşd) verdik. Biz zaten onu biliyorduk"*²⁹² ayetinde geçen "rüşd" kelimesi sözlüklerde doğruyu bulmak, doğru düşünme ve doğru davranma yeteneği olarak verilmiştir.²⁹³ "الرشد" kelimesi "هداية" sözcüğü ile aynı anlamdadır. Rüşd, sapkınlık-dalalet ve azgınlık-ğayy kelimelerinin de zıddı olarak verilmiştir.²⁹⁴ Rüşd kelimesi hem bu dünya hem de ahireti kapsayacak şekilde geniş bir anlam ihtiva etmektedir. Reşed sadece ahiret ile alakalı işlerde kullanılırken rüşd kelimesi bu dünyevi ve uhrevi tüm işlerde kullanılır.²⁹⁵ İnsanlara yumuşaklıkla, nezaketle doğru yola iletmek, istikamet bulmasına vesile olmak anlamında kullanılır. Yine en geniş anlamıyla "هداية الله" ise akıl, zeka ve zaruri bilgiler türünden her mükellefi kapsayan hidayet olarak ifade edilmiştir.²⁹⁶ Rüşd kelimesinin genişliğini gösteren bir başka kullanım da rüşdün iman ve İslam anlamını içerisinde barındırmasıdır.²⁹⁷ *"Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır"*²⁹⁸ ayetinde rüşd, imanı belirtir şekilde kullanılmıştır. *"Kuşkusuz içimizde müslüman olanlar da var, hak yoldan sapanlar da var. Kim*

²⁹² Enbiyâ: 21/51.

²⁹³ Taberî, XVI, 290; DİB, III, 686.

²⁹⁴ İbn Manzûr, III, 175-177; İsfahânî, 196; Zebîdî, II, 352-353.

²⁹⁵ İsfahânî, 201; Zebîdî, II, 352.

²⁹⁶ İsfahânî, 196.

²⁹⁷ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 258.

²⁹⁸ Bakara: 2/256.

müslüman olursa, işte onlar doğruyu arayıp bulmuşlardır.(raşeda)”²⁹⁹ bu ayette de rüşd kelimesiyle İslam’ın kastedildiği görülmektedir. Rüşd kelimesinden hareketle Hz. İbrahim’e peygamberlik verildiği veya ikinci bir yorum olarak ise rüşdden kastın Hz. İbrahim’in olgunluğu, düşünmesi, feraseti, aklını kullanabilmesi, ve ona bu yeteneğin bahşedilmesi olduğu söylenir.³⁰⁰

Rüşd kelimesinin anlamlarına ve kullanılışlarına bakılarak rüşd, hem insanın ruhsal, nefsiyle alakalı, içsel bir süreç hem de aklını kullanacağı zihinsel bir aydınlanma süreci olarak ifade edilebilir. İlk insandan itibaren Allah Teâlâ kulunu yalnız bırakmamış ve ona irşad ederek doğru yolu göstermiştir. İnsan ve vahiy ilişkisi sürekli devam etmiştir. İnsanın dünyaya alışma ve burada hayatını devam ettirebilmesi için ona doğru ve yanlış yol sürekli gösterilmiştir. Doğru olan yol, çeşitli algılama kapasitelerine sahip insanların her birinin seviyesine uygun olacak şekilde Kur’an-ı Kerim’de gösterilmiştir. İnsanın doğru yollara ulaşması, dünya hayatını ihsan ile tam olarak yaşayabilmesi Allah’ın verdiği aklı kullanarak, insanın var olan potansiyelini üst seviyeye ulaştırması rüşd ile mümkündür.³⁰¹ Doğru yolu bulacak aklın insana bahşedilmesi ayrıca vahiy ile desteklenmesi kısaca rüşdün verilmiş olması insanı harekete geçirecek ve insana bir motivasyon sağlayacaktır.

2.2.2. Hz. İbrahim’e Melekutun Gösterilmesi

Hz. İbrahim’e melekutun gösterilmesine geçmeden önce melekut kavramının kökü olan mülk kelimesini açıklamak yerinde olacaktır. Mülk hakimiyet kurmak, sahip olmak, tasarrufta bulunmak anlamındadır.³⁰² Kur’an-ı Kerim’de mülk ve türevleri daha çok Allah Teâlâ’ya nispet edilerek kullanılmıştır. Allah’a nispetle mülk kavramı onun tasarrufunda bulunan tüm varlıkları ifade eder.³⁰³ Ayrıca Kur’an-ı Kerimde peygamberler ve bazı kişilere saltanat ve hükümdarlık anlamında mülk verildiği belirtilir.³⁰⁴ Şeytanın Hz. Adem ve Hz. Havva’yı sonsuz mülkün sahibi olacaklarını söyleyerek yasak ağaçtan yemek için

²⁹⁹ Cin: 72/14.

³⁰⁰ Taberî, XVI, 290; DİB, III, 686; Zemahşerî, IV, 151.

³⁰¹ Esra Hacımuftuoğlu, “Kur’ân-ı Kerim’de Rüşd Kavramı ve Bu Kavramla Bağlantılı Kelimelerin Analizi”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3-2015, 36-61.

³⁰² İbn Manzûr, X, 491-497; Halil b. Ahmed, IV, 165-166; İsfahânî, 775-776.

³⁰³ Bakara: 2/107; Âl-i İmrân: 3/26,189; Mâide: 5/17-18, 40, 120; İsrâ: 17/111; Furkân: 25/2; Hadîd: 57/2, 5; Bürûc: 85/9.

³⁰⁴ Bakara: 2/102, 25, 247, 258; Nisâ: 4/54; Yûsuf: 12/101; Sâd: 38/20, 35; Zuhuf: 43/51.

kandırdığı olayın anlatıldığı Tâhâ Suresi 120-121. ayetleri insanın mülke meyilli olduğunu göstermektedir. Mülk, insanı harekete geçirecek bir motivasyon unsuru olması nedeniyle önemlidir.

Melekut ise daha çok ruhlara ve nefislere özgü olan gayb alemini ifade etmek için kullanılır.³⁰⁵

Hız. İbrahim'in yaşadığı toplumun inanışları yalnızca puta tapmak değildi. Onlar gök cisimlerini de kendilerince kutsal sayıyorlardı. Hem gök cisimlerine hem de yeryüzünde onların temsilcisi olarak gördükleri putlara tapıyorlardı. Kur'an-ı Kerim'de En'am Suresinde geçen Hız. İbrahim'in yıldızları, ayı, güneşi görüp "bu benim Rabbim mi?" şeklindeki arayışı da bu durumun bir göstergesidir. Ayrıca bu ayetlerin de öncesinde kavminin algıladığının aksine dünyayı ve gökyüzünü nasıl anlaması gerektiği ile alakalı olarak da Hız. İbrahim'e bir kavrayış verilmiştir.

"Hani İbrahim, babası Âzer'e, "Sen putları ilâh mı ediniyorsun? Şüphesiz, ben seni de, kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum" demişti. İşte böylece İbrahim'e göklerdeki ve yerdeki hükümlanlığı ve nizamı (melekutu) gösteriyorduk ki kesin ilme erenlerden olsun."³⁰⁶ ayetinde geçen Allah'ın Hız. İbrahim'e göklerin ve yerin melekutunu kavrama imkânı verışı ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Göklerin ve yerin nasıl yaratıldığının gösterilmesi veya yedi kat gök ve yedi kat yerin gösterilmesi gibi görüşler mevcuttur. Taberî (ö.923) ise Allah'ın yarattığı her şey yani hem gök cisimleri olan ay, yıldızlar, güneş hem de yeryüzünde bulunan eşya ve bitki gösterilerek Allah'ın yüceliği gösterilmiş oldu demiştir ve olayların iç ve dış yüzü gösterilmiştir görüşünü benimsemiştir.³⁰⁷ Fahreddin Râzî mülk kelimesinden hareketle göklerin ve yerin melekutundan kastedilenin Allah'ın gökleri ve yeri yaratan kudreti olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁸ Zemahşerî (ö.1144) de "melekut" kelimesini "rububiyet ve uluhiyet" olarak tefsir etmiş ve bu ayetlerle Hız. İbrahim'in düşünce ve akıl yürütmesinin, sonuca ulaştırılmasının güçlendirildiğini ve böylece kesin bir imana ulaşmasının sağlandığını belirtir.³⁰⁹

³⁰⁵ İbn Manzûr, X, 491-496; Cürçani, 221.

³⁰⁶ En'am: 6/74-75.

³⁰⁷ Taberî, III, 287.

³⁰⁸ er-Râzî, XIII, 43-44.

³⁰⁹ Zemahşerî, II, 369; DİB, II, 430.

Mülk ve melekut kelimesinin anlamlarından hareketle denilebilir ki insanın kainatı ve bu kainattaki her şeyin sahibi olan gerçek mülk sahibinin Allah olduğunu bilmesi insanın mülke bakışını değiştirir. Böylece insanın tek motivasyonu mülke ulaşmak olmayacaktır. Asıl olan mülk sahibinin istediği şekilde imana ulaşmaktır. İmana ulaşmanın bir yolu da evreni, düzeni mülkü izleyerek ve gözlemleyerek doğru bir akıl yürütme ve istidlal yöntemi kullanmaktır. Aynı gökleri ve yeryüzünü gören Hz. İbrahim'in kavmi ile Hz. İbrahim'in birbirinden çok farklı sonuçlar çıkartıp, farklı inanışlarının olması, akli doğru kullanma, nazar ve istidlal ile alakalıdır.

2.2.3. Hz. İbrahim'in Güçlü ve Basiretli Oluşu

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in ve soyundan olan Hz. Yakup ve Hz. İshak'ın güç ve basiret sahibi oluşundan açıkça bahsedilmektedir. Ayrıca Hz. İbrahim'in farklı zamanlarda yaşadıklarından ve kıssalardan hareketle basiret ve güç sahibi bir ahlaka sahip olduğunu söylemek mümkündür.

“وَإِذْكَرُ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ”

“(Ey Muhammed!) Güçlü ve basiretli kullarımız, İbrahim'i, İshak'ı ve Yakub'u da an.”³¹⁰ Bu ayet ile salih amel, faydalı ilim, ibadetlerde kuvvet, gerçeği görececek bir bakış açısının övülmeye layık olduğu belirtilmiştir.³¹¹ Ayette geçen *أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ* kelimesi tefsirlerde “iş ve düşünce sahipleri” olarak ifade edilmektedir. “Eyd” kelimesi sözlükte organ olan “el” anlamında kullanılmıştır. Bu ayette ise kullanımı “onların sahip olduğu kuvvet” manasındadır.³¹² İşlerin çoğu, el ile yapıldığından böyle bir kullanım olduğunu söyleyen Zemahşerî, akli olan kimselerin Allah'ı, ahiret hayatını düşünmeden hareket ederlerse uzuvlarını kaybetmiş gibi olacaklarını belirtir. Bu ayetin, Allah için çalışmayan ve hatta düşüncesini bu şekilde oluşturmayan herkesi eleştirdiğini, gayret ve nazarını bu uğurda harcamayanları azarlandığını ifade eder.³¹³

³¹⁰ Sad: 38/45.

³¹¹ İbn Kesîr, Ebû'l Fidâ İmâüddîn İsamîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, Müessesetül Kurtuba-Mektebetül Evladül Şeyhul Tûras, thk.: Mustafa Seyyid Muhammaed, Muhammed Seyyid Reşad, Ali Ahmed Abdalbaki, Hasan Abbas Kutub, Muhammed Fadl İcamavi, Kahire 2000, XII, 101; et-Taberî, XX, 114.

³¹² İsfahânî, 551; er-Râzî, XVI, 216; et-Taberî, XX, 114

³¹³ Zemahşerî, V, 275.

Mevdûdî ise Peygamberlerin kuvvet sahibi olarak vasıflandırılmasının sebebinin amel, itaat ve günahlardan sakınmada güçlü olmalarıdır demiştir.³¹⁴

Basiret kalbin eşyanın hakikatini görmesi, bir işin gerçeğinde ve dinde kalbin inandığı şey³¹⁵ görmek, idrak etmek, bilgi, akıl, feraset demektir.³¹⁶ Ayette geçen basiret sahibi olmaları da öylesine bir görmeye sahip olmalarından ziyade tüm gerçekliği hakkıyla görebilmeleri ve dünyada bu gördüklerini doğru yorumlayıp ilim ve irade ile doğru yaşama anlamındadır³¹⁷. Devamında gelen ayetlerde dünya hayatı için çalışmanın değil, hiç unutmadıkları ahiret hayatı için çalışmalarının asıl ve değerli olduğunu vurgulamaktadır.³¹⁸ Çünkü ahiret hayatını unutmak, bu dünyanın arzu ve isteklerine boyun eğmeyi beraberinde getirir, kötülöklere sürüklenmeye engel olan ahiret ortadan kalkınca insan zevk ehline dönüşür. Oysa ahiret hayatı, insana geçici bir dünya zevkinin ahiret hayatını kaybetmeye, sonsuz bir mutsuzluğa sebep olabileceğini hatırlatır ve bu konuda insanın doğru davranışı yapması hususunda irade göstermesini teşvik eder.³¹⁹

Bu ayette fiziksel bir kuvvet veya ameli bir kuvvetle beraber zihin ve kişilik olarak bir güçlölük, kararlılıktan da bahsedilebilir.³²⁰ Bu da bir kişinin içsel motivasyonunu sağlamada, bir işi devam ettirme gücünde, sabrında, istikamete ulaşmasında oldukça önemli bir özelliktir. Tüm peygamberlerin tebliğ sürecinde var olması gereken bir nitelik olarak kararlı, güçlü ve dik duruşu değerlendirilebilir.

2.2.4. Hz. İbrahim'in İmam-Önder Oluşu

Hız. İbrahim'in imtihanlarla sınanmış olması ve bunların sonucunda insanlara önder oluşu³²¹ insanların Hız. İbrahim'in hayatından örnek alması gerektiğini göstermektedir.

وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ

³¹⁴ Mevdûdî, V, 82;

³¹⁵ Halil b. Ahmed, I, 140; Curcânî, 49.

³¹⁶ Curcânî, 49; İbn Fâris, I, 254. İsfahânî, 49-50.

³¹⁷ İbn Kesîr, XII, 101; Mevdûdî, V, 82; et-Taberî, XX, 114.

³¹⁸ Sad: 38/46-47.

³¹⁹ Alûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu'l-Meânî*, Darul Kitâbul İlmiyye, thk.: Ali Abdelbari Adıyye, Beyrut, 1994, IV, 201; Mevdûdî, V, 82; DİB, IV, 585.

³²⁰ Ramazan Gürel, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Hız. İbrahim (a.s.)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2011, 164.

³²¹ Bakara: 2/124; Nahl: 16/120-121; Enbiyâ: 21/73.

“Bir zaman Rabbi İbrâhim’i bir takım emirlerle sınamış, İbrâhim onların hepsini yerine getirmiş de Rabbi şöyle buyurmuştu: “Ben seni insanlara önder yapacağım.” İbrahim de, “Soyumdan da (önderler yap, ya Rabbi!)” demişti. Bunun üzerine Rabbi, “Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz” demişti.”³²² ayetinden de anlaşılacağı üzere Hz. İbrahim’in imam olarak belirlenmesinin sebebi birtakım imtihanları hakkıyla, tam olarak yerine getirmesidir. Yani emir ve yasakları yerine getirmesidir. Kulun istediği, arzuladığı ve Allah’ın istediği iki şeyden birini seçmesi için kişiye fırsat sunulur. Böylece Allah’u Teâlâ kişinin kendisinin yaptıkları sebebiyle ona bir karşılık, bir mükafat verebilir. Ayette geçen ^{فَاتَّمَمُنْ} “onları tamamladı” ifadesi ise ifrat ve tefrite düşmeden, hakkıyla, eksiksizce, ihmal etmeden, en güzel şekilde tamamladı manasındadır. Yine ayette geçen “birtakım emirler” ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Birtakım kelimeler ile ilgili imtihanın, sonraki ayette geçen Kabe’nin temizliği ve bakımı veya Allah’a teslimiyet göstermesi olabileceği ifade edilir.³²³ Ayette bahsedilen Allah’ın, Hz. İbrahim’i bazı sözler ile sınamasında mevzu bahis edilen “sözlerin”; beden ve baş ile ilgili temizlik hükümleri olduğu, hac ile alakalı menasiklerin olduğu, İslam ahkâmının 30 hükmü ile alakalı olduğu³²⁴ veya Hz. İbrahim’in hayatında geçen gök cisimlerinde Rabbini araması, oğlunu kurban etmesi, ateşe atılma, hicret gibi imtihanları olduğu şeklinde farklı görüşler mevcuttur.³²⁵

Hz. İbrahim kendinden sonraki nesil için de önderlik vasfını istemiş fakat Allah Teâlâ bunun zalimlere verilmeyeceğini net bir şekilde belirtmiştir. Bu vaadin Hz. İbrahim’in soyundan olan iyi ve yetenekli kişiler için olduğu açıktır.³²⁶ Demek ki önder olabilmek için adaleti yerine getirmek, hakkı hak olarak bilmek ve yaşamak gerekmektedir.

وَجَعَلْنَاهُمْ أَيْمَةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ

“Onları bizim emrimizle doğru yolu gösteren önderler yaptık ve kendilerine hayırlar işlemeyi, namazı dosdoğru kılmayı, zekâtı vermeyi vahyettik. Onlar sadece bize ibadet eden kimselerdi.”³²⁷

³²² Bakara: 2/124.

³²³ Alûsî, II, 323-329; İbn Kesîr, II, 123; Taberî, I, 373; Zemahşerî, I, 317.

³²⁴ Bunlar; Tevbe: 9/112, Ahzâb: 33/35, Mü’minun: 23/1-9. Ayetlerde geçen hükümlerdir.

³²⁵ Taberî, I, 373; Zemahşerî, I, 317.

³²⁶ Alûsî, II, 320-329; Mevdûdî, I, 112.

³²⁷ Enbiyâ: 21/73.

Bu ayette de Hz. İbrahim ve soyundan olan Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Lut ‘un önder olarak belirlendiğinden bahsedilmektedir. Zemahşerî bu ayet ile ilgili kişi ilk önce kendi nefesine hidayeti ve doğru yolu göstermelidir çünkü insanlar kendi hidayete ermiş, doğru davranan birini önder olarak kabul etmeye, ona uymaya daha meyillidir demektir.³²⁸

Bu ayetlerde geçen imam veya önder oluş; dinde, hidayette veya peygamber olarak bir imam olma anlamı taşıyabilir. Fakat bu ayetlere bu çalışma bağlamında bakıldığında insanın fitratında olan önde ve öncü olma isteğinin Allah katında doğru yol üzerine olan, adaletle davranan, yani hakkı olanı hak edene verebilen, yaratıcı vasfının yalnızca Allah’a mahsus olduğunu bilen ve bu uğurda çalışanların önder olabileceği anlaşılmaktadır. Ve bu imam, öncü vasfına ulaşabilmek için de karşılaşılan imtihanları tastamam yerine getirmek gerektiği unutulmamalı, karşılaşılan zorluklarda hemen pes edilmeden Allah’ın bu kimselere verdiği nimetler hatırlanmalıdır. Allah’ın katında önde olma hissiyatı insanı yanlışlıklardan uzak tutup, doğru davranışlar için motive edecektir.

2.2.5. Hz. İbrahim’in Teslimiyet Sahibi Oluşu

Hz. İbrahim’in (a.s.) teslimiyeti Allah’tan (c.c.) isteği ve onun gerçek bir teslimiyetle Allah’a bağlı olduğu çeşitli ayetlerde geçmektedir.

*“Rabbimiz! Bizi sana teslim olmuş kimseler kıl. Soyumuzdan da sana teslim olmuş bir ümmet kıl. Bize ibadet yerlerini ve ilkelerini göster. Tövbemizi kabul et. Çünkü sen, tövbeleri çok kabul edersin, çok merhameti olansın.”*³²⁹ ayeti ve devamında gelen

إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِربِّ الْعَالَمِينَ *“Rabbi ona, “Teslim ol” dediğinde, “Âlemlerin Rabbine teslim oldum” demişti.”*³³⁰ ayetlerinde geçen teslimiyet, boyun eğme, Allah’ın emrettiği, meydana getirdiği her şeye teslim olma anlamındadır. Bu da iman ile yakinen ilgilidir. İnsan teslim olunca kalbi ile inanır, eylemleri ile inandıklarını gösterir ve başına gelen her şeyin Allah’tan olduğunu bilip boyun eğir.³³¹ Teslim olan kişi, nasıl davranması, ibadeti nasıl yapması ile ilgili bilgileri de Allah’tan (c.c.) alır ve Allah’ın istediği şekliyle davranır.³³²

³²⁸ Alûsî; c.2, 320-329; Zemahşerî, IV, 157.

³²⁹ Bakara: 2/128.

³³⁰ Bakara: 2/131.

³³¹ Halil b. Ahmed, II, 270; İsfahânî, 239.

³³² İbn Kesîr, II, 99; Taberî, I, 393.

Zemahşerî bu ayette geçen “teslim ol” dan maksadın boyun eğ, itaat et anlamlarına gelen bir emir olduğunu bununla beraber, Hz. İbrahim’in Allah’a götürecekt deliller üzerinde iyice düşünmesi, Allah’ın bu yeteneği ona ilham etmesi, O’nun da “teslim oldum” diyerek Allah’ı kavradığı, deliller üzerinde doğru düşünerek doğru hareket etmesi anlamında olduğunu belirtmiştir.³³³

Teslimiyet aynı zamanda işi en güzel şekilde yapmak, Allah’ın emir ve yasaklarına uymak, kişinin kendisini tam anlamıyla Allah’a ait sayması anlamında kullanılmıştır. *“Kimin dini, iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yaparak kendini Allah’a teslim eden ve hakka yönelen İbrâhim’in dinine tabi olan kimsenin dininden daha güzeldir?”*³³⁴ ayeti de Allah’a teslim olan Müslümanların, diğer dinlere inananlardan daha üstün olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Teslimiyete psikolojik olarak bakıldığında ise teslimiyet, kişinin kendi ve teslim olduğu zat ile arasında bir bağ anlamındadır. Dolayısıyla kişinin kendini özdeşleştirdiği, otorite olarak kabul edip, değer verdiği, boyun eğdiği kişinin istek ve emirlerine önem vermesini, davranışlarını bu minvalde kontrol etmesini sağlayacaktır.³³⁵

Teslimiyete dini açıdan bakıldığında bu kavramın doğrudan iman ve amel ile ilgili olduğu anlaşılır. İnsan Allah’ın varlığı hakkında düşünüp bilinçli bir kabul edişle yalnızca ona itaat eder, kişi mümin sıfatı ile beraber artık teslim olur ve diğer bütün bağlantılardan uzak durarak, yalnız Allah için hareket eder.³³⁶

Hz. İbrahim’in Allah’ın emirlerine karşı şüphe duymadan teslim oldum deyişi onun davranışlarını yaparken herhangi bir zorlama veya baskı yaşamadan içten gelen kabulleniş ve güven duygusunun verdiği motivasyonla teslim olduğu Allah’ın isteklerini yerine getirmesini sağlamıştır.

³³³ Zemahşerî, I, 325.

³³⁴ Nisâ: 4/125.

³³⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 164-165.

³³⁶ Alûsî, II, 456; İbn Kesîr, II, 99; DİB, II, 150-151

2.2.6. Hz. İbrahim'in Hanif Oluşu

“Hnf” kelimesi sözlüklerde eğilmek, eğrilik anlamlarında kullanılmıştır. Ayaktaki eğrilik anlamına gelmektedir.³³⁷ “H-n-f” kökünden gelen hanefe kelimesi bir şeyden başka şeye meyletmek anlamındadır. Bu bağlamda hanif kelimesi hayırdan şerre veya şerden hayra yönelen kişi için kullanılmıştır.³³⁸ Delalet ve sapkınlıktan doğru yola yönelmek anlamındadır. Sözlüklerde istikamet anlamı da mevcuttur. Hz. İbrahim'in dini için ve Hz. İbrahim'in dinine inananlar için de hanif kelimesi kullanılmıştır. Ayrıca Hanif kelimesinin İslam anlamında olduğu da belirtilir.³³⁹

*“(Yahudiler) ‘‘Yahudi olun’’ ve (Hristiyanlar da) ‘‘Hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız’’ dediler. De ki: ‘‘Hayır, hakka yönelen İbrahim’in dinine uyarız. O, Allah’a ortak koşanlardan değildi.’’*³⁴⁰ ayetinde hidayete erme yani doğru yolda olma Yahudi veya Hristiyan olma şartına bağlanmıştır. Müslümanlar ise yoldan çıkmanın Hz. İbrahim'in dininden yüz çevirmek ondan ayrılmak olduğunu vurgulamıştır.³⁴¹ *‘‘İbrahim, ne Yahudi idi, ne de Hristiyan. Fakat o, hanif (Allah’ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir Müslümandı.’’*³⁴² Ayetinden hareketle hanif kelimesini şirkin zıddı ve İslam olarak değerlendirmek mümkündür.

Hanif kelimesi sözlükte ilk kullanımlarında eğilme, eğik olma gibi olumsuz bir manada kullanılmıştır. Hz. İbrahim'in içerisinde bulunduğu toplum tarafından hanfi kelimesi Hz. İbrahim'in yoldan çıkması anlamında ona nispet edilerek Hz. İbrahim'in sıfatı olarak olumsuz anlamda kullanılmıştır. Zaman içerisinde Hz. İbrahim'in sıfatı olması dolayısıyla olumlu bir manaya dönmüştür.³⁴³ Her dönemde insanlar kendi doğrularına çağırarak ondan yüz çevirenlerin sapıklığa düştüğünü söylemektedir. Toplumun genel inançlarından, tutumlarından ayrılanlara karşı bir baskı oluşturmakta ve korkutarak insanları kendi isteklerini gerçekleştirmeye çağırmaktadırlar. Topluma bağlı olarak insan bir motivasyon belirlerse bu onu olumsuz yönde etkileyebilir. Fakat Hz.

³³⁷ El-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Kâmûsü'l Muhîr*, el-Hey'etü'l Mısriyyetül Ammetü lil Kitap, 1980, III, 126; İbn Manzûr, IX, 56; Zebîdî, XXIII, 168.

³³⁸ Halil b. Ahmed, I, 366; İbn Manzûr, IX, 57.

³³⁹ el-Fîrûzâbâdî, III, 126; Halil b. Ahmed, I, 366; İsfahânî, 133; İbn Manzûr, IX, 57; Taberî, I, 400.

³⁴⁰ Bakara: 2/135.

³⁴¹ Âlûsî, II, 464;

³⁴² Âl-i İmrân: 3/67.

³⁴³ Elif Arslan, *Vahiy Sürecinde Hnf Kökünün Semantik Açısından İncelenmesi*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012,

İbrahim gibi yolundan, istikametinden hiç sapmadan Allah yoluna yönelerek motivasyon sağlarsa toplumun baskılarından ve söylemlerinden çok daha iyi şekilde anılarak Allah katında övülmeyi sağlayacak bir duruma gelebilir. İnsan için asıl motivasyon kaynağı toplumların, kişilerin doğru yoluna uymak değil, Allah'ın doğru dediği yola uymak olmalıdır.

2.2.7. Hz. İbrahim'in İçli-Yumuşak Huylu Olması

وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ

“İbrahim’in, babası için af dilemesi, sadece ona verdiği bir söz yüzündendi. Onun bir Allah düşmanı olduğu kendisine açıkça belli olunca, ondan uzaklaştı. Şüphesiz İbrahim çok içli, yumuşak huylu biriydi.”³⁴⁴ Ayette geçen “evvah” kelimesine çeşitli manalar verilmiştir. Çokça merhamet eden, mümin, kesin iman eden, Allah’ı çokça zikreden, tesbih eden, Kur’an okuyarak Allah’ı zikreden, huşu ile Allah’a yakaran, dinde derin kavrayış sahibi olan, fakih, merhametli gibi anlamlara gelmektedir.³⁴⁵ Hz. İbrahim’in babasının tavrı karşısında duaya sarılması ve Rabbinden yardım niyaz etmesi, babasının inkarının kesin olduğu anlaşılınca kadar devam etmiştir. Babasının şirkte ısrarcı olması Hz. İbrahim’e çok ağır gelmiş, şefkatinden, içli ve merhametli oluşundan dolayı babası için af dilemiştir.³⁴⁶

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ “Çünkü İbrâhim yumuşak huylu, çok içli ve Allah’a yönelen bir kimseydi.”³⁴⁷

Hilm kelimesi de kişinin öfkesini kontrol altında tutabilmesi, nefsinin, huyunu ve ahlakını bu yönde eğitip öfkeye hâkim olmak demektir. Ayrıca akıl anlamına gelmemekle beraber akıllı olmaya sebep olduğundan bu anlamda da kullanımlar mevcuttur.³⁴⁸ Ayrıca Allah Teâlâ nebileri “hilm” yani ağırbaşlılık ile övmesi bu özelliğin insanlar arasında ender görülmesi ve son derece önemli bir özellik olması nedeniyledir.³⁴⁹ “Şüphesiz İbrahim çok içli, ağırbaşlı biriydi.”³⁵⁰ ayeti de bu duruma örnektir.

³⁴⁴ Tevbe: 9/114.

³⁴⁵ Halil b. Ahmed, I, 102; Taberî, IV, 165; Zebidi, XXXVI, 331.

³⁴⁶ Âlûsî, X, 542; Ebu Zehre, 3461; Zemahşerî, III, 99.

³⁴⁷ Hûd: 11/75.

³⁴⁸ el-Fîrûzâbâdî, IV, 98; Halil b. Ahmed, I, 302; İsfahânî, 129.

³⁴⁹ Zemahşerî, III, 217.

³⁵⁰ Tevbe: 9/114.

Hız. İbrahim'in Müslümanlara duyduğu merhameti ve hassas ruhu, onu Müslümanların helak olması hakkındaki endişeleri nedeniyle melekler ile tartışmaya (konuşmaya) sevk etmiştir. Hız. Lut'un kavmi içerisinde bir tane bile Müslümanın bulunmasını, orayı helak etmemeleri için bir sebep olarak meleklerle sunmuştur.³⁵¹ Aynı hassasiyeti babası ile konuşmasında da görmek mümkündür. Ağırbaşlı oluşunu da Hız. İbrahim'in kendisine fenalık yapanları bile cezalandırmada sakın ve vakur duruşu, günahlardan çok rahatsızlık duyan Allah'ın isteklerine tam olarak uyan, O'nun istediği davranışları sergileyen bir kimse olarak vasıflanmasının sebebi de hassas bir kalbe sahip olmasından kaynaklanır.³⁵²

İnsanlar duygular tarafından kontrol edilebilir. Hız. İbrahim örneğinde anlaşılıyor ki insanları harekete geçiren şey kötü duygular değil de iyi duygular olmalıdır. Zira Hız. İbrahim'i hem kavmi hem babası hem de zürriyeti için harekete geçiren, ona güç veren şeylerden biri de merhamet duygusu, yumuşak huylu oluşudur. Hız. İbrahim bu iyi duygularla doğru bildiği şeyler uğruna dua etmiş, Allah'tan yardım istemiş, akıllı ve merhametli davranmıştır.

2.2.8. Hız. İbrahim'in Dost Oluşu

Hız. İbrahim Kur'an-ı Kerim'de "Allah'ın halili" olarak vasıflandırılmıştır. Halil kelimesi dost anlamındadır. Aynı kökten gelen الْخَلَّةُ kelimesi sevgi ve muhabbetin nefse tam olarak yerleşmiş olması veya sevginin kalbinde bir etki, tesir bırakmış olmasıdır. Böylece sahici ve içten bir dost için خَلِيلٌ kelimesi kullanılır.³⁵³

وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا

*"Kimin dini, iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yaparak kendini Allah'a teslim eden ve hakka yönelen İbrahim'in dinine tabi olan kimsenin dininden daha güzeldir? Allah, İbrâhim'i dost edindi."*³⁵⁴

Bu ayet-i kerimede Allah Teâlâ halil sıfatını Hız. İbrahim için kullanmıştır. Hız. İbrahim'in dostluğu; Hız. İbrahim'in insanlarla olan ilişkilerini Allah rızası etrafında

³⁵¹ Hûd: 11/74.

³⁵² Âlûsî, X, 544; Taberî, XII, 91-93.

³⁵³ İsfahânî, 153; İbn Manzûr, XI, 220; Zebîdî, VII, 308.

³⁵⁴ Nisâ: 4/125.

değerlendirmesi, insanlarla Allah rızasına göre bir samimiyet kurması veya bu nedenle bazı kişilerden uzak durması, hoşlanmaması olarak açıklanmıştır. Allah'ın Hz. İbrahim'e olan dostluğu ise imtihanlarında Hz. İbrahim'in yanında olması, ona yardım etmesi, onu kavmine ve diğer insanlara önder-imam kılması, örnek alınacak bir rehber olarak göstermesidir.³⁵⁵

Sevgi ve muhabbet sorumluluğu da beraberinde getirir. Kişi sevgi duyduğunun istek ve arzularına göre hareket etmek ister. Hele ki sevdiği tarafından dost olarak anılmayı, bir ödül addeder. İşte Hz. İbrahim'in halil vasfı Müslümanlara gerçek dost olarak kimi benimsemesi gerektiğini, sevgisini kime göstermesi ve ne uğruna çalışması gerektiğini gösterir. Allah'ın doğru yolda olanlara vaad ettiği mükafatlardan olan Allah katında değerli görülmek, Allah'a dost olmak insanın davranışlarına amaç, istikrar ve motivasyon katar.

2.3. KUR'AN-I KERİM'DE HZ İBRAHİM İLE İLGİLİ KISSALARDA MOTİVASYON KAYNAKLARI

Kur'an-ı Kerim'de anlatılan kıssalarda murat edilenin mesaj verme olduğu düşünüldüğünde Hz. İbrahim'in hayatı hakkında çok fazla detay verilmemiş olması Kur'an'ın üslubu dikkate alındığında anlaşılabilir bir durumdur. Kur'an-ı Kerim'deki Hz. İbrahim ile ilgili ayetler incelendiğinde özellikle tevhidi anlayıştan bahsedildiğini görmek mümkündür. Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in duygu ve niteliklerinden, arayışından, doğaya-tabiatı yönelmesinden, aklını kullanmasından ve en sonunda Rabbine ulaşmasından bahsedilmiştir. Rabbi ile ilişkisinde ise tam bir teslimiyet göstermesi,³⁵⁶ hem kendisi hem de ümmeti için duada bulunması, çokça tövbe istiğfar etmesi,³⁵⁷ dini anlamada aklının ve kalbinin mutmain olması için çabalaması³⁵⁸ ayetlerde zikredilmiştir.

Hiz. İbrahim ile ilgili Kur'an-ı Kerim'in bir çok suresinde bulunan kısa konularını ise şu başlıklar altında toplamak mümkündür: Hiz. İbrahim ile babası ve kavmi arasında

³⁵⁵ İbn Âşûr, V, 211; İbn Kesîr, IV, 293; Taberî, II, 569.

³⁵⁶ Bakara: 2/131; Nisâ: 4/125; Ankebut: 29/21-23; Saffât: 37/103-104; Zuhurf: 43/26-27.

³⁵⁷ Bakara: 2/128, İbrâhim: 14/35-41; Şuarâ: 26/83-86; Mümtehine: 60/4-5.

³⁵⁸ Bakara: 2/260; En'âm: 6/74-83; Hûd: 11/74-76; Hicr: 15/54; Meryem: 19/42; Enbiyâ: 21/51-67; Şuarâ: 26/72-76; Ankebût: 29/19-20.

geçen diyaloglar,³⁵⁹ putları kırması,³⁶⁰ Rabbini aramak için kainata yönelmesi,³⁶¹ yaşlılığında bir oğul sahibi olması,³⁶² oğlu ile birlikte Kabe'nin yeniden inşasını gerçekleştirmesi,³⁶³ oğlunu kurban etmesinin emredilmesi,³⁶⁴ ölülerin diriltilmesi,³⁶⁵ Hz. Lut'un kavminin hikayesi,³⁶⁶ ateşin onu yakmaması.³⁶⁷

Bu tezde ise Hz. İbrahim'in kıssalarından motivasyonla yakından ilgili olduğu tespit edilen birkaç kıssası incelenecektir. Bu minvalde Hz. İbrahim'in kavmi ve babası ile olan diyalogları, oğlunu kurban etmesinin emredilmesi ve ölülerin diriltilmesi ile ilgili ayetler ele alınacaktır. Bu kıssaları seçme sebebimiz insanın içsel motivasyonu için son derece önemli olan akıl, iman, irade ve duygu kavramlarının Hz. İbrahim'in bahsi geçen kıssalarında yoğunlaşmış olmasıdır.

Bu bölümde öncelikle ilgili ayetler ve tefsirlerinden hareket edilecek ardından bu ayet-i kerimeler günümüz şartları ile mukayese edilerek insanın davranışlarını nasıl etkilediği açıklanmaya çalışılacaktır. Toplumun var olan kültür, yaşayış ve inançlarına uymak pek çok kişi için daha konforlu olduğundan düşünmeden kabul edilmektedir. Fakat bir Müslüman için bulunduğu şart ve durumlar mal, başarı, statü gibi arzularını tatmin etmekten öte aklını, kalbini tatmin etmeli, motivasyon sağladığı değerler bunlara aykırı olmamalıdır. Bu kısımda Hz. İbrahim örneğiyle bir Müslümanın yaşadığı çevrenin durum ve şartlarına ayak uydurmak yerine o şartları Kur'an ve sünnetin gösterdiği minvalde değerlendirip, gerekiyorsa düzeltmeler yapmak için çalışmalı, duygu, ihtiyaçlarını bu konuda motive etmesi gerektiği açıklanacaktır.

2.2.1. Hz. İbrahim'in Babası ve Kavmi ile Olan Diyalogları

Hz. İbrahim'e doğrunun gösterilmesi³⁶⁸, rüşd, hikmet ve marifet verilmesi sayesinde Hz. İbrahim hakikat arayışında sonuca ulaşmış yani Rabbini bulmuş ve O'na yönelmiştir. Bir Peygamber olarak sadece kendini düşünmemiş, ailesi ve kavmi ve hatta

³⁵⁹ En'âm: 6/74-83; Meryem: 19/41-48; Şuarâ: 26/68-90.

³⁶⁰ Enbiyâ: 21/51-67.

³⁶¹ En'âm: 6/74-82.

³⁶² Hûd: 11/71-73; Yûsuf: 12/6,38; İbrâhim: 14/35-41; Hicr: 15/53-56.

³⁶³ Hac: 22/26-32.

³⁶⁴ Sâffât: 33/102-113.

³⁶⁵ Bakara: 2/260.

³⁶⁶ Hûd: 11/69-70, 74-76; Hicr: 15/57-60; Ankebût: 29/26-32.

³⁶⁷ Enbiyâ: 21/68-73; Ankebût: 29/24.

³⁶⁸ Enbiyâ: 21/51.

kendisinden sonra gelen ümmetler için bile en doğru yolu istemiş ve bunun için dua etmiştir.³⁶⁹ Ve yine tüm peygamberlerin karşılaştığı inatçı ve iflah olmaz bir kavim, o kavmin yaptığı zulümler de Hz. İbrahim'in imtihanları arasında yerini almıştır.³⁷⁰

Hz. İbrahim zorlu ve yorucu bir ikna ve tebliğ sürecine girmiş, kavmine Allah'ı, tevhit inancını; sabır ve istikrarla pek çok yöntemi kullanarak anlatmaya çalışmıştır. Kavminin inançları olan gökcisimleri ve putlara tapmanın mantiki olarak doğru olmadığını, düşünen kimseler için yanlış inancı fark edebileceklerini ekseriyetle göstermiştir. Bu durumla alakalı olarak da Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayet yer almıştır.³⁷¹

Hz. İbrahim ve iman edenler ile kavmi ve müşrikler arasındaki mücadele yalnızca geçmişte olmamıştır, günümüzde, gelecekte ve her zaman devam edecektir. Kur'an'ın bildirdiğine göre Hz. İbrahim tevhit mücadelesinde aklını kullanma, duygularını yönlendirebilme ve inanmayanlara karşı nasıl bir tavır sergileme konusunda insanlara en güzel örneklerden biri olmuştur. Bu minvalde *أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ* ifadesi Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed (s.a.v.)³⁷² ve Hz. İbrahim için kullanılmıştır.

*“İbrahim’de ve onunla birlikte bulunanlarda sizin için güzel bir örnek vardır.... Andolsun, onlarda (İbrahim ve beraberindekilerde) sizin için, Allah’ı ve ahiret gününü arzu edenler için güzel bir örnek vardır. Kim yüz çevirirse bilsin ki, Allah her bakımdan sınırsız zengindir, övülmeye lâyıktır.”*³⁷³

Hz. İbrahim'in yumuşak ve leyyin bir dili ve mizacı vardır. Kalbinin nahifliği ve duyguları sebebiyle babasına bir söz vermiş ve babası için de dua etmiştir. Duygu, belirli nesne, olay veya durumların insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenimdir.³⁷⁴ Sosyal bilimlerdeki pek çok kavram gibi duygu kavramını da net bir kalıba sokup açıklamaya çalışmak zordur. Duygular, insanın karmaşık iç dünyasının faaliyetleridir.³⁷⁵

Herkesin doğuştan getirdiği kendine has duyguları vardır. İnsan duygularıyla düşünür, kararlar alır, harekete geçer.³⁷⁶

³⁶⁹ Bakara: 2/128-129.

³⁷⁰ Enbiyâ: 21/68-73; Ankebût: 29/24.

³⁷¹ En'âm: 6/74-83; Meryem: 19/42-48; Enbiyâ: 21/52-67 Ankebût: 29/24.

³⁷² Ahzâb: 33/21.

³⁷³ Mümtetine: 60/4-6.

³⁷⁴ *Büyük Türkçe Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2011, 416.

³⁷⁵ Rezzan Çeçen, “Duygular İnsan Yaşamında Neden Vazgeçilmez ve Önemlidir?”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(9), 2002, 164-170.

³⁷⁶ Yılmaz, 60-64.

Hiz. İbrahim'in Kur'an-ı Kerim'de bahsedildiği şekliyle merhametli, halim, basiretli bir kişiliğe sahip olduğu bilinmektedir. Hiz. İbrahim'in babasına karşı duyduğu merhamet, korku, sevgi gibi duyguları ile ettiği dualar ve nihayetinde babasına karşı tutumu ile ilgili temel ilkeler de çeşitli ayetlerde belirtilmektedir.

إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئاً ﴿٤٢﴾ يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطاً سَوِيّاً ﴿٤٣﴾ يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيّاً ﴿٤٤﴾ يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيّاً

“Hani babasına şöyle demişti: “Babacığım! İşitmeyen, görmeyen ve sana bir faydası olmayan şeylere niçin tapıyorsın? Babacığım! Doğrusu, sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Bana uy ki seni doğru yola ileteyim. Babacığım! Şeytana tapma! Çünkü şeytan, Rahmân'a isyankâr olmuştur. Babacığım! Doğrusu ben, sana, çok esirgeyici Rahmân tarafından bir azabın dokunmasından, böylece şeytana bir dost olmandan korkuyorum.”³⁷⁷

“يَا أَبَتِ” kelimesi “babacığım” anlamındadır. Ve kendisine son derece tehditkâr ve kaba olan babasına karşı her cümlesinin başında babacığım diyerek amacının babasının egosunu, statüsünü, onurunu yok saymak, saygısızlık yapmak değil cahilliğin en dibi olan isyanının yanlışlığını göstermektir.³⁷⁸

Kur'an-ı Kerim'de Hiz. İbrahim'in babasına karşı iki farklı tutumu olduğu anlaşılmaktadır. İlk olarak oldukça yumuşak ve latif bir dil kullanmış, dualar etmiş ve babasına İslam'ı tebliğ etmiştir. Fakat Tevbe suresinde geçtiği üzere babasının müşrik olarak öleceği ve isyanında devamlı olacağı kesinleştikten sonra babasına karşı duacı olmaktan vazgeçmiştir.³⁷⁹

Hiz. İbrahim babasına soru sorarak düşüncesinin ne kadar yanlış bir düşünce olduğunu duymayan, görmeyen, hayır veya şerri bulunmayana tapmanın mantıksızlığını fark etmesini cevabı kendisinin bulmasını istiyor. Çünkü tapılan varlığın tapılmaya layık olması gerekiyor. Mabut olanın ödöl veya ceza vermesi, yalnızca işitmesi veya görebilmesi de tapılmaya layık olduğunu göstermez. Taptıkları varlıklar, tapanların isteklerini, yalvarmalarını, ihtiyaçlarını gidermelerini sağlayacak bir güçte değildir. Hatta

³⁷⁷ Meryem: 19/42-45.

³⁷⁸ Âlûsî, XVI, 94; İbn Kesîr, IX, 251; DİB, III, 602.

³⁷⁹ Tevbe: 9/74-75.

babasının taptığı putlar, kendisine tapanın varlığından bile habersizdir. Tapma, ibadeti ise yüceltmenin en uç noktasıdır. Yaratan, öldüren, rızıklandıran, her şeyi bilen, her şeyin kendisine ihtiyaç duyduğu, kendisinin asla muhtaç olmadığı Allah'tan başkasına ibadet edilemez.³⁸⁰ Hz. İbrahim'in babasına inandıkları putlar konusunda bu kadar açıklama yapmasının sebebi iman etmesi konusunda ikna etmektir. Birinin düşünce ve davranışlarının değişmesi ve yeni duruma motive olmasının temellerinden biri de aklının yeni durumu kabullenmesi ile mümkün olmaktadır. Hz. İbrahim babasının sorgulamasını sağlayarak içsel bir motivasyonla kesin karar vermesini istemektedir.

Hz. İbrahim'in babasına “*Babacığım! Doğrusu, sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Bana uy ki seni doğru yola iletayım...*”³⁸¹ demesinde dikkat çeken bir husus da kendini üstün görmemiş veya babasını küçümsememiş olmasıdır. Hz. İbrahim kendisinde bulunan hakiki bilginin Allah tarafından kendisine verildiğinin vurgusunu yapmıştır, bununla birlikte kendisinin üstün bilgiye sahip olduğunu söylememiş, babasını cehaletle suçlamamıştır.³⁸² Bahsi geçen ayet-i kerime Hz. İbrahim'in babasına Allah'ın razı olduğu ve tabi olunmasını istediği adalet yolunu yani İslam'ı göstermek istediğini haber vermektedir.³⁸³ Hz. İbrahim tabiri caizse “bu yolda beraber yürüyoruz ve bende bu yolun sonuna ulaşacak bir harita, bir pusula var, gel bana uy ve beraber doğru yolda ilerleyelim diye” babasını güzel bir dille uyarmıştır. Genellikle öğüt verme denilince, babanın veya büyüğün nasihat vermesi akla gelmekle beraber, İslam'da öğüt verebilmek için önemli olanın hakiki bilgiye sahip olmak olduğu bu ayet-i kerimeden anlaşılmaktadır.³⁸⁴ Hz. İbrahim'in kullandığı bu üslup karar verme aşamasında olan biri için oldukça etkileyici ve motive edicidir. İnsan bir yolda beraber yürüyecek kişilerin olduğunu bilirse, o yola çıkma konusunda da daha istekli ve motive olmuş olur.

Hz. İbrahim'in babasına bir diğer uyarısı ise şeytana tapmamasıdır. Bu uyarıyı yaparken de bu sakındırmanın sebebini açıklamıştır; “*Çünkü şeytan rahmanın buyruğuna*

³⁸⁰ Âlûsî, XVI, 96; Ebu Zehre, 4646; İbn Kesîr, IX, 251; er-Râzî, XI, 230; Zemahşerî, III, 70.

³⁸¹ Meryem: 19/43.

³⁸² İbn Âşûr, XVI, 115; Taberî, V, 160; Ebu Zehre, 4647; Zemahşerî, IV, 186.

³⁸³ İbn Abbâs Abdullâh b. El-Abbâs b. Abdilmuttalib el- Kureşî, *Tefsîru İbn 'Abbâs*, Der.: Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed Firuzabadi, (Ter.: Cevher Caduk), İlk Harf Yayınları, İstanbul 2016, III, 328.

³⁸⁴ İbn Âşûr, XVI, 115; Taberî, V, 160; er-Râzî, XI, 230; DİB, III, 602.

uymamıştır.”³⁸⁵ denilerek şeytanın kibrini, asiliğini, secde etmemesini, insanları doğru yoldan saptırmasını en veciz sözlerle ifade etmiştir.

“Babacığım! Allah’ın azabına uğramandan ve böylece şeytanın yandaşı olmandan korkuyorum”³⁸⁶ ayetiyle de şeytana uyması ile alakalı korkularından bahsetmiştir. Zemahşerî “dokunma” ve “korkma” kelimelerinin yanında azap kelimesinin nekire olarak kullanılmasına dikkat çekmiştir. Şeytan’ın dostu olarak Allah’a karşı olmanın en büyük ceza ve azap olarak görüldüğünü, azabın kendisinden daha büyük bir ceza olduğunu göstermektedir.³⁸⁷ Bu durum Allah’a iman ve Allah’ın razı olacağı bir kul olmanın, bunun karşılığında verilecek sevaptan daha büyük bir ödül olmasına benzetilir. “Allah rızası daha büyüktür. Asıl başarı da budur.”³⁸⁸

Hiz. İbrahim, babasına sonuçta ne olacağını bildirmişti. Aklını kullanan, düşünen bir insan davranışları sonucunda azap çekeceğini, kötü biri olarak, kötülerle beraber anılacağını bildiğinde iyi olana motive olur. Ceza getiren davranıştan sakınır. Hiz. İbrahim açıklamalarıyla ödül ve cezayı belirterek babasını iyi olana motive etmeye çalışmıştır.

قَالَ أَرَأَيْتَ إِنْ يَأْتِيَنِي مِنَ اللَّهِ نَذِيرٌ لَمْ تَنْتَهُ لَأَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا (٤٦) قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا (٤٧) وَأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَأَدْعُوا رَبِّي عَسَىٰ أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا (٤٨)

“(Babası:) “Ey İbrâhim! Sen benim ilâhlarımdan yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, mutlaka seni taş a tutarım. Uzun bir süre benden uzaklaş !” dedi. İbrahim şöyle dedi: “Esen kal! Senin için Rabbimden af dileyeceğim. Şüphesiz O, beni nimetleriyle kuşatmıştır. Sizi ve Allah’tan başka taptıklarınızı terk ediyor ve Rabbime ibadet ediyorum. Rabbime ibadet etmekle de mutsuz olmayacağımı umuyorum.”³⁸⁹

Hiz. İbrahim’in babasına olan tatlı ve anlayışlı tavrından sonra babasının cevabı oldukça sert ve tehditkâr olmuştur. “لَأَرْجُمَنَّكَ” kelimesi taşlama, öldürme gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca kınama, yerme gibi sözle rencide etme anlamı da vardır. “وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا” bu ifadenin babasının Hiz. İbrahim’e ömrün boyunca benden uzak dur, benimle konuşma şeklindeki isteğini belirttiği söylenmiştir.³⁹⁰ Bu ifadeler bir babanın oğluna söyleyebileceği son derece ağır kelimelerdir. Ayrıca bu sözler, Hiz. İbrahim’in babasının

³⁸⁵ Meryem: 19/44.

³⁸⁶ Meryem: 19/45.

³⁸⁷ Âlûsî, XVI, 96; Zemahşerî, IV, 186.

³⁸⁸ Tevbe: 9/72; er-Râzî, XI, 230; Zemahşerî, III, 70.

³⁸⁹ Meryem: 19/46-48.

³⁹⁰ Âlûsî, XVI, 100; er-Râzî, XI, 232; Zemahşerî, IV, 25.

şefkatini ve kalbini kazanmaya yönelik konuşmasının “babacığım” gibi kibar bir ifadenin ve öğüt vermenin ardından söylendiği düşünüldüğünde babasının inançları konusunda ne kadar katı ve net olduğu anlaşılmaktadır. Oğlunun, kendisinin ve toplumun taptığı tanrılardan yüz çevirmiş olması Hz. İbrahim’in babası için bir şok ve hayret uyandırmıştır. Böylesine yerleşmiş bir inançtan, hiç kimsenin vazgeçemeyeceğini düşünmektedir. Hz. İbrahim’in babası da Hz. İbrahim’i korkutarak inançlarından vazgeçirmeye çalışmıştır. Fakat Hz. İbrahim’in babasının korkutma argümanları anlık ve bu dünya ile sınırlıdır. Düşünen ve iman eden Hz. İbrahim’i bu korkularla motive ederek inancını değiştirmek mümkün değildir.

Hız. İbrahim babasının bu sert tutumundan sonra bile babasına benden sana zarar gelmeyecek, aksine senin için dua edeceğim demesi ve taptıklarından uzak duracağını belirtmesi de Hz. İbrahim’in kalbinin kırılmasına, üzülmeye, ailesi ve kavmi tarafından dışlanmakla tehdit edilmiş olmasına rağmen inancından vazgeçmediğini ve Rabbinin lütfundan emin olduğunu göstermektedir. ³⁹¹ حَفِیَّ iyilik ve lütfetmede en zirvede olan demektir.

Hız. İbrahim, kişinin bir davranışı tercih etmesini sağlayacak sebepleri kesin, net sözler ve delillerle babasına göstermiş, babasının düşünmesini ve aklını kullanarak kendi düşünceleriyle karar vermesini istemiştir. Doğru yolda beraber yürüyebileceklerini ve destek olabileceğini, yanlış olan yolu ve bu yolda ısrar ederse karşılaşacağı cezayı da söyleyerek yanlış davranış ve inançtan da uzak durmasını istemiştir. Babasına olan yumuşak dili ile motivasyonda önemli olan kalbine ve deliller göstererek aklına hitap etmiş içsel motivasyonu sağlamaya çalışmıştır. Yanlış yolu ve cezayı göstererek de ödül ve ceza motivasyonunu sağlamış, dışsal motivasyon unsurlarını kullanmıştır. Ayrıca kendisi de davet ettiği yolun, doğru bir yol olduğundan aklı ve kalbi sayesinde emin ve mutmaindir.

Hız. İbrahim’in putperest babası için yaptığı dualarının bir sınırı ve sebebi olduğu da aşıkardır. Aşağıdaki ayetler de bu duruma açıklık getirmektedir.

³⁹¹ Halil b. Ahmed, I, 338; Zebidi, XXXVII, 449; Zemahşerî, IV, 25.

*“İbrahim’in, babası için af dilemesi, sadece ona verdiği bir söz yüzündendi. Onun bir Allah düşmanı olduğu kendisine açıkça belli olunca, ondan uzaklaştı. Şüphesiz İbrahim çok içli, yumuşak huylu bir kişiydi.”*³⁹²

Bu ayette geçen “evvah” kelimesi Hz. İbrahim’in nitelikleri kısmında anlatılmıştır. Ancak Hz. İbrahim’in babası ile olan ilişkisini ve bu duygular ile yönlendirilmenin vermiş olduğu motivasyona karşılık sergilediği tutumu daha iyi anlamak adına Hz. İbrahim’in içli ve yumuşak huylu oluşuna burada tekrar değinilecektir. “Evvah” yoğun duyguların, merhamet sahibi, bolca dua eden, içli gibi anlamlara gelmektedir.³⁹³ İnsanın duyguları ile hareket ettiği pek çok motivasyon kuramında açıklanmıştır. Hz. İbrahim’de belki de en yakını olan babası için elinden geleni yapmış, uyarılarda bulunmuş, bolca dua etmiştir. Fakat imanı ve Allah’ın emri söz konusu olunca duygularını bir kenara bırakmış ve Allah’ın rızasını kazanmak için babasından bile uzaklaşmıştır.

Bu ayetteki temel ilke; bir kişi ömrü boyunca Allah’a iman etmek için karşılaştığı fırsatları kullanmadığında, müşrik veya kafir olarak hayatını devam ettirip o hal üzere öldüğünde, Müslüman olmasından tamamen ümit kesilmiştir ve onun bağışlanması için dua etmeyi bırakmak lazım.³⁹⁴ Hz. İbrahim gibi içli ve yumuşak biri bile babası için bu niyazda bulunmaktan vazgeçtiğine göre Müslümanların bu konudaki davranış kalıbı motivasyonu bu şekilde olmalıdır. Safi duyguların yönlendirmeleri ile hareket edilmemelidir.

Hz. İbrahim’in babası ile olan diyalogları En’âm suresinde de karşımıza çıkmaktadır.

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزَرَأْتَنَتَّخِذُ أَصْنَامًا لِلَّهِ إِنِّي أَرَىكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (٧٤) وَكَذَلِكَ نُرَى إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ

*“Hani İbrahim, babası Ázer’e, “Sen putları ilâh mı ediniyorsun? Şüphesiz, ben seni de kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum” demişti. İşte böylece İbrahim’e göklerdeki ve yerdeki hükümler ve nizamı (melekût)gösteriyorduk ki kesin ilme erenlerden olsun.”*³⁹⁵

³⁹² Tevbe: 9/114.

³⁹³ Halil b. Ahmed, I, 102; Taberî, IV, 165; Zebidi, XXXVI, 331.

³⁹⁴ Âlûsî, X, 542; DİB, III, 66-67; er-Râzî, VIII, 406.

³⁹⁵ En’âm: 6/74-75.

Hız. İbrahim tevhit mücadelesini verirken bir taraftan bireysel tebliğ ve tartışmalar yapmış bir taraftan da toplumsal olarak uyarılarda ve yönlendirmelerde bulunmuştur. Hız. Muhammed'in (s.a.v) hayatından bildiğimiz tebliğe ilk yakınlarından başlama emri, Hız. İbrahim'e de verildi mi bu tam olarak bilinmemektedir. Fakat babası ile olan konuşma ve tartışmalardan, dua ederken yakınlarına da dua etmesinden anlaşıldığı kadarıyla Hız. İbrahim, tebliğ yaparken yakın olana ihtimam göstermiştir. Hız. İbrahim'in bu ayetlerde ve başka ayetlerde de babasına bireysel olarak yanlış yaptığını,³⁹⁶ daha sonra kavminin de bu yanlışın içinde bulunduğunu vurgulamıştır.³⁹⁷ Toplumu uyarırken toplumun öncüleri ve liderleri ile de tartışmalara girmiştir³⁹⁸ ve onları da doğru yola iletmeye çalışmıştır. Tebliğ görevi gereği toplumun her kesimiyle iletişim halinde olduğu görülmektedir.

Hız. İbrahim'in babasına olan sözleri cehaletin, bilgisizliğin ve ilim yetersizliğinin insanı putlara tapmaya götürdüğünü gösterir.³⁹⁹ Ayetin devamında gelen ve yıldızların bu alemini yönetmeye muktedir olmadığına dair delil getirmesi de onların inancını onların bakış açısıyla çürütmesi Hız. İbrahim'in hikmetinin göstergesidir.

“Putları mı ilah ediniyorsun?” da geçen ilah kelimesi “tapılan şey (mabud)” demektir. Hız. İbrahim'in kavmi, putları, ibadet maksadıyla yapmışlardı. Ayrıca putları denilmesi de pek çok putun olduğuna işaret etmektedir. Bu durum ise akli deliller ile çürütülür. “Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu...”⁴⁰⁰ ayeti pek çok putun olmasına gerek olmadığının bir delildir. Putlar hayra ve şerre muktedir iseler onlardan yalnızca bir tanesi bile yeterdi, sayıca çok olsalar bile onların bir faydasının olmadığına, onların yaratıcı ve Rab vasfından uzak olduğunun delilidir. Ayrıca bu ayetle Allah'ı bilmenin ve O'na şükretmenin bir sorumluluk ve vacip olduğu söylenmiştir.⁴⁰¹ Hız. İbrahim insanı motive edecek akli ve sorumlulukları kullanarak tevhit inancına çağırmaktadır.

Hız. İbrahim babası ile olan diyaloglarının yanında kavmi ile olan diyalogları ve tutumu da ayetlerle sabittir. Kavminin, düşünce, davranış, inanış yapısını çok iyi

³⁹⁶ En'âm: 6/74; Meryem: 19/43.

³⁹⁷ En'âm: 6/74-75.

³⁹⁸ Bakara: 2/258.

³⁹⁹ Âlûsî, VIII, 253; Ebu Zehre, 2560; Er-Râzî, XXIII, 38.

⁴⁰⁰ Enbiyâ: 21/22.

⁴⁰¹ İbn Âşûr, VII, 315; Taberi, IX, 349; Er-Râzî, XIII, 43.

bildiğinden kavmi ile olan diyaloglarında da bu bilgileri kullanmıştır. Hz. İbrahim gök cisimlerine ve putlara tapma inanışları bulunan bu kavme onların dilinden, düşüncesinden hareketle tevhidi anlatmaya, idrak etmelerini sağlamaya çalışmıştır.

“Üzerine gece karanlığı basınca, bir yıldız gördü. “İşte Rabbim!” dedi. Yıldız batınca da “Ben öyle batanları sevmem” dedi. Ayı doğarken görünce de, “İşte Rabbim!” dedi. Ay da batınca, “Andolsun ki, Rabbim bana doğru yolu göstermezse, mutlaka ben de sapıklardan olurum” dedi. Güneşi doğarken görünce de, “İşte benim Rabbim! Bu daha büyük” dedi. O da batınca (kavmine dönüp), “Ey kavmim! Ben, sizin Allah’a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben, hakka yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm. Ben Allah’a ortak koşanlardan değilim.”⁴⁰² ayetleri de yine Hz. İbrahim’in hem kendisi hem babası hem de kavmi için doğruya ulaşmada marifetullahı varmada nasıl bir yaklaşım izlediğini göstermektedir.

Hz. İbrahim gök cisimlerine tapan bir kavmin içerisinde yaşamasına, bu duruma aşına olmasına rağmen, ilah olarak kavminin taptıklarının doğruluğunu sorgulamış ve tevhide ulaşmıştır. Sorgulamada sonunda ortaya koyduğu düşünce ve bu düşünceye ulaşırken kullandığı metotlar, sahip olduğu tüm bilgi birikimine, kültüre, düşünce tarzına ters bir durum arz etmektedir. Fakat bunu yaparken gerçeği bulma duygusu, dolayısıyla akıl ve irade; duyularını ve duygularını doğru şekilde yönlendirme konusunda hep yanında olmuştur. Kendini kaybetmeden, zaaflarına yenilmeden gerçeği bulma ümidiyle aynı soruyu defalarca sormuş “Acaba bu benim Rabbim olabilir mi?” diyerek kainat içerisinde bir arayışa çıkmıştır.

Mevdûdî tefsirinde Hz. İbrahim’in doğayı gözlemleyerek harekete geçmiş olabileceğini ve doğru gözlem ve doğru akıl yürütme ile doğru bilgiye ulaştığını söyler.⁴⁰³ Burada insanları motive eden, harekete geçiren şeyleri tek tek görmek mümkündür, akıl, irade, merak, gerçeği bulma isteği bunlardan bir kısmıdır.

Yine bazı kişiler bu ayetlerden hareketle şöyle bir düşünce geliştirmişlerdir: Hz. İbrahim bu sorgulama aşamasında kısa da olsa şirke bulaşmış, gök cisimlerini Rabbi olarak varsaymıştır, fakat bu kısa bir süreliğine ve akıl yürütme olarak değerlendirilmelidir. Sonucunda ise Hz. İbrahim, kendisinin müşriklerden olmadığını

⁴⁰² En’âm: 6/76-79.

⁴⁰³ Mevdûdî, I, 567.

açıkça belirtmektedir. Bir başka görüş de Hz. İbrahim burada kavmini kışkırtmadan, onların bakış açısıyla ama körü körüne bir bağlılık olmadan aklını kullanıldığında sönüp gidenin, yer değiştirenin, batıp gidenin ilah olamayacağını kavmine göstermeye çalıştığını iddia eder.⁴⁰⁴

Mevdûdî, Hz. İbrahim doğduğundan beri güneşi, ayı, yıldızları görüyordu fakat niçin o zamana kadar değil de şimdi bu sorgulamayı yapıyor? şeklindeki soruya cevap verebilmek için Hz. İbrahim'in mağarada doğmuş olabileceği ve bu nedenle daha önce gökyüzü görmediğini iddia edenleri eleştirmektedir. Buna cevap olarak Mevdûdî insan aklının her zaman aynı görüntüye, gözleme aynı tepkiyi vermeyeceği şeklinde olmuştur. Aynı şekilde insan kafasında bulunan bir soru veya sorunla o kadar meşgul olabilir ki bir anda her zaman gördüğü şeyler bile sanki yeni görüyormuş gibi sorusuna cevap vermeye yardımcı olabilir.⁴⁰⁵

*“Kavmi onunla tartışmaya girişti. Dedi ki: “Beni doğru yola ilettişken, Allah hakkında benimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Hem sizin ortak koştuklarınızdan ben korkmam; ancak Rabbimin bir şey dilemesi başka. Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ düşünüp öğüt almayacak mısınız? Allah'ın size, haklarında hiçbir delil indirmedeği şeyleri O'na ortak koştuktan korkmuyorsunuz da, ben sizin ortak koştüğünüz şeylerden ne diye korkayım? Öyle ise, iki taraftan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır? Eğer biliyorsanız söyleyin.” İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlarda onlardır. İşte kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimiz... Biz dilediğimiz kimsenin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki Rabbin hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir.”*⁴⁰⁶

Hz. İbrahim'in kavmi onca delil ve anlatmaya rağmen küfürlerinde inatçı olmuştur. Ve ardından da Hz. İbrahim'e bir kötülüğün dokunabileceğini söyleyerek onu tehdit etmişler ve korkmasını istemişlerdir. Çünkü korku insanı harekete geçirir. Fakat Hz. İbrahim putların veya yıldızların Allah'ın dilemesi dışında herhangi bir şekilde insan hayatına etkisinin bulunmayacağını bilmektedir. Allah dışında kimseden korkmaması gerektiğini, asıl kavminin Allah'tan korkması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ Âlûsî, VIII, 260; İbn Kesîr, VI, 94; Taberi, IX, 357; Zemahşerî, II, 365.

⁴⁰⁵ Mevdûdî, I, 567-568.

⁴⁰⁶ En'âm: 6/80-83.

⁴⁰⁷ Âlûsî, VIII, 272; er-Râzî, VII, 56; Zemahşerî, II, 369.

إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ ﴿٥٢﴾ قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ ﴿٥٣﴾ قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٥٤﴾

“Hani o, babasına ve kavmine, “Ne bu tapınıp durduğumuz heykeller?” demişti. “Babalarımızı bunlara ibadet ediyor bulduk” dediler. İbrahim, “Andolsun, siz de atalarınız da apaçık bir sapıklık içindesiniz” dedi.”⁴⁰⁸

Hiz. İbrahim’in kavmine deliller sunması gibi onlar da delil sunmak veya inançlarını mantıki bir çerçevede açıklamak yerine sadece atalarımızı bu şekilde bulduk demişlerdir. Doğru veya yanlış olmasının bir önemsemeyerek sadece gördüklerini devam ettirmede ısrar etmişlerdir. Nefis ve arzularına uyduklarını, delillerinin olmadığını, yalnızca taklit ettiklerini kendileri de bilmekteydiler.⁴⁰⁹

Kavmi ile bir tevhit mücadelesine giren ve kavminin bu akıl dışı cevabından sonra onları çok iyi tanıyan Hiz. İbrahim, onlara taptıkları şeylerin yetkin olmadığını, işe yaramayan taşlardan ibaret olduğunu eylemlere dökerek de anlatmaya çalışmıştır. Kavmi oradan ayrıldıktan sonra putları kırmıştır ve yalnızca büyüklerini bırakarak kavmine bu konuda düşünceleri için bir fırsat vermiştir. Bu kıssa ayetlerde şu şekilde anlatılmaktadır.

“Derken (İbrahim) belki kendisine başvururlar diye içlerinden bir büyüğü bırakarak onları (putları) paramparça etti. Onlar, “Kim yaptı bunu tanrılarımıza! Muhakkak o zalimlerden biridir” dediler. (İçlerinden bazıları), “İbrahim denilen bir gencin onları diline doladığını duyduk” dediler. (Bir kısmı da) “O hâlde, onu insanların gözü önüne getirin. Belki (bu konuda) şahitlik ederler” dediler. (İbrahim gelince) “Sen mi yaptın bunu ilâhlarımıza ey İbrahim?” dediler. Dedi ki: “Hayır! Bunu şu büyükleri yapmıştır. Konuşabiliyorlarsa, onlara sorun bakalım!” Bunun üzerine birbirlerine dönüp, “Hiç şüphesiz asıl zalimler sizsiniz siz!” dediler. Sonra eski inanç ve inatlarına döndüler ve, “Andolsun bunların konuşamayacağını sen de bilirsin” dediler. İbrahim, şöyle dedi: “Öyle ise siz (hâlâ) Allah’ı bırakıp da size hiçbir fayda hiçbir zarar veremeyecek şeylere mi tapacaksınız? Yazıklar olsun, size de; Allah’ı bırakıp tapmakta olduklarınıza da! Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?” (İçlerinden bazıları), “Eğer (bir şey) yapacaksanız, onu yakın da ilâhlarınıza yardım edin!” dediler. “Ey ateş!

⁴⁰⁸ Enbiyâ: 21/52-54.

⁴⁰⁹ Taberî, V, 263; DİB, III, 686, Zemahşerî, IV, 151.

İbrahim'e karşı serin ve esenlik ol!" dedik. Ona böyle bir tuzak kurmak istediler. Fakat biz onları en çok zarar edenler durumuna düşürdük."⁴¹⁰

جَذَا kelimesi kökünden kırmak, paramparça etmek anlamındadır.⁴¹¹ Hz. İbrahim bu eylemi tüm putlara yapmış fakat kavminin problemleri olduğunda başvurdukları, en değer verdikleri büyük putu, boynuna asılı bir balta ile bırakmıştır. Hz. İbrahim'in bu eylemi yapmasındaki sebep, kavminin putlara olan inanç ve bu inançtaki sebatı nedeniyle büyük puta gidecek ve olayın hakikatini öğrenmek isteyeceklerini bilmesiydi. Bir diğer ihtimal ise Hz. İbrahim kavminin büyük putun yanına gitmeyeceğini biliyordu fakat onların bu cahilliklerini göstermek ve istihza etmek istemekteydi. Kavmi, putlarına bunu yapanı zalim olarak vasıflandırmış ve tabi ki cezasız bırakmamıştır. عَلَىٰ أَعْيُنِ النَّاسِ ifadesi görünerek, insanların göreceği şekilde anlamındadır ve böylece insanlar onu iyice görerek yaptığı iş hakkında şahitlik ederler demektir. Hz. İbrahim kavmini çok iyi tanımakta ve onların vereceği tepki ve refleksleri de çok iyi bilmektedir. Fakat yine de putları kırmaktan ve kavmini kendi cahillikleri ile yüz yüze getirmekten geri durmamıştır. Ardından sorulan *"bunu ilahlarımıza sen mi yaptın?"* sorusuna da istihza ile *"konuşabiliyorsa ona sorun"* şeklinde karşılık vermesi de kavminin doğruyu bulması amacıyla.⁴¹²

Hz. İbrahim ile tartışmalarında haksız olduklarını elbette kendileri de bilmekteydiler. Bu nedenle başlarını öne eğmişler, kendilerine dönüp bakmışlardır. Bu durum ayette geçen تَكْسُوا kelimesi ile ifade edilmiştir. Bu kelime ters çevirmek, dönmek anlamındadır. İnanmayanlar yaptıklarının bir an yanlış olduğunu fark etmiş putların konuşamayacağını fark ederek doğruya dönmüşlerdir. Fakat yine de bunun ardından putların kendilerine zarar vermesinden korkmuş ve Hz. İbrahim ile tartışmaya devam etmişlerdir.⁴¹³ Hz. İbrahim kıssanın sonunda da kavmine akıllarını kullanmalarını, kendi dilleri ile söylediklerini idrak etmelerini istemektedir.

Kıssaya göre halkın önünde yapılan bu tartışmadan sonra halkı Hz. İbrahim'i ateşe atarak cezalandırmak ister. Burada görülüyor ki ceza korkusu insanı harekete geçirebilir, bir davranışı yapmasını ve yapmamasını sağlayabilir. Yine bir insanın ailesinin,

⁴¹⁰ Enbiyâ: 21/58-70.

⁴¹¹ Firuzabadi, II, 166; Halil b. Ahmed c.1, 138; İbn Manzûr, V, 320.

⁴¹² Âlûsî, XVII, 130; İbn Kesîr, XIII, 413; Zemahşerî, IV, 153;

⁴¹³ İbn Âşûr, XVII, 101; Taberi, XVI, 301; Zemahşerî, IV, 160.

arkadaşlarının, halkın gözü önünde sorgulanması, herkes tarafından dışlanması, tehdit edilmesi durumlarının kendisi bile insanın yanlış karar ve davranışta bulunmasına sebep olabilir. Toplum insan üzerinde bir motivasyon kaynağıdır. Çünkü insan aidiyet hissetmek, toplumun içerisinde değerli görülme, arkasında aynı değerleri paylaştığı insanların var olduğu bilmek ve bu insanlara güvenmek insanı hayata ve toplumun istediği, beklediği davranış için motivasyon sağlayabilir. Fakat iman etmiş, rüşd sahibi Hz. İbrahim için bu duygular temel saik değildi. Hz. İbrahim'in toplumdan ve toplumda elde edebileceği mal, başarı, statü gibi arzulardan ziyade kendisini değerli hissettiği, ona görev ve sorumluluklar verilen, aklı ile doğru bilgiye ulaştığı dini, bir motivasyon kaynağı olarak kullanmıştır. Hz. İbrahim aklın, iradenin, imanının, Rabbi'ne güvenin sağladığı motivasyon sayesinde eylemlerini çekinmeden gerçekleştirmiştir. Böylece Hz. İbrahim değil de kavmi bu durumdan zararlı çıkan taraf olmuştur.

Hız. İbrahim kavmi ile olan diyaloglarında hem Allah'ın isim ve sıfatlarını, hem de kavminin tapmakta olduğu putların özelliklerini belirtmiştir. Rab olarak, ilah olarak kimin tapılmaya, yardım istenilmeye layık olduğunu tüm delilleri ile ortaya koyan ayetlerden bir kısmı da Şuara ve Ankebut surelerinde geçmektedir. Ayrıca kavminin taassubuyla alakalı kendi dillerinden itiraflar da bu ayetlerde de geçmektedir.

“Ey Muhammed! Onlara İbrahim'in haberini de oku. Hani o, babasına ve kavmine, “Neye tapıyorsunuz?” demişti. “Putlara tapıyoruz ve onlara tapmaya devam edeceğiz” demişlerdi. İbrahim, dedi ki: “Onlara yalvardığınızda sizi işitiyorlar mı? Yahut size fayda veya zararları dokunur mu?” “Hayır ama biz babalarımızı böyle yaparken bulduk” dediler. İbrahim şöyle dedi: “Sizin ve geçmiş atalarınızın taptığı şeyleri gördünüz mü? Şüphesiz onlar benim düşmanımdır. Ancak âlemlerin Rabbi olan Allah dostumdur. O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir. O bana yediren ve içirendir. Hastalandığımda O bana şifa verir. O, benim canımı alacak ve sonra diriltecek olandır. O, hesap, mükâfat ve ceza gününde, hatalarımı bağışlayacağını umduğumdur”⁴¹⁴

“İbrahim'i de peygamber olarak gönderdik. Hani o, kavmine şöyle demişti: “Allah'a kulluk edin, O'na karşı gelmekten sakının. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır.” “Siz Allah'ı bırakarak ancak putlara tapıyorsunuz ve yalan uyduruyorsunuz.

⁴¹⁴ Şuara: 26/69-82.

Allah'ı bırakarak taptıklarınızın size hiçbir rızık vermeye güçleri yetmez. Öyle ise rızık Allah'ın katında arayın. O'na kulluk edin ve O'na şükredin. Siz yalnız O'na döndürüleceksiniz.” “Eğer siz yalanlarsanız bilin ki sizden önce geçen bir takım ümmetlerde yalanlamışlardı. Peygambere düşen apaçık tebliğden başka bir şey değildir.” Onlar, Allah'ın başlangıçta yaratmayı nasıl yaptığını, sonra onu nasıl tekrarladığını görmüyorlar mı? Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır.”⁴¹⁵

Ayetlerden hareketle, Kur'an'da şirkin temel sebebi olarak Allah'ı yeteri kadar iyi tanıyamamaktan bahsedilir.⁴¹⁶ Allah Teâlâ pek çok ayetinde kendisini isim ve sıfatlarıyla tanıtır ve üzerinde düşünmeyi, bu isim ve sıfatlarla kendisine dua edip, onun varlığını insanların yaşantılarının bir gerçeği haline getirmeyi ister. Günümüzde davranışlarımızdaki imanın harekete geçirici etkisi azaldıysa veya başka motivler daha etkiliyse bunun sebebi Allah'ı yeteri kadar tanımamak ve onun zatı ve sıfatları üzerinde hakkıyla düşünmemektir. Bir şey üzerinde düşünebilmek için de akıl olmazsa olmaz şarttır. Bu iki unsurunda (iman ve akıl) kendisinde bulunduğu Hz. İbrahim örneği de bizler için son derece önemlidir.

Hız. İbrahim'e karşılık kavminin biz atalarımızı bu din üzere bulduk demesi. Aslında birçok insanın kendinden öncekilerin davranışlarını sürdürmede ne derece katı ve inatçı olabileceğinin göstergesidir. Bu durum ise aslında insanın bulunduğu toplumda kabul görme, saygı gösterilme gibi ihtiyaçlarının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişinin inandığı veya yaptığı şey konusunda yeterli bilgisi yok ise veya yanlışın farkında olmasına rağmen yanlışı terk etme konusunda irade gösteremiyorsa toplumda var olma, değer görme ve yerini koruma arzusu temel motivasyonu olur ve herkesin inandığı kabul ettiği şeyi kendi de kabul edip, hayatında devam ettirir. Yeterli bilgi ve iradeyi gösteremeyen herkes bulunduğu hal üzere devam etmek ister, bulunduğu hal yanlış olsa bile genellikle bu durumda ısrar eder. Oysa Hız. İbrahim bu konuda akıllı kullanmanın ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Gerçek bilgiye ulaştıktan, ruhu ve akıllı doyurduktan sonra toplumun gösterdiği yanlışları takip etmek yerine, insanın içerisinde doğruyu anlama ve yaşama konusunda vazgeçilmez bir istek ve arzusunun yeşerebileceği, insanın bunun için motive olup çaba harcayabileceğini göstermektedir.

⁴¹⁵ Ankebût: 29/16-19.

⁴¹⁶ En'âm: 6/91; Zümer: 39/67.

Yanlış olma ihtimali olan toplumun motive edici etkilerine karşı imanın ve aklın motivasyonunun daha doğru olacağı aşikârdır.

“İbrahim’in kavminin cevabı, “Onu öldürün ya da yakın” demekten ibaret oldu. Allah da onu ateşten kurtardı. Şüphesiz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır. İbrahim, onlara dedi ki: “Sırf aranızda dünya hayatına mahsus bir sevgi (ve çıkar) uğruna Allah’ı bırakıp birtakım putlar edindiniz. Sonra kıyamet gününde kiminiz kiminizi inkar edip tanımayacak; kiminiz kiminize lânet edecektir. Barınağınız cehennem olacaktır. Yardımcılarınız da olmayacaktır.”⁴¹⁷

Kavmi Hz. İbrahim’i ateşe atıp yakmak istemiştir. Ve bu nedenle emsali görülmemiş büyük bir ateş yakmışlardır. Fakat Allah (c.c.) ateşe serin ol demiş ve ateş Hz. İbrahim için selamet olmuştur. Fakat böylesine büyük bir mucizenin gözler önünde gerçekleşmiş olmasına rağmen kavmi inadından ve inançlarından vazgeçmemiştir. Bunun sebebi olarak da toplumda bulunan birlik olma duygu ve ruhu olduğu *“...sırf dünya hayatında aranızdaki sevgi sebebiyle Allah’ı bırakıp, bir takım putlar edindiniz”* denilerek belirtilmiştir. Hz. İbrahim hak dini, delilleri ile anlatmıştır. Toplum, dinin gerçekliği veya doğruluğuyla ilgilenmemiştir. Toplumda ortak değerlerin olması ve bu değerler sebebiyle ortak hareket edebilmek esas olmuştur. Bu dünyada sevgi ve beraberlik nedeniyle yanlış yolda olanlar ahirette kendi elleriyle yaptıklarının cezalarını çekeceklerdir.⁴¹⁸

وَإِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لَإِبْرَاهِيمَ ﴿٨٣﴾ إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ﴿٨٤﴾ وَإِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لَإِبْرَاهِيمَ ﴿٨٣﴾ إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ﴿٨٤﴾
سَلِيمٍ ﴿٨٤﴾ إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَاذَا تَعْبُدُونَ ﴿٨٥﴾ أَتَيْفُكَا إِلَهَةٌ دُونَ اللَّهِ تَرِيدُونَ ﴿٨٦﴾ فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٨٧﴾
فَنَظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ ﴿٨٨﴾

“Şüphesiz İbrahim de O’nun taraftarlarından idi. Hani o, Rabbine temiz bir kalple gelmişti. Hani babasına ve kavmine şöyle demişti: “Siz neye tapıyorsunuz? Allah’ı bırakıp da birtakım uydurma ilâhlar mı istiyorsunuz? O Hâlde âlemlerin Rabbi hakkında görüşünüz nedir?” İbrahim, yıldızlara baktı ve “Ben hastayım” dedi”⁴¹⁹

“Hani o, Rabbine temiz bir kalple gelmişti.”⁴²⁰ Kalbin akıl kadar insanın hareketlerinde etkisi vardır. Ayetinde geçen بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ifadesi İbn Abbas’a göre Allah’tan

⁴¹⁷ Ankebût: 29/24-25.

⁴¹⁸ Âlûsî, XX, 336; DİB, IV, 264, Zemahşerî, IV, 545; Taberî, VI, 370.

⁴¹⁹ Sâffât: 37/ 83-88.

⁴²⁰ Sâffât: 37/84.

başka ilah olmadığına şehadettir. Kıyamet gününe ve kabirlerdekiilerin tekrar diriltileceğine tam olarak inanmak da kalbi selim olarak ifade edilir.⁴²¹ Kalb-i selim ifadesi şirkten ve isyandan uzak olan kalp manasındadır. Ayrıca selim kalpten maksat kötü hasletlerden (kibir, ümitsizlik, gurur, cimrilik, israf, oburluk, riya, haset, şehvet, korku...) ve nefsin arzularından uzaklaşıp, iyi hasletleri kendinde barındıran bir kalp ve kişidir. Aslında kalbin arınmış, selamette olması ile kalbin tüm kötü özelliklerden beri olması kastedilmektedir.⁴²² Hz. İbrahim kavmine karşı, akilane bir üslup ve yol izlemiştir. Putları kırma gibi kavmini sinirlendirecek ve kavmi tarafından kendisine ceza verilmesine sebep olacak bir eylemi yaparken de tamamen Allah'a yönelerek yapmıştır. Putları kırarken kendi nefesine dikkat çekmek, kibirlenmek, kavmine karşı bir üstünlük kurmak gibi duygular onu yönlendirmemiş, davranışını kontrol eden temel etken, saik olmamıştır. Allah'a iman ve risalet görevi temel motivasyon olmuştur.

النُّجُوم kelimesi sözlükte “doğdu, zuhur etti” demektir. Ayrıca mecazi anlamda “içime bir düşünce doğdu, aklıma bir fikir geldi” olarak da kullanılır.⁴²³ İbn Atıyye “necm” kelimesinin sözlükteki bu mecazi anlamından hareketle Hz. İbrahim'in içerisinde bir fikrin oluştuğunu ve harekete geçtiğini söyler.⁴²⁴ Hz. İbrahim'de bu fikrin oluşması da halkı ve inanışlarını, davranışlarını gözlemlemesi, bunun üzerinde düşünmesi ile ortaya çıkmıştır.

Sâffât suresinde geçen Hz. İbrahim ile ilgili ayetlerde Hz. İbrahim yine kavmine putların tapılmaya layık olmadığını akıl ve mantık çerçevesinde ispatlamaya çalışmış ve sizin taptıklarınızı yaratan da Allah'tı diyerek herkesi tek olan Allah'a inanmaya çağırmıştır. Bu tebliğ sürecinin sonucunda yaşanan ise Hz. İbrahim'in ateşe atılmasına karar verilmesi olmuştur. Korku her insanda tetikleyici güçtür. Hz. İbrahim ise bu konuda وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيَهْدِينِ “Ben Rabbime gideceğim, O bana yol gösterecektir”⁴²⁵ ayeti ile alakalı Ankebût suresinde geçtiği gibi Hz. İbrahim'in inanmamakta ısrar eden bu kavmi terk edip Allah'ın istediği bir yere hicret etmesi şeklinde açıklanmıştır.⁴²⁶ Allah'ın

⁴²¹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîrel-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, (Ter. Bekir Karlığa ve Bedrettin Çetiner), Çağrı Yayınları, İstanbul 1986, XII, 6806.

⁴²² İbn Âşûr, XXIII, 137; DİB, IV, 541; Zemahşerî, V, 215; Taberî, VI, 309.

⁴²³ Firuzabadi, IV, 176; İbn Manzûr, XII, 572; İsfahânî, 483.

⁴²⁴ DİB, IV, 541-544.

⁴²⁵ Sâffât: 37/99.

⁴²⁶ Ankebût: 29/26.

yol göstermesi ise din konusunda en iyi olanı göstermesidir. Veya Hz. İbrahim'in işini Allah'a teslim etmesi, tevekkülü, güven duygusu ve emniyette olması kastedilmiştir.⁴²⁷

Özetle denilebilir ki Hz. İbrahim, babası ve kavmi ile olan diyaloglarında öne çıkan birkaç motivasyon unsuru vardır. Onlardan biri korku ve ümit duygusudur. Bu iki duygu Kur'an-ı Kerim'de en geniş anlamıyla Havf ve Reca kavramlarıyla karşılık bulur. Bu kavramlar birbirleriyle iç içe geçmiş, ayrılmaz bir bütün olmuşlardır.

Her iki kavramda gelecek hakkında bir tahminde bulunma, umma durumunu barındırır. الْخَوْف hakkında bir bilgi sahibi olunan bir işaretten hareketle, kötü bir şeyin vuku bulacağını beklemek anlamındadır. İnsanda oluşan korkudur.⁴²⁸

Korku farklı şekillerde meydana gelebilir. Bir azabın veya kötülüğün dokunacağından korkma şeklinde tezahür edebileceği gibi sevilen bir şeyden mahrum olmak da korkunun konusu olabilir. Benzer şekilde dünya hayatı ve ahiret hayatı ile ilgili korkular da olabilir. Tasavvufta ise havf daha çok Allah korkusu olarak özelleştirilmiştir.⁴²⁹ Kur'an-ı Kerim'de tüm bu korkulara işaret edilmiştir.

“Allah'tan korkma” denildiğinde dehşetten dolayı ortaya çıkan korku değil de saygı ile birlikte ortaya çıkan bir korku kastedilir. O nedenle Allah'tan korkma kötülüklerden sakınma ve Allah'ın emirlerini yerine getirmeyi sağlamalıdır.⁴³⁰

Reca kavramı ise genellikle havf ile birlikte kullanılmıştır. Tıpkı havf gibi gelecekte yaşanacak bir durumdan bahsedilir. Reca “gelecekte olması istenilen, arzu edilen şey ve verdiği ferahlık”⁴³¹ anlamındadır. “Allah'ın ihsanını, lütfunu ve bağışlamasını ummak”⁴³² da reca olarak ifade edilir.

Gazzâlî korku ve ümidin ilim, hal ve amelden meydana geldiğini söyler. İlim hali, hal de ameli doğurur. İlim nedeniyle korkmak, istemediğin, hoşlanmadığın şeye sebep olacak şeyleri bilmendir, bu sebepler hakkındaki bilgin ne derece artarsa korkun da o

⁴²⁷ Âlûsî, XXIII, 132; İbn Âşûr, XXIII, 147; Er-Râzî, XIII, 408; Zemahşerî, V, 221.

⁴²⁸ el-Cürcânî, 90; İsfahânî, 161.

⁴²⁹ Mustafa Kara, “Havf”, *DİA*, 1997, XVI, 528-531.

⁴³⁰ İsfahânî, 162.

⁴³¹ İsfahânî, 190.

⁴³² el-Cürcânî, 95.

derece artar. Aynı şekilde bir şeyin iyi olacağına dair bilgin ve sebebin ne kadar fazlaysa ümidin de o kadar artar.⁴³³

Korku ve ümit birbirine bağlıdır. Örneğin, müşriklerin ilahlarından hem korkması hem de korktukları ilahların kendilerine bir faydalarının dokunacağını ümit etmesi veya, dünyevi kazançlar olan ün, statü, mal veya rızkın elden gitme korkusu veya bunları kazanma ümidi⁴³⁴ gibi insan aynı şey hakkında hem ümit edip hem korkmayı hissedebilir.

Hız. İbrahim'in korku ve ümit duyguları ile babasının ve kavminin korku ve ümit duygularının sebepleri birbirinden farklıdır. "Babacığım! Allah tarafından sana azap dokunup da şeytanın yakını olmandan korkuyorum."⁴³⁵ Sizden de, Allah'ın dışında taptığınız şeylerden de uzaklaşıyor ve Rabbime yalvarıyorum. Umulur ki (senin için) Rabbime dua etmemle bedbaht (emeği boşa gitmiş) olmam."⁴³⁶ "Siz, O'na ortak koşmaktan korkmazken, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım!"⁴³⁷ "Ve hesap günü hatalarımı bağışlayacağını umduğum O'dur."⁴³⁸ ayetlerinden anlaşılacağı üzere Hız. İbrahim'in Allah ile olan ilişkinin iyi veya kötü olmasına dayalı bir korkusu-ümidi vardır. Allah'ı Tealanın Hız. İbrahim'in kavmi hakkında "Siz, sırf aranızdaki dünya hayatına has muhabbet uğruna Allah'ı bırakıp birtakım putlar edindiniz"⁴³⁹ buyurması onların inkarlarındaki ısrar ve puta tapmalarının dünya sevgisi olduğunu, motivasyonlarının bu dünya nimetlerine ulaşmayı ümit etmeleri olduğunu göstermektedir. Babasının ve kavminin korkusu-ümidi ise dünya nimetleri ve sevgileri nedeniyledir. Babasının "(Babası:) Ey İbrahim! dedi, sen benim tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlarım! Uzun bir zaman benden uzak dur!"⁴⁴⁰ söylemi, "(Bir kısmı:) Eğer iş yapacaksanız, yakın onu (İbrahim'i) da tanrılarınıza yardım edin! dediler."⁴⁴¹ şeklindeki söylemleri göstermektedir ki Hız. İbrahim'i kendi dinlerinde devam etmesi ve imandan vazgeçmesi için motive ederken kullandıkları korkutma unsuru bu dünya ile sınırlıdır.

⁴³³ Gazzâlî, IV, 260, 286.

⁴³⁴ Tevbe: 9/24.

⁴³⁵ Meryem: 19/45.

⁴³⁶ Meryem: 19/48.

⁴³⁷ En'âm: 6/81.

⁴³⁸ Şuârâ: 26/82.

⁴³⁹ Ankebût: 29/25.

⁴⁴⁰ Meryem:19/ 46.

⁴⁴¹ Enbiya: 21/68.

Hız. İbrahim'in yaşamış olduğu kavmin dini inanışı ve Hız. İbrahim'in bu inanış ve yaşayışa tepkisi hem Kur'an ayetlerini hem de motivasyon ile ilgisini anlamamız açısından önemlidir. Çünkü toplum ve insan birbirinden etkilenir ve birbiriyle şekillenir. Dolayısıyla insan davranışları için toplum ve toplumun bakışının, motivlerden biri olabileceğı de açıktır. Kur'an'dan hareketle, Hız. İbrahim özelinde, bir Müslüman olarak topluma karşı ne kadar zor olursa olsun imani çizgiden vazgeçmeden yürümek gerektiğı ve bunun ancak imanın gücü ile yapılabileceğı gösterilmektedir.

Her insan bir yere ait olmayı, orada yaşamayı ister. Hız. İbrahim de yaşadığı, büyüdüğü toplumu uyarmış, elinden geleni yaparak orada yaşamaya devam etmek istemiştir. Fakat şirkte kavmi inatçı olunca çok daha güçlü bir aidiyet duygusu olan Allah'a bağılılığı onu hicret etmeye itmiştir.

“İbrahim “Ben, Rabbime (gitmemi emrettiğı yere) hicret edeceğim. Şüphesiz O mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” dedi. .”⁴⁴² Hız. İbrahim Allah rızası için toplumunu bırakıp hicret etmiştir.

Bir başka sosyal motivasyon olan toplumda değer görme, kabul görme gibi durumlar için ise Hız. İbrahim'e bu dünyada hicret etmek zorunda kalsa bile, toplumunda o aidiyeti ve beraberliğı hissedemese bile daha sonra gelen nesiller arasında hayırla anılacağı ve hatta ahirette bile salihlerden sayılacağı bildirilmiştir. Bu durum insanlara inançları nedeniyle toplumda karşılaştıkları zorluklarla dışlandığında, değer görmediğinde gerekirse hicret ederek bilmediğı, tanımadığı bir yerde yaşamaya başlamak gibi zor kararlar almasını çünkü bu dik duruşu sayesinde Allah'ın övgüsüne mahzar olacağını, ahirette bir değerinin olacağını ve hatta şimdi olmasa bile ilerleyen zamanda dünyada da hayırla anılabileceğini göstermektedir.

“Ona (İbrâhim'e) dünyada iyilik verdik. Şüphesiz o, ahirette de salihlerdendir.”⁴⁴³

Bu ayette de insanın davranışa sevk eden en temel kaynaklardan biri olan statü ve insanlar tarafından iyi bilinme, saygınlık görme isteğine karşılık Allah Teâlâ Hız. İbrahim'e hem bu dünyada hem de öteki dünyada saygınlık sahibi olduğunu bildirmektedir. İnsan, kalbinde ve zihninde Allah katında değerli olanın, insanların

⁴⁴² Ankebût: 29/26.

⁴⁴³ Nahl: 16/122.

övdükleri bir kişi olarak anılmanın ana unsurunun Allah yolunda, Allah için yaşamak olduğunu anladığında davranışları da ona göre şekillenecektir.

Hız. İbrahim'in karşılaştığı onca imtihan ve zorluğa tevhibi anlayışı ve imanı dışında bir motivasyon ile dayanabilmesi oldukça zor görünmektedir. İmanı sayesinde psikolojide veya batıda sayılan motivasyon kaynaklarının olumsuz etkilerini alt etmeyi başarmıştır. Duygular, arzular, nefis, toplumda saygı, statü ve başarı kazanabilme arzusu bunlardan bazılarıdır. Hız. İbrahim'in babası ve kavmi ile diyalogundaki en önemli motivasyon kaynakları iman, akıl ve bilgi olmuştur.

İnsan çevresinde olup bitenleri anlamlandırmaya çalışır. Bir davranışı yapmaya karar vermeden önce çevresindeki her şey hakkında merak duyar ve bilgi sahibi olmak ister. Hız. İbrahim'in merak duygusu, çevresi ile olan ilişkisini güçlendirmiştir. İlk önce kavminin ne yaptığını incelemeye başlamıştır. Neye inandıklarını, nasıl davranışlar sergilediklerini, inandıkları şeylerin bir yarar veya zarar verme gücünün olup olmadığını anlamaya çalışmıştır.⁴⁴⁴ İnanç ile ilgili merakı ve gerçeği bulma isteği onu kainata yöneltmiştir. Yaratıcısının kim olduğunu anlamak için yıldız, ay ve güneşi duyularından faydalananarak anlamlandırmaya çalışmıştır.⁴⁴⁵

Hız. İbrahim, kavmini ve kainatı incelemiş duygularını kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Tüm bunları yaparken motivasyonu akıl ve iradesi olmuştur. Hız. İbrahim'in Rabbini ararken, kavmini doğru yola çağırırken ikna etme çabaları, kullandığı argümanlar ne kadar akılcı ve mantıklı olduğunu göstermektedir.

Hız. İbrahim'de olan bu özelliklerin Müslümanlarda da olması, Allah'ın istediği bir kul olunabileceğini fark edip, hayat amacını, aklı, bilgiyi, iradeyi, duyguları bu yönde geliştirmek tavsiye edilmiştir.

2.2.2. Hız. İbrahim'in Oğlunu Kurban Etmesi

Hız. İbrahim'in oğlunu kurban etmesi ile alakalı ayetleri incelemenden önce çocukları ile alakalı verilen müjdeleri değerlendirmek ve çocukları ile ilişkisinin nasıl olduğunu ve bu süreçte yaşananları anlamaya çalışmak daha doğru olacaktır.

⁴⁴⁴ Şuarâ: 26/70-77; Enbiya: 21/58-66.

⁴⁴⁵ En'âm: 6/76-78.

Hız. İbrahim ilerleyen yaşına rağmen çocuk sahibi olamamıştır ve hep soyundan gelecek bir salih evlat sahibi olmak için dua etmiştir.⁴⁴⁶ Hız. İbrahim'in ilk eşı Sare'nin çocuğu olmayınca Sare cariyesi Hız. Hacer ile evlenmesini istemiş ve Hız. İbrahim'in ilk oğlu Hız. İsmail dünyaya gelmiştir.⁴⁴⁷

Rivayetlere göre Hız. İbrahim'in oğlu İsmail doğduğunda 99, İshak doğduğunda ise 112 yaşlarında idi.⁴⁴⁸

رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ

“Rabbim! Bana iyilerden olacak bir evlât ver!”⁴⁴⁹ ayeti ve

الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ

“Hamd, iyice yaşlanmış iken bana İsmail'i ve İshak'ı veren Allah'a mahsustur! Şüphesiz rabbim duayı işitendir.”⁴⁵⁰ ayeti Hız. İbrahim'in evlat isteği ve özlemini duaya dökmesidir.

Hız. İbrahim'in salih evlat duası ve ardından hem Hız. İsmail hem de Hız. İshak'ın bahşedildiği yukarıdaki ayetlerle sabittir. Hız. İbrahim'e melekler gelip hem Lut kavmi ile ilgili kararı bildirmiş hem de onu oğul ile müjdelemiştir. Bu ayetlerde yaşlılığına ve çocuk sahibi olma konusundaki şaşkınlığına da değinilmiştir.⁴⁵¹

“Onlara İbrahim'in misafirlerinden de haber ver. Hani misafirler İbrahim'in yanına girmiş “Selâm” demişlerdi. O da, “Gerçekten biz sizden korkuyoruz” demişti. Onlar “Korkma biz sana bir oğul müjdeliyoruz.” dediler. İbrahim, “Bana yaşlılık gelip çatmış iken beni mi müjdeliyorsunuz? Bana neyi müjdeliyorsunuz ?” dedi. “Biz sana gerçeği müjdeledik. Sakın ümitsizlerden olma” dediler. Dedi ki “Rabbimin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?”⁴⁵² Ayette özellikle dikkat çekmek istediğimiz husus ümitsizliğe kapılma olarak tercüme edilen الْقُنُوطُ ifadesinde geçen الْقُنُوطُ kelimesidir. “الْقُنُوطُ” kelimesi hayırdan ümidini kesmek, ümitsizlik olarak

⁴⁴⁶ İbrâhim: 14/39; Sâffât: 37/100-101.

⁴⁴⁷ Ömer Faruk Harman, “İsmail”, *DİA*, 2001, XXIII, 76-8.0

⁴⁴⁸ İbn Kesîr, I, 252; DİB, III, 321-322; er-Râzî, IX, 232.

⁴⁴⁹ Sâffât: 37/100-101.

⁴⁵⁰ İbrâhim: 14/39.

⁴⁵¹ Hud: 11/69/73; Hicr: 15/51-56.

⁴⁵² Hicr: 15/51-56.

tanımlanmıştır.⁴⁵³ Kur'an-ı Kerim de Allah'ın rahmetine vurgu yapılarak “kanut” ifadesi kullanılmıştır.

İnsanların hayata karşı motivasyonunu sağlayan en önemli etkenlerden biri de ümittir. İleriye dönük bir plan ve hayalin olması, insanı hem hayata hem de yapılmak istenilen davranışa motive eder. Bu önemli kavram Kur'an-ı Kerim’de ve Hz. İbrahim kıssasında da yer almaktadır. Yanlış veya hatalı davranışların sonucunda insanın Allah'ın rahmetinden ümidi kesmesi, yaşama azmi ve daha sonraki ameller konusunda insanın motivasyonunu etkilemektedir. Ümit kavramının oldukça önemli olması nedeniyle bu konuyla alakalı Kur'an-ı Kerim’deki ayetlere değinilecektir.

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

“De ki: “Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁴⁵⁴ Ayetinin iniş sebebi olarak çeşitli rivayetler vardır; müşriklerin yaptıkları günahlar nedeniyle affedilmeyeceklerini dile getirmeleri, Hz. Hamza'yı öldüren Vahşi, Müslümanlardan bir kısmının fitneye düşerek hicret etmemeleri ve tevbelerinin kabul edilmeyeceğini düşünmeleri gibi durumlar bu ayetin sebab-i nüzulü için geçen rivayetler arasındadır. Hz. Ali ise bu ayetin hükmünün tüm insanları kapsadığını söylemiştir.⁴⁵⁵ Rivayetlerden anlaşıldığı üzere çok büyük günahlar işlenmiş olsa bile tövbe edip, af dileyenler için Allah'tan asla ümidi kesmemeleri istenmiştir. عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ deyimi konusunda Râzî, kişinin günaha bulaşmış olması, ilk önce kendi nefesine, ruhuna, hayatına zarar vermesiyle ilgili olduğu için böyle bir ifadenin kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁵⁶

Yine bir başka ayette insanın bu ümitsizliğiyle ilgili olarak

لَا يَسْتُمِ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيَئُوسٌ قَنُوطٌ (٤٩)

“İnsan, hayır (mal, mülk, genişlik) istemekten usanmaz. Fakat başına bir kötülük gelince ise umutsuzluğa düşer, yıkılır.”⁴⁵⁷ Genel anlamda hayır kelimesi “herkesin rağbet

⁴⁵³ İbn Manzûr, VII, 386; İsfahânî, 413; Zebidi, XX, 57.

⁴⁵⁴ Zümer: 39/53.

⁴⁵⁵ Zemahşerî, V, 313; Taberî, VI, 396.

⁴⁵⁶ Er-Râzî, XXVII, 4.

⁴⁵⁷ Fussilet: 41/49.

ettiği, istediği, arzuladığı ya da beğendiği şey”⁴⁵⁸ olarak tanımlanmıştır. Alimler bu ayet içerisinde kullanılan hayır kelimesi ile mal, vücut sağlığı, itibar, mevki, güç gibi dünya nimetlerinin kastedildiğini söylemişlerdir. Fakat kişinin canına veya malına bir zarar gelince hemen kanut vasfı ortaya çıkar ve kişi ümitsizlik ve acziyet içerisinde hayal kırıklığına uğrar, Allah’tan ümidini keser.⁴⁵⁹

İnsanın kendi yapıp ettiklerinin, ümitsiz olmasına neden olduğunun vurgusu da yapılmıştır ayetlerde.

وَإِذَا آتَيْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرَحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ

“İnsanlara bir rahmet tattırdığımız zaman ona sevinirler. Eğer kendi işledikleri sebebiyle başlarına bir kötülük gelirse, bir de bakarsın ki ümitsizliğe düşerler.”⁴⁶⁰

Tüm bu ayetlerden hareketle söylenebilir ki sevinç de üzüntü de ümitsizlik ve ümit de insani duygulardır. Fakat ümitsizlik çok tehlikelidir. Zira insanın ümidi olmadığına hayattan bir beklentisi olmaz, bir amacı olmaz, bu dünya veya öteki dünya anlamını yitirir ve kişinin hayat sevinci tamamen ortadan kalkar. Bu nedenle herhangi bir davranış için harekete geçmeye, çalışmaya, emek harcamaya, çabalamaya karşı son derece dirençli olur. Allah bizlere bu ümitsizliğin bizlerin karar, tercih ve davranışları sonucunda olduğunu hatırlatır. Bu ümitsizliğe düşmemek için Allah’ın affedici, Rahman olduğu,⁴⁶¹ insanın her daim tövbe edip yeni bir başlangıç yapabileceği, zorlukla beraber kolaylığın geldiği⁴⁶² hatırlatılarak insana, Allah’ı tam olarak tanıması öğütlenmiş ve motivasyon sağlanmıştır. İnsanın kendi acziyetini zerrelere kadar hissettiği anlarda ilahi rahmetin tek kurtarıcı olduğunu ve Rahman olan Allah’tan ümit kesmemek gerektiğini bilmek insanı hayata karşı motive eder.

Hız. İbrahim de geç yaşına rağmen çocuk sahibi olma müjdesini şaşkınlıkla karşılamış, meleklerin ümidini kesme sözüne karşılık, kanut olanların Allah’tan yüz çevirenler olacağını, kendisinin asla haktan yüz çevirmediğini belirtmiştir.

Hız. İsmail’in küçük yaşlarda annesi ile birlikte Mekke’ye, Kabe’nin yakınlarına bırakıldığı da bilinmektedir.

⁴⁵⁸ İbn Manzûr, IV, 264; Halil b. Ahmed c.1, 454; İsfahânî, 160.

⁴⁵⁹ Zemahşerî, V, 389; Taberî, VI, 475; DİB, IV, 722-723; er-Râzî, XIV, 136.

⁴⁶⁰ Rum: 30/36.

⁴⁶¹ Bakara: 2/64; Nisâ: 4/96; En’âm: 6/54; Â’râf: 7/149; Yunus: 10/57; Mu’minûn: 23/ 118.

⁴⁶² İnşirâh: 94/6.

رَبَّنَا إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِي وَمَا نُعْلِنُ وَمَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ

“Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında ekim bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönülleri onlara meylettir ve onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler.”⁴⁶³

Rivayetlere göre Hz. İbrahim, oğlu Hz. İsmail’i ve annesi Hz. Hacer’i Allah’ın emri ile Şam’dan alarak henüz yerleşim yeri olmayan, kurak bir arazi olan Mekke beldesine bırakmıştır. Hz. Hacer, bunun Allah’ın emri olduğunu öğrenince tam bir teslimiyet ve güvenle Allah’a dayanmış ve Allah’ın onları muhafaza edeceğini söyleyerek bu durumu kabullenmiştir. Hz. Hacer ve oğlu İsmail’in yanında getirdiği yiyecek ve içecekler tükenince Hz. Hacer, Safa ve Merve tepeleri arasında gidip gelmiş ve sonunda Hz. İsmail’in yanından bir suyun yani zemzemin fışkırdığını görmüştür. Bugün Hacıda yapılan Sa’y ibadetinin de ortaya çıkışı bu olay olmuştur.⁴⁶⁴ Hz. Hacer ve oğlu İsmail zemzem suyunun etrafında yaşamaya başlamıştır. Ve oradan gelip geçenlerin de buradaki bereketi görerek Mekke’ye yerleştiği ve yavaş yavaş buranın bir yerleşim yeri haline geldiği rivayet edilmektedir.⁴⁶⁵

Hz. İbrahim’in ailesini ıssız bir yere bırakması yeme, içme, barınma ihtiyaçları ve toplum içerisinde bulunmanın sağladığı sevgi, güven, aidiyet duyguları ile motivasyon sağlayan herhangi biri için çok zor olacaktır. Ayrıca geleceği dair bir planın olmaması, belirsizlik içerisinde bir hayatın oluşu insanları karamsarlığa sürükleyecek, hayat sevincini bitirebilecek olumsuz bir motivasyon sağlar. Fakat Hz. İbrahim ve Hz. İsmail ile Hz. Hacer’in motivasyonu yeme, içme, güvenlik, aidiyet gibi pek çok motivasyondan daha yüce bir motivasyon olan iman, Allah’a güven ve teslimiyettir.

Hz. İsmail biraz büyüyünce kurban edilme hadisesi meydana gelmiştir. Ayetlerde Hz. İsmail’in adı doğrudan geçmemiştir fakat kurban edilmek istenilenin Hz. İsmail olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶⁶

رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٠٠﴾ فَبَشِّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ ﴿١٠١﴾

⁴⁶³ İbrâhim: 14/ 37.

⁴⁶⁴ Bakara: 2/158;

⁴⁶⁵ İbn Âşûr, XIII, 241; Er-Râzî, X, 124; Taberî, IV, 458; Buhari, el Enbiya, 9; Ebu Zehre, 4038; Zemahşerî, III, 385.

⁴⁶⁶ Taberî, XIX, 578.

“*Ey Rabbim! Bana salihlerden olacak bir çocuk bağışla!*” Biz de ona uysal bir oğul müjdeledik.”⁴⁶⁷

Hiz. İbrahim’in salih evlat duası bu ayetlerde de mevcuttur. Salih olmak kul olarak insanların elde edebileceği en üstün vasıflardandır. Hiz. İbrahim kendisi için de “*Rabbim bana hikmet ver ve beni salihlerden eyle*”⁴⁶⁸ diye dua etmiş, aynı şekilde kendinden sonra gelecek nesli için de salihlerden olmayı istemiştir. Salih kelimesi “bir şeyi doğru, iyi bulmak, itidal üzere olmak, dürüstlük” anlamındaki salah kelimesinden türemiştir. Salih ise “faydalı, işe yarar, bozukluk ve yanlışlıktan uzak, barışçı, uyumlu”⁴⁶⁹ demektir. Hem Hiz. İbrahim hem de oğlu Hiz. İsmail’in salih vasfına sahip olduğu aşikardır.

Ayetin devamından anlaşıldığı üzere de Allah Teâlâ Hiz. İbrahim’e akıllı, buluğa ermiş ve halim bir erkek çocuğu bahşetmiştir. Halim kelimesi de Hiz. İbrahim’in vasfı olarak açıklanmıştır. Hilm ağırbaşlılık, uyumlu olmak ve akıllı olmak anlamlarındadır. Kavramlar zıddı ile anlaşıldığı için hilmin zıddı olarak cehl kavramı kullanılmaktadır. İslam öncesi Arap toplumuna cahiliye toplumu denilmesi; kibir, güç sebebiyle böbürlenme, herhangi bir otoriteyi tanımama, kötü alışkanlıklar ve hoyrat duygular gibi vasıfları içeren cehl ahlakının içerisinde bulundukları içindir. Böylece hilm kelimesi “ağırbaşlı, sebat ve akıllı, uygarca davranış” olarak tanımlanabilir.⁴⁷⁰ Bir kişinin akıllı ve ağırbaşlı davranması, öfke halinde, kötü duygularının yoğun olduğu dönemlerde çok daha elzemdir ve kişinin gerçekten hilm sahibi olduğu da bu durumlar karşısındaki tutumlarından anlaşılmaktadır. Zira İsfahânî hilmi “öfke duygusunun coşkusundan nefsi koruma, aklın eyleme dönüşmesi” olarak tanımlamıştır.⁴⁷¹ Hilm ahlakının kişide karakter haline gelmesi ve tam olarak içselleştirilmesi de kötü alışkanlık ve duygulardan uzak durarak mümkündür.

“Hilm” kelimesinin akıl anlamında kullanımını Tur suresi 32. ayette görölmektedir. Bu ayetin devamında da Müslümanların değil de müşriklerin hareket noktalarının, gayelerinin neler olduğunu görmek mümkündür.

⁴⁶⁷ Sâffât: 37/100-101.

⁴⁶⁸ Şuarâ: 26/83.

⁴⁶⁹ İbn Manzûr, I, 316; Firuzabadi, I, 232; İsfahânî, 284; Mustafa Çağrııcı, “Salih”, *DİA*, 2009, XXVI, 31-32.

⁴⁷⁰ Halil b. Ahmed, I, 302; İzutsu, 51-61; İzutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, 204; Mustafa Çağrııcı, “Hilim”, *DİA*, 1988, XVIII, 33-36.

⁴⁷¹ İsfahânî, 129.

أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَخْلَامُهُمْ بِهِدًى أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ ﴿٣٢﴾

“Bunu onlara akılları mı emrediyor yoksa onlar azmış bir topluluk mu?”⁴⁷² ayetindeki أَخْلَامُهُمْ kelimesi hilm kelimesinin çoğuludur. Ve akıl anlamında kullanıldığı söylenmiştir. Bu ayet ve sonrasındaki ayetlerde, Hz. Muhammed’e ısrarla karşı çıkanların, müşriklerin hareketlerinin sebepleri, temel saiklerinin neler olabileceği ile alakalı bütün ihtimaller belirtilmiştir. Bu ayetten de anlaşılacağı gibi hilm, insanı iyi yönde harekete geçiren bir vasıf olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsanların davranışlarını harekete geçiren şeylerden biri de duygularıdır. Daha önce ifade edildiği gibi Kur’an, bu duyguları yok saymamış, onları değersiz atfetmemiştir. Fakat yalnızca duygular ile harekete etmenin sakıncalarını da bilerek, Allah insana akletme, düşünme ve bu duyguları kontrol altına alma gücü vermiştir, bu gücü Kur’an “hilm” kelimesi ile ifade eder. İslam hilmin, ağırbaşlılığın, Müslüman ahlakında yer etmesini isteyerek onu doğru davranışlara yönlendirmeyi amaçlamaktadır.

Allah Teala Hz. İbrahim’e salih ve hilm sahibi bir evlat nasip ettikten sonra ona oğlunu kurban etme emri gelmiştir.

“Çocuk, kendisiyle birlikte koşup yürüyecek yaşa gelince İbrahim ona, “Yavrucuğum, ben rüyamda seni boğazladığımı gördüm. Düşün bakalım ne dersin?” dedi. O da, “Babacığım! Sana emrolunduğun şeyi yap. İnşaallah beni sabredenlerden bulacaksın” dedi. Nihayet her ikisi de (Allah’ın emrine) boyun eğip, İbrahim de onu (boğazlamak için) yüz üstü yere yatırınca ona, şöyle seslendir: “Ey İbrâhim! Gördüğün rüyanın hükmünü yerine getirdin. ...Biz, (İbrahim’e) büyük bir kurbanlık vererek onu (İsmail’i) kurtardık...”⁴⁷³

Hız. İsmail babası ile çalışıp beraber iş için koşturacak yaşına gelince -Zemahşerî 13 yaşında olduğunu söyler- kurban ibadeti emredildi.⁴⁷⁴ Hız. İsmail hilm vasfına sahip olduğundan dolayı, babası “Yavrucuğum. Rüyamda seni kurban ettiğimi gördüm...” dediğinde, “Babacığım! Sana buyurulanı yap; inşaallah beni sabredenlerden biri olarak bulacaksın.”⁴⁷⁵ diyerek, teslimiyetle cevap verebilmiştir. Hız. İsmail ergenlik çağında olmasına rağmen bu imtihanı hakkıyla yerine getirecek bir güven, teslimiyet ve cesaret

⁴⁷² Tûr: 52/32.

⁴⁷³ Sâffât: 37/102-111.

⁴⁷⁴ Zemahşerî, V, 221.

⁴⁷⁵ Saffât: 37/102.

vardı. Bir baba olarak Hz. İbrahim’de çok sevdiği, dualar ettiği, geç yaşında verilen evladını, Allah’ın emri dolayısıyla kurban etmeyi imtihanı olarak saymış ve emre boyun eğmiştir. Elbette ki bu durumu kabullenmek kolay olmamıştır. Hz. İbrahim bu rüyayı ilk gördüğünde acaba bu rüya Allah’tan mı yoksa şeytandan mı diye düşünmüş, bu ilk rüya üzerine uzun düşünceleri nedeniyle bu geceye, tevriye gecesi⁴⁷⁶ denmiştir. İkinci gece de aynı rüyayı görünce bunun Allah’tan olduğunu anlamış ve bu geceye de arefe gecesi denmiştir. Arefe anlama, idrak etme anlamındadır.⁴⁷⁷ Üçüncü kez de bu rüyayı görünce artık kurban etmeye niyetlenmiş ve bu konuda karar vermiştir. Bu güne de kurban günü anlamında nahr (kurban) günü denmektedir.⁴⁷⁸

Yukarıda Hz. İbrahim’in kurban etme kararını verirken geçirdiği aşamalar belirtilmiştir. Hz. İbrahim örneğinde, Müslümanlar, yapacakları eylemler hakkında ani karar vermemeli veya yalnızca duyguları ile hareket etmemeli, itidal ile düşünerek karar vermelidir. Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi davranışa meylettiren şeyin ne olduğunu anlamaya çalışmalı, “bu davranışı niçin yapıyorum?”, “bu davranışı yapmamı kim istedi?”, “Bunu niçin yapıyorum?” soruları üzerinde düşünmelidir. İnsanın bu sorulara cevabı Allah rızası olduğunda imandan kaynaklanan bu motivasyonla hem kendini hem de bu davranıştan etkilenecek insanların iyiliğini düşünerek kalbin mutmain olacağı, iç motivasyonunu sağlayacağı şekilde kararında istikrarlı olup dik duruş sergileyerek yapmak istenileni eyleme dökmelidir.

Hz. İbrahim kendi iç münakaşasını yapıp bir sonuca ulaşmış ve oğlunu kurban etme emrinin Allah’tan geldiğini kesin olarak bilmiştir. Bir peygamber olarak Allah’ın emrine titizlikle boyun eğmeye karar vermiş fakat yine de oğluna bu durumu bildirmiş ve فَأَنْظُرْ مَاذَا تَرَى diyerek oğluna düşünme ve bu iş hakkındaki görüşünü bildirme için zaman tanımıştır. Buradaki durum Hz. İbrahim’in Hz. İsmail’in görüşüne göre hareket etmesinden ziyade oğluna durumun ne olduğunu açıklamak ve bu imtihan için kendini hazırlamasını, kalbini ve zihnini mutmain kılacak bir şekilde teslimiyetle, sabırla Allah’ın emrine razı olmasını sağlamaktır.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ İsfahânî, 208; التَّوْبَةُ bir nesneyi tefekkür etme ve bir görüşe ulaşmak için nefiste, zihinde oluşan düşünceler arasında bir yargıya varmaya çalışma, meyletme. Tefekkür gecesi, Zilhicce ayının 8. Gecesi, Zemahşerî, V, 222.

⁴⁷⁷ İsfahânî عرف kelimesini bir şeyi tefekkür ederek ve etkisinin veya sonucunun üzerinde düşünerek idrak etmek olarak açıklıyor. İsfahânî, 331.

⁴⁷⁸ İbn Âşûr, XXIII, 149; Er-Râzî, XIII, 410; Zemahşerî, V, 223; Kurtubî, XVIII, 66.

⁴⁷⁹ Gürel, 97.

Düşün bakalım diye tercüme edilen فَاَنْظُرْ kelimesinin kökü olan نظر kelimesi “bir nesneyi idrak etmek ve görmek için gözü ve basireti çeşitli yönlerde döndürmek. Hiç acele etmeden tekrar tekrar ve dikkatle düşünmek, araştırmak veya araştırma ve inceleme sonunda elde edilen bilgi”⁴⁸⁰ olarak açıklanmıştır. Burada kendisinin kurban edileceğini duyan her çocuğun tepkilerini tahmin etmek çok da zor olmasa gerektir. İsyân, kabullenememe, itiraz bunların başında gelir. Fakat Hz. İbrahim’in kullandığı üslup çok dikkat çekicidir. Oğlunu bilgilendirmiş ve bu durum üzerinde uzun uzun düşünmesini istemiştir. Bu düşünmenin sonunda karar vermesini istemiştir. Dış tehditler veya zorlamalar ile yapılan davranışlar kalıcı ve değerli olmaktan uzaktır. Oysa Hz. İbrahim, Hz. İsmail’e içsel olarak hazırlanacağı, düşüneceği, eyleme geçeceği süreyi tanımış ve içsel bir motivasyon sağlamıştır.

Hz. İsmail kararını vermiş ve net bir şekilde, sonrasında gelecek sonuçları da bilerek “*Babacığım! Sana buyurulanı yap; inşaallah beni sabredenlerden biri olarak bulacaksın.*”⁴⁸¹ cevabını vermiştir. Sabır “nefsi, aklın ve şeriatın gerektirdiği şekilde ya da akıl ve şeriatın, nefsin kendisinden alıkonmasını gerektirdiği şeylerden hapsedip alıkoymak, menetmek, tutmak”⁴⁸² olarak tanımlanmıştır. İnşallah diyerek sabır konusunda Allah’ın muhafazasını ve Allah’ın muvaffak kılmasını umduğunu belirtmiştir. Hz. İsmail nefsin, isteklerini, arzularını tutmuş, ve Allah’ın emrine boyun eğmiştir.⁴⁸³

Teslim olmaktan kasıt Hz. İbrahim’in oğlunu teslim etmesi, Hz. İsmail’in de kendi canını teslim etmesidir. Veya her ikisinin de işlerini Allah’a bırakması olarak yorumlanmıştır.⁴⁸⁴ Hz. İbrahim ve oğlu samimi bir şekilde hem şeytanı rezil etmek hem de Allah’ı hoşnut edip rızasını kazanmak için karşılaştıkları durumu gönülden kabullenince⁴⁸⁵ Allah Teâlâ da onları mükafatlandırmış ve “*Tamam, rüyayı gerçekleştirmiş oldun.*”⁴⁸⁶ buyurmuş ve kurban ibadetini oğlunun yerine iri bir kurbanlık göndererek kabul etmiştir.

⁴⁸⁰ Firuzabadi, II, 142; Halil b. Ahmed, IV, 236; İsfahânî, 497; İbn Manzûr, V, 215-216.

⁴⁸¹ Sâffât: 37/102.

⁴⁸² Firuzabadi, II, 64; İsfahânî, 273; İbn Manzûr, IV, 438-440;

⁴⁸³ Âlûsî, XXIII, 132; İbn Âşûr, XXIII, 151; Er-Râzî, XXVI, 157; Zemahşerî, V, 221.

⁴⁸⁴ Kurtubî, XVIII, 68.

⁴⁸⁵ İbn Kesîr, XII, 41; er-Râzî, XXVI, 159; Zemahşerî, V, 222.

⁴⁸⁶ Sâffât: 37/105.

إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ “İşte iyileri biz böyle ödüllendiririz”⁴⁸⁷ ayeti ve sonrasında gelen “Onun hakkında, “İbrâhim’e selâm olsun!” sonradan gelen nesiller arasında devam ettirdik. Evet, iyileri işte böyle ödüllendiririz. Çünkü o, bizim mümin kullarımızdandı.”⁴⁸⁸ ayetinde geçtiği üzere Hz. İbrahim’in kıyamete kadar kalıcı olduğunu ve onun adının hep anılacağı müjdesi Hz. İbrahim’e yapılabilecek en büyük tazim ve müjdelerden biridir. Böylesine büyük bir müjdeye sahip olmasının sebebi de ihsan üzere hareket etmesi, ihsan üzerine hareket etmesi de imanı yani mümin bir kul olması sayesinde mümkündür.⁴⁸⁹ Ayrıca bu ayet, insanın her daim iyi biri olarak anılma isteğinin Allah katında vaat edilmesidir.

İyiler olarak meallerde geçen مُحْسِنِينَ kelimesi farklı şekillerde “ihsan, hüsn, muhsin v.s.” pek çok ayette geçmekte ve İslam’ın kilit kavramlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle bu kelimeyi ve içerisinde bulunan davranışı yapma sebebini bildiren durumları biraz daha detaylandırmak, bu ahlaki erdemi üzerinde taşıyanların vasıflarını ve sonunda ihsan sahibi kişilere verilecek ödülü ve lütfu anlamak adına önemlidir.

Muhsin kelimesinin kökü حَسَنَ veya حَسُنَ şeklindedir. Hasen’in ifal veznindeki kullanımı olan أَحْسَنَ ise bir şeyi güzel, iyi sağlam yapmak ve itkan anlamındadır.⁴⁹⁰ Ahsen en genel şekilde iyilik yapmak anlamındadır.⁴⁹¹ Ahsenin masdarı ihsan’dır. İhsanın sözlük anlamı; yapılması gereken hayrı yapmaktır.⁴⁹² Elmalılı Hamdi Yazır Hasen kelimesini sevince sebep olan veya arzu edilen herhangi bir şey olarak tanımlar.⁴⁹³ İsfahani ise حُسْنُ kelimesini “mutluluk ve sevinç veren, istenen, arzulanan ya da beğenilen her şey” şeklinde ifade eder ve hüsn kelimesinin 3 kısıma ayrıldığını belirtir. Birincisi akıl tarafından beğenilen, ikincisi heva tarafından beğenilen ve üçüncüsü ise duyu tarafından beğenilen demektir. Yine aynı kökten حَسَنَةٌ ifadesini de “insana kendi nefsinde, bedeninde ve ahvalinde genel anlamda mutluluk verici her nimet” olarak tanımlanmıştır.⁴⁹⁴ Elmalılı, hüsn ile ilgili şöyle bir açıklama yapmıştır; halk güzelliği genellikle hissi ve gözüyle arar.

⁴⁸⁷ Sâffât: 37/105.

⁴⁸⁸ Sâffât: 37/100-111.

⁴⁸⁹ Âlûsî, XXIII, 134; İbn Âşûr, XXIII, 152; İbn Kesîr, XII, 41; Zemahşerî, V, 223.

⁴⁹⁰ İbn Manzûr, XIII, 116; Firuzabadi, IV, 210; el-Cürcânî, 13; Saadettin Altınışık, *Kur’an’da İhsan Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, 7.

⁴⁹¹ İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 294.

⁴⁹² İbn Manzûr, XIII, 116; Firuzabadi, IV, 210; el-Cürcânî, 13

⁴⁹³ Elmalılı, II, 72.

⁴⁹⁴ İsfahânî, 118.

Kur'an'da bulunan hüsünler ise genellikle basiret yönünden güzel bulunmuştur.⁴⁹⁵ İzutsu, ihsan kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de kullanımıyla ilgili; iyilik sıfatının uygulanmasının iki şekilde olduğunu söyler birincisi Allah'a karşı derin hürmet ve bundan dolayı ortaya çıkan ameller, diğeri ise hızını hilm ruhundan alan emeller.⁴⁹⁶ Meşhur olduğu üzere ihsan kelimesinin terim anlamını Cibril hadisi olarak da bilinen Cebrail'in (a.s) kılık değiştirerek Hz. Muhammed'e (s.a.v.) gelmesi ve ona iman, islam ve ihsan nedir? sorularını sorduğu hadis-i şeriften öğreniyoruz. Hz. Peygamber'in (s.a.v) cevap verdiği üzere ihsan "Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmektir."⁴⁹⁷

İhsan kelimesinin ismi faili olan "muhsin" ise Kur'an-ı Kerimde 39 yerde geçmektedir.⁴⁹⁸ Bazı ayetlerde muhsinlerin özellikleri sayılır ve Allah'ın muhsinleri sevdiği ve onlara lütufta bulunacağı özellikle vurgulanır. "...İyi ve yaralı işleri en güzel şekilde yapanların (muhsinlerin) mükâfatını zayi etmeyiz."⁴⁹⁹ "Şüphesiz Allah, mutlaka iyi ve yaralı işleri en güzel şekilde yapanlarla beraberdir."⁵⁰⁰ "İşte biz iyi ve yaralı işleri en güzel şekilde yapanları böyle mükâfatlandırırız"⁵⁰¹ "... Kim iyi ve yaralı işleri en güzel şekilde yaparak (Muhsin olarak)özünü Allah'a teslim ederse, onun mükâfatı Rabbinin katındadır. Artık onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir"⁵⁰² "Onlar (takvâ sahipleri) bollukta da darlıkta da Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanları (Muhsinleri) sever."⁵⁰³ "...Çünkü onların, Allah yolunda çektikleri susuzluk, yorgunluk ve açlık, kâfirleri öfkelenmek üzere bir yere adım atmaları ve düşmana karşı herhangi bir başarı kazanmaları gibi hiçbir olay yoktur ki, karşılığında kendilerine iyi bir amel(in sevabı) yazılmış olmasın. Şüphesiz Allah iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanların (Muhsinlerin) mükâfatını zayi etmez."⁵⁰⁴ Bu ayetlerde, yapılan herhangi bir davranışı ihsan ile yapanların asla mahzun olmayacaklarının altı çizilmiştir. Ve son ayetten hareketle Allah'a hakkı ile inanıp kulluk edenlerin, takva sahiplerinin oturması, kalkması,

⁴⁹⁵ Elmalılı, II, 726.

⁴⁹⁶ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 293.

⁴⁹⁷ Buhari, İman, 37,1; Müslim, İman 1; el-Cürcânî, 13.

⁴⁹⁸ Bakara: 2/58, 112, 195, 236; Âl-i İmrân: 3/ 134,148; Nisâ: 4/125; Mâide: 5/13, 85,93; En'âm: 6/84; A'râf: 7/56,161; Tevbe: 9/91,120; Hüd: 11/115.

⁴⁹⁹ Yûsuf: 12/56.

⁵⁰⁰ Ankebût: 29/69.

⁵⁰¹ Sâffât: 37/80, 105, 110, 121.

⁵⁰² Bakara: 2/112.

⁵⁰³ Âl-i İmrân: 3/134.

⁵⁰⁴ Tevbe: 9/120.

dilemesi, susması, öfkesini yenmesi gibi her hareketinin Allah katında iyi amel, hasenat olarak yazılacağını anlaşılmaktadır.⁵⁰⁵ Kişinin davranışının övülmesi, değer görmesi, karşılığında mükafat verilmesi veya insanın korkudan ve üzüntüden emin olması, insanı davranışa motive eder. Allah Teâlâ ihsan ile ilgili ayetlerde bizlere, Allah'ın hoşnut olduğu fiillerin neler olduğunu ve bu davranışlar karşılığında en büyük ödül olarak Allah'ın sevgisi ve rızasının kazanılacağını bildirmiştir.

Hız. İbrahim'in eşi-oğlu ile ilgili ayetler incelendiğinde anlaşılmaktadır ki Hız. İbrahim'in motivasyon kaynaklarından biri de neslini devam ettirme arzusudur. İnsanın fizyolojik yapısına cinselliği yerleştiren Allah erkek ve kadını birbirine güzel, çekici göstermiş ve onları birbirlerine meyilli bir şekilde yaratmıştır.⁵⁰⁶ Cinsel arzularını giderme ihtiyacı güçlü bir ihtiyaç olduğundan insanlar bu arzusunun sebep olacağı davranışları yerine getirip, cinsel arzusunu gidermeye motivedirler. Kur'an bu ihtiyaç ve motivasyonun meşru yollardan giderilmesini uygun görmüştür.⁵⁰⁷ Bunun için evlilik tavsiye ve teşvik edilmiştir. Evlilik ile beraber cinsel arzularını gideren insan neslini devam ettirme gibi yeni bir motivasyon kaynağı bulur. Neslini devam ettirme arzusu, ona doğumla başlayıp ölümle son bulan hayatında öldükten sonra bile adını yaşatacak, aile soyunu devam ettirecek bir nesil bırakma motivasyonu sağlar. *“Andolsun, biz Nûh'u ve İbrâhîm'i peygamber olarak gönderdik. Peygamberliği ve kitabı onların soylarına da verdik. Onlardan kimi doğru yola ermiştir, ama içlerinden birçoğu da fasık kimselerdir.”*⁵⁰⁸ ayeti ile Hız. İbrahim nesiller boyu soyundan gelenlere Peygamberlik gibi yüce bir makamla müjdelenmesi de insanın motivasyonunu arttırarak Allah'a dua etmeyi ve O'ndan istemeyi sağlamaktadır. Hız. İbrahim'in evlat isteği ve arzusunu dualarında dile getirmesi, kendinden sonraki nesilleri için de dualar etmesi bu motivasyona sahip olduğunu göstermektedir. Her insanda var olan neslini devam ettirme arzusunda Hız. İbrahim yanlış yollara sapmamış, ümitsiz olmamıştır. Aynı zamanda neslini devam ettirme arzusu, hiçbir zaman Tevhit inancının önüne geçmemiştir. *“(Kulların) diriltilecekleri gün beni utandırma! O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar! Allah'a*

⁵⁰⁵ Âlûsî, X, 566; İbn Âşûr, c.11, 57; Er-Râzî, XVI, 229; Ebu Zehre, 3476.

⁵⁰⁶ Rûm: 30/21; Âl-i İmrân: 2/14.

⁵⁰⁷ Nûr: 24/32-33

⁵⁰⁸ Hadid: 56/26.

arınmış bir kalple gelen başka.”⁵⁰⁹ diye dua ederek ahiret hayatını da her daim aklında ve hayatında tutmuştur.

Hız. İbrahim’in ailesi ile ilgili ayetlerde yine ümit motivasyonunu görmekteyiz. Melekler Hız. İbrahim’e geldiğinde ilk karşılaşmada Hız. İbrahim onlardan korkmuş fakat hemen ardından kendisine bir oğul müjdesi getirdikleri söylenince Allah’ın rahmetini ümit etmekten hiçbir zaman vazgeçmemek gerektiği hatırlatılmıştır. *“Onlara İbrahim’in misafirlerinden de haber ver..... “Biz sana gerçeğı müjdeledik. Sakın ümitsizlerden olma” dediler. Dedi ki “Rabbimin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?”*⁵¹⁰ Hız. İbrahim bir Müslüman şahsiyette bulunması gereken Allah’ın rahmetinden ümit kesmemeyi insanlara göstermiştir. Allah’ın rahmetinden ümit kesmemenin ümit duygusuna bağı bir motivasyon sağladığı görölmektedir.

Hız. İbrahim aynı zamanda oldukça duygusal biridir. Merhamet, hilm, evvah, sadık, salih, halil sıfatları Kur’an-ı Kerim’de sayılan bazı özellikleridir. Hız. İbrahim’in duyguları onu inanmayan babası için dua etmeye,⁵¹¹ Lut kavminin helakı için meleklerle tartışmaya⁵¹² itmiştir. Fakat sadece duyguları ile harekete geçmemiş ve onunla motivasyon sağlamamıştır. Duygularının yanında sorumluluk bilinci, aklı ve imanı ona yön gösterici olmuştur. Bir Müslümanın davranışlarını nelerin kontrol ettiğini harekete geçiren ve istikamet sunan itici güçlerden en önemlisi imandır. İman, Hız. İbrahim’in hayatının tüm aşamalarında karşımıza çıkar. Babasının ve kavminin tepkilerine, eziyetlerine⁵¹³ imanı sayesinde dayanabilmiştir. Çok sevdiği biricik oğlunu ve eşini kimsenin olmadığı bir yere bırakması⁵¹⁴ ve Allah’ın ona kendi oğlunu kurban etme gibi ağır bir görev yüklemesi ve açıklayacak herhangi mantıklı bir durum olmadığına bile teslim olması⁵¹⁵ bunu yerine getirmesi de imanı kaynaklı motivasyonu sayesinde olmuştur. İslam motivasyonu tek bir açıdan ele almıyor. İmtihanların güç ve meşakkatli olmasına rağmen karar alıp, eyleme dökme sürecinde iman gibi bir içsel motivasyonla karşılaşırken, sonrasında Allah’ın lutüf ve ikramda bulunacağını, iyiler arasında yer alıp bu şekilde nesiller boyu anılacakları müjdelenerek de bu imanlarına ve teslimiyetlerine

⁵⁰⁹ Şuarâ: 26/87-89.

⁵¹⁰ Hicr: 15/51-56.

⁵¹¹ Tevbe: 9/114.

⁵¹² Ankebût: 29/31-32.

⁵¹³ Enbiyâ: 21/68.

⁵¹⁴ İbrâhim: 14/37.

⁵¹⁵ Sâffât: 37/102-107.

karşılık bir ödül ile dışsal bir motivasyon sağlanmaktadır. Motivasyonu sağlarken hangi davranışlara karşı nasıl bir yöntem izlemek gerektiği de gösterilmiştir. Kötü davranışlara karşı temkinli ve basiretli bir yol izlenmesi gerektiği, duygular ile ani hareketlerde bulunmamamız gerektiği öğütlenmiştir. İyi davranışları yaparken de takva ve hilm sahibi olarak davranışın en güzel şekliyle yani ihsan ile yapılması istenmektedir.

2.2.3. Ölülerin Diriltilmesi Olayı

Hız. İbrahim bir peygamber ve mümin olarak Allah'a imanı tam ve eksiksiz olmasına rağmen, akıl yürüterek, deliller bularak, teslimiyet göstererek, yakın bilgiyi anlayarak, kalp ile aklın birbiri ile tam bir uyum içerisinde olmasını sağlamış ve tam bir itminan duygusu yaşamak için sormaktan, görmekten, düşünmekten, hissetmekten geri durmamıştır. Bu durumun en bariz örneği ise Hız. İbrahim'in Allah ile olan diyalogunda ortaya çıkmaktadır ki bu konuşmada Allah Teâlâ'ya ölülerin nasıl diriltildiğini tam olarak anlamak isteğini belirtmektedir.

Görme, dokunma, işitme gibi hissi duyuları insanların algılarını, fikir ve zihin dünyasını oluşturur. İnsanın bilgisi aynı zamanda duyu organlarıyla da gelişir. Bir şeye kesin olarak inanmak kalple olmakla birlikte, onu görmek, duymak da insana yakın bilgi, hakiki bilgi elde etme imkanı sağlar ve bu hakiki bilgi ile kişinin inancı güçlenir. Duyular, insanın bir meseleyi kalbinde ve zihninde algılamasına ve inanması ile ilgili tüm sürece etki etmektedir. Hız. İbrahim'in ölülerin diriltilmesini görme isteği de tam olarak algılamak, istikrar ve tatmin sağlamak içindir.

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمَرْ أَنِ بِئِىَ وَلَكِنْ لِّيَبْطِئَنَّ قَلْبِي

*“Hani İbrahim “Rabbim! Bana ölülerini nasıl dirilttiğini, göster!” demişti. (Allah ona) “İnanmıyor musun?” deyince, “Hayır (inandım) ancak kalbimin tatmin olması için” demişti.”*⁵¹⁶

Hız. İbrahim'in, ölülerin diriltilmesini görmek istemesinin sebebi olarak çeşitli görüşler belirtilmiştir: Bunlardan biri, Hız. İbrahim ölmüş bir hayvanı yırtıcıların ve kuşların yediğini görmüş ve böylesine her parçası bir başka hayvanın midesinde olan ölüyü Allah'ın nasıl diriltileceğini kendisine göstermesini istemiştir. İkinci görüş Hız.

⁵¹⁶ Bakara: 2/260.

İbrahim ve Nemrut arasında geçen diyalog dolayısıyladır. Bakara 258. Ayette geçen *“Hani İbrahim, ‘Benim Rabbim diriltir ve öldürür.’ demiş; o da, ‘ben de diriltir, öldürürüm’ demişti”*⁵¹⁷ diyalogundan sonra Hz. İbrahim ölümlerin nasıl diriltildiğini görmek istemiştir. Bahsedilen bu iki görüşte de Hz. İbrahim zaten bildiği bir şeyi kesin olarak görmek ve bilgisinin pekişmesini istemektedir. Bir diğer görüş ise Allah Hz. İbrahim’i, dost edinince Hz. İbrahim dost edinildiğini hemen görmek istemiş ve böyle bir istekte bulunmuştur. Son görüş ise, şeytanın Hz. İbrahim’in kalbine şüphe sokmasından dolayı Hz. İbrahim ölümlerin diriltilmesini görmek istemiştir.⁵¹⁸ Her insan zaman zaman şüpheyne düşebilir ve bu konuda Hz. İbrahim örneği bizler için büyük bir öğüttür. Bu örnek bize bir Müslümanın, şüpheyne düştüğü için Rabbinden uzaklaşmaması gerektiğini gösterir. Zira Hz. Muhammed (s.a.v.) bir hadisinde bu olayı şu şekilde değerlendirmiştir. *“Biz, şüpheyne İbrahim’den daha layığız. Zira İbrahim rabbine ‘Ey rabbim, ölümleri nasıl diriltirsin bana göster.’ demişti. Allah da ‘İnanmıyor musun?’ dedi. İbrahim ‘evet inanıyorum fakat kalbim iyice mutmain olsun istiyorum’ dedi.”*⁵¹⁹

Bu ayet ile alakalı olarak Abdullah b. Abbas *“Bana göre Kur’an-ı Kerim’de bu ayetten daha ümit verici bir ayet yoktur.”* demiştir yani insanların kalplerinde bazı konularda şüpheyne oluşsa bile, inanan insan dinden çıkmaz. İnsanın o şüphesini nasıl gidereceği ile ilgili arayışta olması gerekmektedir. Bu da sürekli şeytan tarafından vesveselere ve şüphelere maruz kalan insan için bir ümit ve motivasyon kaynağıdır.⁵²⁰

Hz. İbrahim’in ölümlerin diriltilmesinin nasıl olduğunu görmek istemesi ayette geçtiği üzere inanmadığı için değildi -zira o sırada peygamberdi ve bir peygamberin inanmaması mümkün değildir- bunu ‘kalbi mutmain olsun’ diye istemiştir. *لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي* ifadesindeki ‘itminan’ kelimesi “huzursuz, rahatsız edildikten sonra sakinleşmek, rahatlamak veya sükûnet ve huzur bulmak”⁵²¹ anlamındadır. Bir kişinin kalbinin, zihninin, vicdanının sakinleşmesine, şüpheyne, ıstırap, heyecan ve tereddüdün son bulmasına da itminan denir.⁵²²

⁵¹⁷ Bakara: 2/258.

⁵¹⁸ Er-Râzî, IV, 40; Taberî, II, 147; Ebu Zehre 956; Zemahşerî, I, 493.

⁵¹⁹ Muslim, İman, 238, 151; Taberî, II, 148.

⁵²⁰ Taberî, II, 148.

⁵²¹ İbn Manzûr, XIII, 268; İsfahânî, 307.

⁵²² Halil b. Ahmed, III, 60; İbn Manzûr, XIII, 268; Zebidi, XXXVI, 356.

Kalpler Allah'ı bilmek ve kendisine ibadet etmekle sakinleşir. *أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ* “Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur”⁵²³ ayeti bu durumu izah etmektedir. Dilleri ve gönülleri ile Allah'ı ananların kalbi huzura ulaşır.

İtminan kavramının Müslümanın motivasyonuna bir katkısı var mıdır diye düşünüldüğünde kararsızlık, belirsizlik ve şüphe içerisinde bulunan kişinin nereye döneceğini, nasıl hareket edeceğini ve hatta ne amaçla çalışacağını bilemeden oradan oraya yalnızca anlık hevesler için koşturduğu ve asla mutlu ve huzurlu olamayacağı söylenebilir. Bunun sonunda ise tatminsiz, huzursuz ve mutsuz insan ortaya çıkar. Oysa İslam kalplerin ve nefislerin mutmain bir şekilde, sakin ve şüpheden uzak olmasını ister. Bunun nasıl gerçekleştirileceğini Kur'an-ı Kerimdeki Hz. İbrahim örneğinden öğrenmekteyiz. Bu örneğe göre itminanın yolu Allah'ı en iyi şekilde tanımaya çalışmak ve şüpheye düşüldüğünde Hz. İbrahim gibi araştırıp, öğrenerek iman konusunda itminan kazanmaktır.

Burada şu soru sorulabilir; peki bu dünyada dünya nimetleri ve zevkleri ile hemhal olup Allah'ı yeteri kadar tanımadan onun rızası için çalışmak gibi bir amacı olmayanların bu dünyada mutlu olduklarını, huzurlu ve mutmain olduklarını söylemeleri ne anlama gelmektedir. Mutmain olmak farklı şekillerde de mümkün mü? Bu soruya da Kur'an-ı Kerim cevap vermektedir. “Şüphesiz bize kavuşacağını ummayan ve dünya hayatına razı olup onunla yetinerek tatmin olan kimseler ile âyetlerimizden gafil olanlar var ya; işte onların kazanmakta oldukları günahlar yüzünden, varacakları yer ateştir.”⁵²⁴ Burada “reca” korkmak ve ummak anlamına gelir.⁵²⁵ Burada korkacakları şey ceza, umacakları şey de mükafat ve ödüdür. Ceza ve mükafat o kadar önemli ki bu ikisi Allah'a kavuşmak olarak ifade edilmiştir.⁵²⁶ Allah'a kavuşma ümidi taşımayanlardan kasıt, ahirette Allah ile karşı karşıya gelip onun azabından korkmayanlar ve bunu hiç düşünmeyenler veya cennetlik olarak Allah'ın razı olacağı kul olarak Allah'ın karşısına çıkacağını ümit etmeyenlerdir. Ahiret hayatını düşünmeyenler; dünyayı ahirete tercih edenler, anlık ve hızlı bir şekilde elde edebilecekleri hazları, ödülleri tercih edip bununla yetinenler, asla

⁵²³ Ra'd: 13/28

⁵²⁴ Yûnus: 10/7-8.

⁵²⁵ Halil b. Ahmed, II, 104; İbn Manzûr, XIV, 309; Zebidi, XXXVIII, 127.

⁵²⁶ Kurtubî, X, 457.

hüsrana uğramayacaklarını düşünüp, bu dünyada kalıcı olduğunu düşünenler anlamındadır.⁵²⁷

Ahiret hayatına inanmayanlar sadece bu dünya için çalışır ve yalnızca bu dünyada mutlu olmanın ve burada ebedi kalmanın yollarını ararlar. Bunun sonu da ayette belirtildiği gibi olacaktır. Fakat iman edenler, samimi ve içten ibadet etmenin huzurunu yaşayacaklar, bu dünyada ahlaki ve meşru ölçülerde zevk alacak, nimetlerden faydalanacak ve hem bu dünya hem de ahirette ödüllerle karşılaşacak, ebedi mutluluğa ve huzura kavuşacaklardır.⁵²⁸

İlgili ayetlerden anlaşılmaktadır ki inananlar ve inanmayanlar her ikisi de ödül ve ceza ile motive olmakta, zevk ve arzularını tatmin etmek istemektedirler. Fakat burada inanan ve inanmayanları birbirinden ayıran çok önemli bir durum vardır; inananlar bu dünyanın sınırlı olduğu, ahiret hayatının bu dünyanın devamı olduğu bilmekte ve bu motivasyonla Allah rızasını gözeterek O'nun izin verdiği meşru sınırlar içerisinde davranışlarına yön vermektedirler. İnanmayanlar ise hayatın bu dünyadan ibaret olduğu düşüncesi ile motivasyonlarını yalnızca bu dünyadan anlık zevklerini karşılamak üzerine kurmuşlardır. İnsan davranışlarının sonucunda bir ödül veya ceza olduğunu bildiğinde de o davranışı yapmaya veya yapmamaya motive olur. İmanı ona Allah rızasını kazanmanın en büyük ödül olduğunu, bunun yanında ihsan ile davranırsa ahirette bu dünyada arzuladıklarının çok daha güzelinin ve kesintisizinin ona ve inananlara verileceğini bildirmiştir. Ayrıca insanın kötü davranışlardan uzak durması da ceza ile mümkün olabilir. Bu dünyanın gelip geçici olduğu esas olanın ise ahiret olduğu düşüncesi, bu dünyada yaptığı eylemlerin sonucunu ahirette göreceği bilinci insana bir başka açıdan kötü davranışlardan uzak durma motivasyonu sağlar. Bu kötüyü de belirleyen insanın arzuları, istekleri, duyguları değil de bir şeyi hayır ve şer olarak belirleyen bizzat Allah olduğunu bilmek,⁵²⁹ hangi davranıştan uzak durulması gerektiğini gösterir.

Hız. İbrahim'in kalbinin sekinete ermesi ve mutmain olması için Allah'ı Teâlâ ona kuşlar üzerinden ölümlerin nasıl diriltildiğini göstermektedir.

⁵²⁷ Kurtubî, X, 457; er-Râzî, IX, 37-39; Taberî, XII, 123.

⁵²⁸ İbn Âşûr, XI, 93; DİB, III, 86-87; Ebu Zehre, 3520; Zemahşerî, III, 117.

⁵²⁹ Yûnus: 10/107; Bakara: 2/110.

قَالَ فَخَذُّ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصَرَّهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِيَنَّكَ سَعْيًا وَاعْلَمَنَّ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Rabbi “Öyleyse, dört kuş tut. Onları kendine alıştır. Sonra onları parçalayıp her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler. Bil ki, şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” buyurdu.”⁵³⁰

Allah (c.c.) öldürülmüş, parçalanmış kuşları kudretiyle tekrar diriltmiştir. İnsanın duyularıyla gördükleri ve algıladıkları, insanın kesin bilgiye ulaşmasını kolaylaştırır, onu şüpheden uzak tutar. Kalbi mutmain bir şekilde emin adımlarla, kendi acizlik ve sınırlarını bilerek hareket etmesini sağlar.

Hz. İbrahim akli ile Allah’ın varlığını bulabilmiştir. Bilginin önemini ve davranışa yön verici etkisi düşünüldüğünde Hz. İbrahim’in doğru bilgi nedeniyle doğru davranışa yöneldiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Allah Teâlâ Hz. İbrahim’de bulunan bu iman dolayısıyla onun övgüye değer, örnek bir kişi, hanif bir kul olduğunu bizlere bildirmiştir.

Bilgiye ulaşırken çeşitli yollar izlemiştir. Allah’a ve ahirete iman ettikten sonra, bilgisini daha da pekiştirmek, tam olarak emin olmak, şüphelerden arınmak için ölülerin nasıl diriltildiğini görmek istemiştir.⁵³¹ İnsanın şüpheyne düşmesi, zaman zaman ümitsiz olması normaldir. İslam Hz. İbrahim örneğinde insanlara bunu göstermiştir. Hz. İbrahim’in ölülerin nasıl diriltileceğini görmek istemesi gibi her insanın bazen gerçekleri net olarak müşahade etmek ister bu olay insanların şüpheyne düşebileceğini göstermektedir. İnsan düştüğü şüpheyne yüzünden Allah’ın rahmetinden ümidi kesmemelidir. İnsanlar hem korku hem de ümit ile donatılmıştır. Korku motivasyonu insanı kötü davranıştan uzak tutar. Bu açıdan avantajlıdır. Fakat insan yalnızca korku motivasyonu ile yaşarsa mantıklı ve akıllı tercihler yapamaz, buhranlar ve kaygılara gark olur. Aynı şekilde insan yalnızca dünyevi kaygılar ve korkular taşırsa korkularının esiri olur. İçinden çıkamadığı iç sıkıntıları, her an kaybetme veya zarara uğrama korkusu ile yaşar. İslam bizlere kullarına karşı merhametli ve lütufkar olan Allah’ın geniş rahmetinin bir göstergesi olarak korku yanında ümidi de vermiştir. Dünyevi işlerde Allah’ın rızık verdiğini, imtihanlar ettiğini, sabır ve şükür ile dayanırsak mükâfatlandırılacağımız bilgisi insanı hayata bağlar ve hayata karşı önemli bir motivasyon sunar.

⁵³⁰ Bakara: 2/260.

⁵³¹ Bakara: 2/260.

Hız. İbrahim, Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar için değerli ve önemlidir. Kıyamete kadar, dünyadaki üç ilahi din ve mensupları için de değerli bir şahsiyet ve peygamber olarak anılacaktır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de Hız. İbrahim, ilgili ayetlerle inanan ve inanmayan herkese örnek bir şahsiyet olarak sunulmuştur.

Buraya kadar semavi dinler açısından insanlığın önemli atalarından kabul edilen Hız. İbrahim'in modern dönemde gündemde olan ve sıkça hakkında konuşulan, insanın düşüncelerini amele dökmesini sağlayan motivasyon kavramı açısından örnekliliği ele alınarak Müslüman motivasyonunun nasıl olması gerektiği ifade edilmeye çalışılmıştır.

Hız. İbrahim yukarıdaki başlıklarda ayetler ışığında tanıtılmaya çalışıldı. Onun kıssaları bağlamında duyguları, sosyal çevresi ile iletişimi ve etkileşimi oldukça dikkat çekicidir. Fakat Allah'ın bizlerden öğüt almamızı istediği bir diğer dikkat çeken husus; Hız. İbrahim'in çevresinden öğrendiklerini hemen uygulamaya koymayıp, akıl ve irade süzgecinden geçirip, kalbi ve imanı ile birleştirerek davranışa dökmesidir.

SONUÇ

Motivasyon kavramı insanın sahip olduğu yetenek ve potansiyeli en üst düzeye çıkarabilme gücünü ifade eder. Motivasyon hayatın her alanında insanın duygu, ihtiyaç ve davranışlarını bir amaca yöneltmesi, bu amaç doğrultusunda eyleme geçmesi ve eylemin devamlılığını sağlaması nedeniyle önemli görülmüştür. Bu çalışmada Kur'an-ı Kerim'in motivasyon kavramına bakışı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Girişte psikoloji biliminin motivasyon kavramına yaklaşımı ele alınmış birinci bölümde Kur'an-ı Kerim'de geleneksel psikoloji yaklaşımlarının nasıl tezahür ettiği işlenmiştir. İkinci Bölümde ise Hz. İbrahim örneği üzerinden motivasyon değerlendirilmiştir.

Motivasyon kavramının batıda ortaya çıkması ve bu konudaki ilk araştırmaların batıda yapılması nedeniyle başarı, statü, mal, arzu ve istekler insanın temel motivasyonu olarak belirlenmiştir. Klasikte bu motivasyonlar temel sayılmış olmasına rağmen bu çalışmada Hz. İbrahim örneği ve Kur'an'ın genel yaklaşımından hareketle dünyaya dair arzu ve isteklerin temel alındığı motivasyon teorilerinin yerine iman, irade, ahiret inancı, insanın halife oluşu, bilgi ve akıl faktörlerinin esas alındığı bir motivasyon şekli tespit edilmiştir.

İman ile kişide oluşan Allah'a güven, Allah'tan saygı ve hürmetle korkma, herhangi bir zorluk veya imtihanla karşılaşıldığında Allah'a tevekkül etme durumunun Müslümanı hayata ve iyi davranışlara motive ettiği anlaşılmıştır. Kişinin nefsinin istekleri konusunda yapılmalı veya yapılmamalı gibi bir kararı kendisinin vermesi yani iradesi motivasyonunu arttıracaktır. Kur'an-ı Kerim'de insanın iradi davranışlarının bir sonucu ve karşılığı olduğu hatırlatılarak ahiret hayatının bu dünyanın bir devamı olduğu vurgulanmıştır. Böylece İslam'da önemli olan herhangi bir davranış için değil, iyi olan davranış için motive olmak gerektiği anlaşılmaktadır. Ahiret hayatına iman insanı ölümle yok olma karamsarlığından kurtarır; umut etme, adalet, mükafat, ceza gibi unsurların var olması ise insanın bu dünyada aktif ve sorumlu bir hayatla yaşam sevincini arttırarak iyi davranışlara motivasyon sağlar. Bu çalışmada insana verilen değer ve sorumluluk duygusunun insanın motivasyonunu arttıracığı belirtilmiştir. Allah'ın insanı yeryüzünde halife kılmasının ve yeryüzünü imar görevini yüklemiş olmasının Müslümanların eylemlerine etki edecek önemli bir motivasyon olduğu görülmüştür. İnsanın merak ve yeni şeyler öğrenme isteği kaynağının akıl ve bilgi motivasyonu olduğu tespit edilmiştir.

Kur'an'ı Kerim'de çeşitli ayet-i kerimelerde ve Hz. İbrahim'in kıssalarında insanın motivasyonu kapsamında değerlendirilen fizyolojik ihtiyaçların, duyguların ve toplumsal değerlerin örneklerinin sunulduğu görülmektedir. Kur'an-ı Kerim insanın en temel ihtiyaçları olan fizyolojik gereksinimler, duygular ve toplumsal değerleri yok saymamış; bu ihtiyaçları giderirken bunların Allah'ın yaratılış kanunlarına tabi olduğunu hatırlatarak insanlık onuruna zarar vermeyecek şekilde yaratılış amacına uygun davranışlar sergilemesini istemiştir.

Hız. İbrahim'in kavmi ve babası ile olan diyaloglarında dikkat çeken hususlardan ilki kavminin tutarsız ve yanlış zihniyeti, dünya hayatına aşırı bağıllık ve sevgileri, yanlış davranışta ısrarcı olup motivasyonlarını bu yönde kullanmalarıdır. Hız. İbrahim'in motivasyonu ise akıllı, duyguları, imanı ve verilen risalet görevidir. Aynı kavimde bulunmaları ve dolayısıyla aynı toplumsal değerlere sahip olmalarına rağmen Hız. İbrahim aklını kullanmış ve imana ulaşmıştır. Dikkat çeken bir diğer husus ise kavminin korkutma ve cezalandırmalarına Hız. İbrahim'in de Allah'ın azabını hatırlatarak karşılık vermesi, ayrıca kavminden farklı olarak eğer doğruyu seçerlerse Allah'ın rahmetine erişebileceklerini belirterek korku ve ümidi bir motivasyon unsuru olarak kullanmasıdır.

Müslümanın motivasyonunu etkileyen en önemli unsurlardan olan duygu, sorgulama, iman ve teslimiyet; Hız. İbrahim'in oğlunu kurban etme kıssasında görülmektedir. Hız. İbrahim'in hayırlı evlada dair içten dualarından sonra Allah'ın lütfettiği İsmail'i ıssız bir vadiye bırakması ve ardından oğlunu kurban etme emrinin verilmesi duygu ile iman motivasyonunun karşı karşıya geldiği bir durumdur. Hız. İbrahim için bir tarafta sevgi, merhamet duyduğu, başına bir iş gelmesinden korktuğu oğlu diğer tarafta Allah'ın emri vardır. Ancak Hız. İbrahim örneğinden anlaşılmaktadır ki bir Müslüman için zaman zaman farklı motivasyon kaynaklarının karşı karşıya geldiği görülse de Kur'an-ı Kerim'de temel motivasyonun iman olması gerektiği belirtilir.

İnsanın motivasyon unsurlarından olan bilgi ve bu bilginin insana kazandırdığı itminan, ölümlerin nasıl diriltildiğini bilmek isteyen Hız. İbrahim için bir motivasyon kaynağı olmuştur. Şüphe, kararsızlık ve belirsizlikten kurtulan kişinin kalbi mutmain olur, böylece kişide hayat sevinci ve heyecanı oluşarak eyleme geçmeye motive olur. Bu durum insandaki doğru bilgi ihtiyacını ve bu yolla huzur ve sükûnete ermek isteğini gösterir.

Sonuç olarak değişen algı ve kavram dünyamızda insanın hayata bakışını, değerlerini ve davranışlarını etkileyen motivasyon kavramının Kur'an-ı Kerim ve Hz. İbrahim rneklığinde ele alınabileceği, Müslümanların davranışlarına yön veren motivasyonların Kur'an-ı Kerim'e göre belirlenebileceği söylenebilir. Bu konuda yapılacak çalışmalara ufak bir katkı sağlaması hedeflenen bu tezde Kur'an-ı Kerim ve Hz. İbrahim rneklığinden hareketle motivasyon kavramı açıklanmaya çalışılmıştır, bununla birlikte modern yaşam koşulları ve ihtiyaçlar ıkmazında bulunan insanın motivasyonunu artırma noktasında Kur'an-ı Kerim ve motivasyon ilişkisi hakkında yapılacak detaylı ve farklı çalışmaların kişiye, topluma ve alana büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (9. Baskı), İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1998.
- Aksöz, Tuncay, “İnancın Oluşumuna Dair Bilişsel Bir Yaklaşım”, *International Journal of Social Science*, Spring 2015, 475- 490.
- al-Makhzoumi, “Motivasyon ve İslam”, *D.E.U İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, 1995, 261-280.
- al-Makhzoumi, Emel Riza “İlgi Çekme Motivasyonu”, *D.E.U İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, 1994, 375-392.
- Altınışık, Saadettin, *Kur'an'da İhsan Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- Alûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu'l-Meânî*, Darul Kitabel İlmîyye, thk.: Ali Abdelbari Adıyye, Beyrut 1994.
- Armaner, Neda, “Şahsiyet Terbiyesinde Dini Kültürün Rolü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 143-149.
- Arslan, Elif, *Vahiy Sürecinde Hnf Kökünün Semantik Açısından İncelenmesi*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- Avcı, Casim, "Hilâfet", *DİA*, İstanbul 1998, XVII.
- Aydın, Hüseyin *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi-İnsan, Psikoloji, Bilgi, Ahlak Görüşü*, Pars Matbaacılık, Ankara 1976.
- Aydın, Mehmet S., Farabî'nin Siyasî Düşüncesinde Sa'adet Kavramı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1976, Cilt: 21, 303-315.
- Aytaç, Serpil, Dursun, Salih, Bozdoğan Selver, Yıldız, *Psikolojiye Giriş*, Dora Yayınları, Bursa 2018.
- Bahadır, Abdulkerim, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din Logoterapik Bir Araştırma*, İnsan Yayınları, İstanbul 2018.
- Balkış Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2017.
- Barret, J. L., “Is the Spell Realy Broken? Bio-Psychological Explanations of Religion and Theistic Belief”, *Theology and Science*, 2007, 1, 57-72.

- Bilgin, Nuri *Sosyal Psikoloji Sözlüğü Kavramlar-Yaklaşımlar*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cû'fî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Darul İbn Kesir, Beyrut 2002.
- Bursevî, İsmâil Hakkı, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri 'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2009.
- Büyük Türkçe Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 2011.
- Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.
- Cialdini Robert B. and Goldstein, Noah J., “Social Influence: Compliance and Conformity”, *Annu. Rev. Psychol.* 2004, 591-613.
- Çağrıçı, Mustafa, “Hilim”, *DİA*, İstanbul 1988, XVIII.
- Çağrıçı, Mustafa, “Salih”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI.
- Çeçen, Rezzan, “Duygular İnsan Yaşamında Neden Vazgeçilmez ve Önemlidir?”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, 2002, 164-170.
- Çığ, Muazzez İlmiye, *İbrahim Peygamber Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre*, Kaynak Yayınları, (9. Baskı), İstanbul 2014.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri I-V*, haz. Prof. Dr. Hayreddin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrıçı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, DİB Yayınları, Ankara 2006.
- Doğan, Mehmet, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 5. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul 2005.
- Ebû Zehre Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ, *Zehretü't-tefâsîr*, (thk.: Ebu İbrahim Hasaneyn), Dâru'l-Fikru'l-Arabî, Kahire 1987.
- el- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, (Ter: Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yay., İstanbul 1318, I-IV.
- el- Gazzâlî, *Hak Yolunun Esasları Ravdatü't- Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn*, (Çev.: Dilaver Selvi), Semerkand Yay., İstanbul 2018.
- el- Gazzâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş, Meâricü'l-Kuds*, (Çev.: Serkan Özburun), İnsan Yay., İstanbul 2010.

- el-Cürcânî Ali İbn Muhammed es-Seyyid, *et-Ta'rîfât*, Daru'l Fazilet, (thk.: Muhammed Sıddık Minşavi), Kahire t.y.
- El-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Kâmûsü'l Muhît*, el-Hey'etü'l Mısriyyetül Ammetü lil Kitap, Kahire 1980.
- el-İsfahânî Ebü'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. El- Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fi Garibul Kur'an*, Da'rul Marife, (thk.: Muhammed Seyyid Keylani), Beyrut 1998.
- el-Kurtubî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, Müessesetü'l-Risale, (thk. Abdullah b. Abdul Muhsin Turki), Beyrut 2006.
- el-Muhâsibî, *er-Ri'aye Kalp Hayatı*, (Ter. Abdulhakim Yüce), Işık Yayınları, İstanbul 2005
- Eroğlu, Feyzullah, *Davranış Bilimleri*, Beta Yayınları, İstanbul 2006.
- er-Râzî Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Gayb Tefsir-i Kebir*, Daru'l Fikr, Beyrut 1981.
- et-Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, (thk. Asım Faris el-Haristani- Doktor Beşşar Avad M'aruf), Müessesetü'l-Risale, Beyrut 1994.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Beytu'l Efkâr Duveliyye, (thk.: Ebu Suheyb el-Kermi) Riyad (t.y.)
- et-Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid *Mevsûatü Keşşâf-ı Istilâhâtü'l-Funûn ve'l-Ülûm*, (thk.: Ali Dahruc), Mektebetü'l Lübnan, Beyrut 1996
- ez-Zemahşerî Ebü'l Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf'an hakâ'iki gavâmizü't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, Daru'l Marife, Beyrut 2009
- Fârâbî, *El-Medînetü'l-fâzıla*, (Çev.: Nafiz Danışman), MEB Yayınları, Ankara 2001.
- Fârâbî, *es-Siyâsetü'l Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, (Çev.: Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017Fârâbî,
- Frankl, Victor E., *İnsanın Anlam Arayışı*, Phoenix Yayınları, Ankara 2020.

- Freud, Sigmund, *Beş Konferans ve Psikanalize Toplu Bir Bakış 1938*, Cem Yayınevi, (Tercüme: Kamurân Şipal), İstanbul 1998.
- Gedük, Salih, *Kur'an'da Müminlere Teselli, Moral ve Motivasyon*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- Gündoğdu, Hakan, “Hümanizm Bir Din Midir?”, *Dinler Tarihi Araştırmaları 2*, Sempozyum 20-21 Kasım 1998, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Konya 2000, 99-125.
- Gündüz, Şinasi “Sabiilik” , *DİA*, İstanbul 2008, XXXV.
- Güneş, Abdulbaki, *Kur'an'da İşlevsel Akla Verilen Değer*, Ahenk Yayınları, İstanbul 2003.
- Gürel, Ramazan, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Hz. İbrahim (a.s.)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2011
- Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l- Ayn*, (thk.: Abdulhamid Hindavi), Dar'ul Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 2003.
- Harman, Ömer Faruk, “İbrahim”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI.
- Harman, Ömer Faruk, “İsmail”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII.
- Horozcu, Ümit, *Din Psikolojisi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017.
- Hoy, Anita Woolfolk, *Eğitim Psikolojisi*, Kaknüs Yayınları, (Ter.: Duygu Özen), İstanbul 2015.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara 2018
- Hökelekli, Hayati, *Psikolojiye Giriş*, (6. Baskı), Emin Yayınları, Bursa 2018
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Pınar yayınları, (Ter.: Selahattin Ayaz), İstanbul 1991.
- İbn Abbâs Abdullâh b. El-Abbâs b. Abdilmuttalib el- Kureşî, *Tefsîru İbn 'Abbâs*, Der.: Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed Firuzabadi, (Ter.: Cevher Caduk), İlk Harf Yayınları, İstanbul 2016.
- İbn Âşûr Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Daru't- Tunus, Tunus 1984.

- İbn Fâris b. Zekerıyyâ Ebû'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekayîsi 'l-Luga*, Daru'l Fıkr, t.y.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî *Kitabü'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal Dinler ve Mezhepler Tarihi*, Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, (Çev.: Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut), İstanbul 2017.
- İbn Hişâm Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî, *es-Sîretü'n-nebeviye*, (Ter.: Hasan Ege), Kahraman Yayınları, İstanbul 2006.
- İbn İshak, Muhammed, *Siyer*, (haz.: Muhammed Hamidullah, Çev.: Sezai Özel), Akabe Yayınları, İstanbul 1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâüddîn İsamîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Müessesetül Kurtuba-Mektebetül Evladül Şeyhul Tûras, thk.: Mustafa Seyyid Muhammaed, Muhammed Seyyid Reşad, Ali Ahmed Abdulbaki, Hasan Abbas Kutub, Muhammed Fadl İcamavi, Kahire 2000.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmâîl b.Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîrel-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî,, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, (Ter. Bekir Karlıağa ve Bedrettin Çetiner), Çağrı Yayınları, İstanbul 1986.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab*, Daru's Saade Yayınları, Beyrut 1984.
- Kara, Mustafa, "Havf", *DİA*, İstanbul 1997, XVI.
- Kara, Mustafa, *Güncel Değeri Açısından Kuran Kıssaları*, Selamet Kitap, Samsun 2011.
- Karacelil, Süleyman, "Din Eğitiminde Motivasyonun Önemi" , *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(4), 2013, 182-207.
- Karaman Fikret, Karagöz İsmail, Paçacı İbrahim, Canbulat Mehmet, Gelişen Ahmet, Ural İbrahim, "Cennet" Mad., *Dînî Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2005.
- Kaya, Alim, *Eğitim Psikolojisi*, (4. Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2010.

- Konuk Mehmedoğlu, Yurdagül, *Değerler Eğitimi ve Çocuk; (Değerler Eğitimi ve Görsel Yayınlarda Ahlaki-Manevi Değerler)*, Türkiye 3. Dini yayınlar Müzakeresi Tebliğler-Müzakereler, TDV Yayınları, Ankara 2007
- Köksal, Asım, *Peygamberler Tarihi*, TDV Yayınları, (24. Baskı), Ankara 2017.
- Köse, Ali, “İman”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII.
- Kurt, Abdurrahman “Bireyselden Toplumsala Geçişte Din”, *Uludağ Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, 2009, 37-59.
- Kurt, İsmail, “Kur’ân’ın Bütünlüğü Bağlamında İnsanın Yeryüzündeki Halifeliği Meselesi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi, Turkish Journal of Religious Studies*, 20(2), 2020, 783-821.
- Kutub, Muhammed, *Kur’an’a Göre İnsan Psikolojisi*, (Çev.: Akif Nuri), Çığır Yayınları, (2. Baskı), İstanbul 1977.
- Kuzgun, Şaban, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrâhim ve Hanifilik*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Maslow Abraham H., “Motivation and Personality”, Pearson Education, Editör: Robert D. Frager, James Fadiman, ABD 1970.
- McGregor, Douglas, *The Human Side of Enterprise Annotated Edition*, McGraw-Hill Education, New York 2006.
- McIntosh Daniel N., “Religion- as- Shema, with Implicationsfor the Relation between Religion and Coping”, *The International Journal fort he Psychology of Religion*, 1995, 1-6.
- Mevdûdî, *Tefhimu’l Kur’an*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986.
- Mukâtil b. Süleymân Ebü’l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Muhtasar Tefsir-i Kebir*, (Ter.: Beşîr Eryarsoy), İşaret Yayınları, İstanbul 2015.
- Müslim, Ebü’l Hüseyin Müslim b. El-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, , *el-Câmiu’s-Sahîh*, Darul Hadara, Riyad 2015.
- Özarpınar, Yılmaz, *Psikolojinin Temel Mefhumları*, İstanbul Üniversitesi Tecrübî Psikoloji Enstitüsü, Baha Matbaası, İstanbul 1970.

- Özkan, Hacer Tunç, *Gazzali'nin Nefs Anlayışı ve Din Psikolojisine Katkısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Paçacı, Mehmet *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- Pargament, Kenneth, I. "Acı ve Tatlı; Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme", (Ter.: Ali U. Mehmedoğlu), *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 2005, 279-313.
- Plotnik, Rod, , *Psikolojiye Giriş*, (Ter.: Tamer Geniş), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- Robert, B., Cialdini, and Noah J. Goldstein, "Social Influence: Compliance and Conformity", *Annu. Rev. Psychol.* 2004, 55/591–621.
- Robert, L., Johnson, , *Humanism and Beyond*, United Church Press, Philadelphia 1973.
- Ryan, Richard M., and Edward L., Deci, "Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being", *American Psychologist*, January 2000, 68-78.
- Saidi, Abdulfettah, *el-İfsah fî Fıkhi'l-Luga*, (2. Baskı), Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1964.
- Sayar, Kemal ve Dinç, Mehmet, *Psikolojiye Giriş*, (2. Baskı), Dem Yayınları, İstanbul 2009.
- Serpil Aytaç, Salih Dursun, Yıldız Bozdoğan Selver, *Psikolojiye Giriş*, Dora Yayınları, Bursa 2018
- Sinanoğlu, Mustafa, "İman", *DİA*, İstanbul 2000, XXII.
- Sulaiman, Omar Khalid Bhatti Uzma Aslam Arif Hassan Mohamed, "Employee Motivation an Islamic Perspective", *Humanomics*, 32(1), 2016, 33-47.
- Şahin, Süreyya, "Cennet", *DİA*, İstanbul 1993, VII.
- eş-Şehristânî Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüdd'in) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, Darul Marife, Beyrut, 1993.
- Taş, Hatice, *Ahirete İmanın İnsan Davranışlarına Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2005.
- Topaloğlu, Bekir , "Cehennem", *DİA*, İstanbul 1993, VII.
- Topaloğlu, Bekir, "Ahiret", *DİA*, İstanbul 1988, I.

Tümer, Günay, “Din”, *DİA*, İstanbul 1994, IX.

Türkçe Sözlük, “Motivasyon”, Mad., II, 1578

Uludağ, Süleyman, “Takva”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX.

Wulff, David M., “Hümanistk İnancın Umudu Erich Fromm”, (Çev.: M. Doğan Karacoşkun), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(4), 2005, 243-253.

Yılmaz, Adem, *Kur'an'da Hz. İbrahim Kıssasında Bulunan Temel Duygular ve Bunların Yönetimi*, (Yüksek Lisans Tezi), Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020

Yumni, Sezen, *Sosyoloji Açısından Din; Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-Arûs*, (thk.; Ali Hilali), Tabatül Kuveyt, Kuveyt 1987.

Zebidi, Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi', *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, (Ter.: Ahmed Naim), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1979, I.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Sümeyye DİNDAROĞLU
Doğum Yeri Ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Staj	
Proje	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-posta Adresi	
Tarih	24.08.2022